

Зарқын ТАЙШЫБАЙ

АБАЙТАНУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Зарқын ТАЙШЫБАЙ

**АБАЙТАНУДЫҢ
КЕЙБІР
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Алматы
2025

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5Қаз)
Т 14

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жөғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау
және архив ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу,
басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы
бойынша жарық көрді*

ТАЙШЫБАЙ З.

Т 14 Абайтанудың кейбір мәселелері / Зарқын Тайшыбай.
– Алматы: «Sardar G», 2025. – 224 бет.

ISBN 978-601-82301-1-0

Бұл зерттеуді қолға алғанда қазақтың ұлы ақыны Абайдың көзі тірісінде баспасөз бетінде айтылған пікірлерді, ақынның өмірбаяны, туған, өскен ортасы жөніндегі деректерді саралау көзделді. Абайдың ойшылдығы, өз кезіндегі қазақ қоғамының өмірінде алған орны туралы алғашқы мағлұматтар, Абай шығармаларының мерзімді баспасөзге тигізген әсері қарастырылды.

Қазақ баспасөзінің тарихы қазақ тілінде шығарылған алғашқы «Түркістан уалаяты» газетінен басталды. Бұл газетте Абай туралы деректер кездеспейді. Ал, 1882–1902 жылдары Омбыда шығып тұрған «Дала уалаяты» газеті беттерінен Абай шығармаларын, Абай есіміне байлаысты деректерді табамыз.

Бұл деректер: Абайдың көзі тірісінде газетте жарияланған «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» деген өлеңдері, «Ескендір» поэмасына қатысты «Төкаппар өскербасы турасынан» деген әңгіме, Абайдың інісі Халиолла Өскенбаев туралы «Қазақтың төуір адамдарының қылған ісі» деген мақала, Абай есімі аталатын немесе Абай сөздері пайдаланылған газет материалдары.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-82301-1-0

© Тайшыбай З., 2025
© «Sardar G», 2025

СӨЗ БАСЫ

XX ғасырда Қазақстан Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы деп аталған мемлекеттің құрамында болды. Бұл мемлекеттің саяси жүйесі коммунистік, таптық идеологияға негізделген Кеңестер (Советтер) еді де, бастауын 1917 жылғы Қазан немесе Октябрь революциясы деп аталған мемлекеттік төңкерістен алды. Яғни, адамзат тарихына түбегейлі өзгерістер әкелген Қазан төңкерісі бұл мемлекеттегі ойлау жүйесі үшін де елеулі өткел болып бағаланды. Демек, қандай да бір әлеуметтік, экономикалық және саяси құбылыстарға баға бергенде Қазан төңкерісіне немесе революцияға дейін, әйтпесе революциядан кейін деген түсініктер пайдаланылды. Тиісінше, революциядан бұрынғы қоғамдық құбылыстардың әлеуметтік-саяси мәнісі мен маңызы одан кейінгі дамуға қарама-қарсы түсінікпен сипатталды. Тіпті, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен бұрынғылардың бәрі, бейнелеп айтқанда, «ескі заманда», «басқа қоғамдық құрылыста» деген ұғымды беретінін еске саламыз. Түсінікті болу үшін «революциядан бұрынғы» деген тіркесті алдық.

Абай мұрасын терең зерттеген М. Әуезов абайтану мәселелеріне талдап тоқтала отырып, Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталғанын атап көрсетеді. Кезінде Абайдың ақындық еңбектері үш түрлі болып жайылып таралғанын айта келіп, сол үш жолдың «Бірінші жолы – баспа арқылы тарауы еді» [1, 16] деген ғалым Абай шығармаларының ең алғашқы таңдамалы жинағы Петербургте Бораганский баспаханасынан 1909 жылы басылып шығуын аса маңызды тарихи оқиға ретінде бағалайды. Сондай-ақ, «Абайдың «Жаз» сияқты бірер өлеңі 1889 жылдарда Омбыда шығатын «Дала уалаятының» газетінде басылғанынан» Мұхаң хабардар болған [1, 17]. Бірақ, дәл қай өлеңдері, қашан, қалай басылғаны жөнінде дерек келтірмейді. Мұның себебі дәйекті, өйткені, Мұхаң бұл еңбегін жазған кезде қазақ баспасөзі тарихының зерттелу деңгейі қазіргіден әлдеқайда төмен болатын.

Сондай-ақ, ол кезде «Дала уалаятының» газеті мазмұны жағынан патша үкіметінің қолжаулығы, кертартпа буржуазияшыл баспасөз органы ретінде бұрмаланғандықтан, Мұхаң бұл газетке сілтеме жасай алмауы да мүмкін. Оның үстіне газет редакциясында қызмет істегендер, басылымның негізгі авторлары Совет Одағы мемлекеттік жүйе ретінде ыдырап, тарих сахнасынан кеткен кезде Қазақстан өз Тәуелсіздігін жариялағанға дейін «ұлтшыл буржуазиялық интеллигенттер», «жат идеологияның жақтаушылары» деп айыпталды. Демек, олардың есімдерін атауға да тыйым салынды.

1917 жылы Қазан төңкерісіне (революцияға) дейінгі мерзімді қазақ баспасөзі, оның ішінде «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы төңірегінде еңбек еткен қаламгерлерге жабылған жала да Мұхтар Әуезовтің абайтанудағы қадамдарын шектей берген.

Бүкіл өмірін Абайды зерттеуге арнаған ұлы ғалым ілгері замандарда да абайтануды тереңдете беруді аманат етіп, қазақ халқы үшін ұлттық идеологияның дінгегі осы екендігін ұмытпау керектігіне назар аударып, ол үшін «... Абайдың өмірі мен ортасын, еңбектерінің әр алуан сипаттарын, өз шамасынша көпшілікке мәлімдеп отырған үлкенді-кішілі танытқыш сөздерді, деректерді де еске алуымыз керек» [2, 36], – деп Абайды әр қырынан зерттеуге ден қойған талапкерлерге бағыт-бағдар береді. Бұл тұрғыда абайтанушылардың әлденеше ұрпағы еңбек етіп, қыруар іс тындырып келеді.

М. Мырзахметов өзінің «Абайтану тарихы» деген монографиясында бұл ғылымның қайнар-көздері революциядан бұрын басталған, деген М. Әуезов тұжырымын нақты деректермен байыта отырып, [4, 192] абайтану мұхитының әр кездегі толқын сипаттары, іргерілеу, тежелу, шегіну кезеңдерін көрсеткен.

Абай мұрасының жаңа заманда зерттелуі тап күресінің, соған байланысты басым болған таптық идеологияның қысымымен өткір пікірталас жағдайында, жаңа бағыттар мен жолдар тауып, ілгерілеп отырды.

Революциядан кейінгі алғашқы жылдардың өзінде-ақ «Абай», «Таң», «Мұғалім», «Инкиллаб» журналдарында, «Ақ-жол», «Еңбекші қазақ» газеттерінде жарияланған материалдар абайтанудың іргетасы қалана бастағанын көрсетеді.

1922 жылы Ташкенттегі Түркістан Мемлекеттік ғылыми кеңесінің ынтасымен Абай жинағының басылып шығуы ақынның әдеби мұрасы әдебиеттану ғылымының тұрақты зерттеу объектісіне айналуына қолайлы себеп болды. Солардың ішінде

Мұхтар Әуезовтің «Қоңыр» деген бүркеншік атпен жариялаған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» [3] деген мақаласында абайтанудың маңызды мәселелері ғылыми тұғырнама ретінде тұңғыш рет санамалап атап көрсетілді. Қызу пікір-талас тудырған осы мақалаға Ғабдурахман Сағди, Смағұл Сәдуақасов, Қошмұхамет Кемеңгеров, Сәкен Сейфуллин, Ғаббас Тоғжанов, Нәзір Төреқұлов, Ыдырыс Мұстанбаев, Сәбит Мұқанов, Ілияс Жансүгіров, т.б. баспасөз бетінде өз ойларын ортаға салды.

1920–1930 жылдардың мұғдарында Абай есімі белгілі бір топтар мен таптардың мүддесіне байланысты талас туғызды. Большевизмнің солақай идеологтары Абайдан мүлде безу керек десе, ұлы ақынның тарихи орнын дұрыс түсінгендердің кейбіреулері шала сауатты таптық көзқарастың шылауымен шындық тізгінін бұра тартқаны да рас. Қазақтың Абайы қайдағы бір феодализмнің, буржуазияның ақыны, солардың идеологиялық көсемі аталып, өз халқына қарсы қойылды.

Осындай ұлы дүрмектің зардабынан Абайдың ақындығы, ойшылдығы, өз кезіндегі қоғамдық өмірге қатысы, бүкіл адамзаттық игіліктер деңгейіндегі орны деген мәселелер шаң қауып, қалыс қалып отырды. Оның орнына Абайдың байға немесе кедейге, батысқа немесе шығысқа, тіпті әйел затына қатысы, реализмі немесе романтизмі деген өресіз тартыспен уақыт өтті. Мұндай сарындар кезінде орыс әдебиетіндегі А.С. Пушкин мұрасына байланысты да белең алғаны белгілі. Әлбетте, «Алмас кездік қын түбінде жатпайды» дегендей, ақиқат жолы да ашыла берді. Бұл тұрғыда М. Әуезовтің «Абай ақындығының айналасы» және Қ. Жұбановтың «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген еңбектерінен ескен жаңа леп байсалды ғылыми зерттеулердің басталғанын паш етті.

Осылайша, абайтану ғылымы тар жол, тайғақ кешулерден қинала, қансырай өтіп, ғылыми таным пәні ретінде тынысын кеңейте берді. Әрине, одан бері де бүкіл халқымыз бастан кешкен отызыншы, отыз жетінші және елуінші жылдардың қиянаттары Абай мұрасын, оның жеке басын бағалауға теріс әсерін тигізді.

Елуінші–алпысыншы жылдары ғылыми зерттеулер бұрынғы ұзын-сүрең жадағай-жалпылықтан нақтылыққа қарай ауысып, нысаналы бағыт ұстана бастады. Мұхтар Әуезовтің Абай шығармашылығы туралы мақалалары мен монографиялық зерттеулері жарыққа шықты.

М.С. Сильченконың «Абай» (Жизнь и творчество) (1945), Қ. Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай

поэзиясының тілі» (1948). Ә. Жиреншиннің «Абай и его русские друзья» (1949) деген еңбектері жарық көрді. Коммунистік дүниетаныммен құрбағы бола жаздаған Қ. Мұхаметхановтың (1916–2004) «Абайдың әдеби мектебі» (1950) деген диссертациясы төңірегіндегі айқай-шу абайтанудың өлі де темір құрсауда екенін көрсетті.

Абайтанудың жаңа кезеңі 1951 жылғы қазан айында «Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосын ғылыми жолмен зерттеу жөнінде» Қазақстан Жазушылар одағы мен Қазақ ССР Ғылым академиясы бірлесіп өткізген пікірталас қорытындысынан басталады. Бұл жиында Мұхтар Әуезов «Абай мұрасының зерттелу жолындағы жетістіктеріміз бен кемшіліктеріміз» деген баяндама жасады. Мұхқа бұл баяндамасында Абайды көпке «танытуда мерзімді баспасөз үлкен рөл атқарды» [2, 17] деп көрсетті. Бұл пікірді «Абайтанудағы баспасөздің орны» деген маңызды проблеманың алғаш алға тартылуы деп түсіну қажет.

Абайтанудың келелі мәселелері ретінде М. Әуезов зерттеушілерге бағдар ретінде сегіз тармақтан тұратын тақырыптар жүйесін ұсынды.

Солардың біріншісі: «Абай мұрасына байланысты жәдігертану және текстологиялық редакция жұмыстары» еді. Мәселенің қиындығын көрсете келіп, Мұхқа Абай өлеңдерінің көзі тірісінде мүлде аз жарияланғанын ескертті.

Осыдан былай абайтану саласына көптеген тың мағлұматтар қосылды. Абайдың өлеңдерін, қолжазбаларын іздестіруге Ә. Марғұлан, Қ. Мұхаметханов, Ә. Жиреншин, С. Қасиманов, Қ. Қорғанбаев т.б. қатысып, олжалы болды.

Ақынның дүниетанымы М. Бейсембаевтың, Қ. Бейсембиевтің, Б. Ғабдуллиннің, А. Тәуекелевтің, Т. Тәжібаевтың, М. Ақынжановтың зерттеулеріне арқау болды. Абайдың қара сөздерін Х. Сүйіншәлиев терең қамтып, зерттеді.

Абайдың орыс классикалық әдебиетіне қатысы деген кең ауқымды мәселелер жүйесін алғаш рет З. Ахметов қолға алды. Зерттеуші «Лермонтов және Абай» деген іргелі зерттеуінде «өзіне дейін пікір таласын тудырып келген кейбір аудармаларды анықтаумен бірге, Абай Лермонтовтан аударды деген үш өлеңнің Лермонтовтікі емес, басқа орыс ақындарынан аударылғандығын анықтап, өз тарапынан соны пікірлер айтады» [4, 51]. Осылайша, тереңірек зерттеген сайын, абайтану саласында басы ашылмаған мәселелер бар екендігі алға тартылды.

Абайтану тарихында ұлы ойшыл, ақынның 150 жылдық мүшел тойына дайындық және оны өткізу кезеңі ерекше орын алады. Оның мәнісі – Қазақстанның Тәуелсіздік алуы, коммунистік идеологияның күйреуі, қазақтың ұлттық сана-сезімінің тез оянып, қуат алуы, бұрынғы-соңғы құбылыстарға жаңаша қарауға мүмкіндік туғандығында. Демек, абайтанудың бағы жанған тарихи жаңа дәуірде жарық көрген еңбектердің құны, әсіресе қымбат.

Абайтану тарихында, тіпті бүкіл қазақ мәдениетінің тарихында 1995 жылы профессор Р. Нұрғалиевтің басқаруымен «Абай» тұлғалық энциклопедиясының басылып шығуы ерекше маңызды оқиға болды. Осы күрделі де іргелі еңбекте тұңғыш рет «Абай әлемі» деген түсінік ғылыми проблема ретінде қойылып, жан-жақты шешімін тапты.

Абай мұрасын зерттеуде З. Ахметов, Р. Бердібаев, Н. Ғабдуллин, Ш. Елеуенов, Ғ. Есімов, Т. Кәкішев, З. Қабдолов, С. Қасқабасов, Т. Қожакеев, Қ. Мұхаметханов, М. Мырзахметов, Ө. Нарымбетов, Р. Нұрғалиев, Ш. Сәтбаева, Р. Нұрғалиев, Ү. Сүбханбердина, Ж. Ысмағұлов және басқа көрнекті ғалымдары үлкен еңбек жасады. Сондай-ақ, осынау қажет істің жауапкершілігін арқалап өткен алдыңғы буын өкілдері Т. Әлімқұлов, М. Базарбаев, М. Бөжеев, Ө. Дербісәлин, Ы. Дүйсенбаев, М. Дүйсенов, Қ. Жұмалиев, З. Кедрин, Б. Кенжебаев, М. Қаратаев, Е. Лизунова, Т. Нұртазин, Н. Смирнова, Б. Шалабаев, Е. Ысмайылов т.б. зерттеулері бүгінгі ізденістерге негіз болып табылады.

Жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерінде Абайды және оның мұрасын танытуда баспасөздің алатын орны туралы пікірлер әр кезде айтылғанымен, бұл мәселе әлі апшық қалып келеді.

Зерттеуші М. Мырзахметовтың (1930 ж.т.) дәл басып, атап көрсеткеніндей: «Ұлы ойшыл ақын мұрасы жөніндегі... зор көлемдегі жазба деректер көзін толық танып білмейінше, Абай мұрасының зерттелу жайы мен даму тарихын арнайы сөз етудің өзі» [5, 32] қиын.

Бұл арада «жазба деректерге» ең алдымен мерзімді баспасөз материалдары, ертеректе шыққан кітаптар, ел арасындағы қолжазбалар жатады деп есептеуіміз керек. Демек, абайтанудың революцияға дейінгі қайнар-көздерін сол кездегі қазақ баспасөзінің материалдары негізінде зерттеу – бұл саладағы көкейкесті мәселелердің бірі болуға тиіс. Бұл – «Абай және қазақ баспасөзі» деген іргелі де көлемді проблеманың бір парасы ретінде жеке тақырып болып қарастыруды қажет етеді. Яғни, ұлттық

ойдың жаңа деңгейінде абайтанудың ғасырлық тарихының бастау-қайнарлары революцияға дейінгі қазақ баспасөзінің материалдары негізінде ашылады деген сөз.

Атап айтқанда, Абайдың есімі қалың бұқараға тарайтын мерзімдік баспа жүзінде дәл қай кезде, қандай себеппен көрінді? Абайды алғаш таныстырушылар кімдер? Алғашқы қазақ газеттері мен журналда Абай тұлғасы қай қырынан, қалай көрінді? Абай шығармаларының баспасөз бетінде жариялануының жағдайлары, ол шығармалардың ерекшеліктері қандай еді. Ақынның баспасөз арқылы тараған шығармалары өз кезінің қоғамдық-саяси, әлеуметтік, мәдени өміріне қандай әсер етті, деген сұрақтарға жауап іздеу. Осылайша, абайтанушылардың бұл мәселелерге байланысты ой-пікірлерін саралап, салыстырып, қорытып бір жүйеге келтіру керек болды.

Ақпарат қайнары болып табылатын мерзімді баспасөздегі жарияланымдар Абай шығармашылығына ықпал етті ме, ықпал етсе – қалайша, қандай дәрежеде, қандай жолмен, деген мәселелер зерттеушіні толғантты.

Аталған ұлылы-кішілі арналарға бет бұру арқылы Абайдың кейбір шығармаларының жазылу жағдайы, жазылған уақыты, текстологиясы, ақыры – Абайдың ақындық лабораториясы деген мәселелерге қатысты айтылып, жазылып келген пайымдауларды жаңаша тиянақтау қажет.

Бұл зерттеуді қолға алғанда қазақтың ұлы ақыны Абайдың көзі тірісінде баспасөз бетінде айтылған пікірлерді, ақынның өмірбаяны, туған, өскен ортасы жөніндегі деректерді саралау көзделді. Абайдың ойшылдығы, өз кезіндегі қазақ қоғамының өмірінде алған орны туралы алғашқы мағлұматтар, Абай шығармаларының мерзімді баспасөзге тигізген әсері қарастырылды.

Қазақ баспасөзінің тарихы қазақ тілінде шығарылған алғашқы «Түркістан уалаяты» газетінен басталды. Бұл газетте Абай туралы деректер кездеспейді. Ал, 1882–1902 жылдары Омбыда шығып тұрған «Дала уалаятының» газеті беттерінен Абай шығармаларын, Абай есіміне байланысты деректерді табамыз:

Бұл деректер: Абайдың көзі тірісінде газетте жарияланған «Жаздыгүн шілде болғанда» [6] және «Болыс болды кей кісі» [7] деген өлеңдері, «Ескендір» поэмасына қатысты «Төкаппар әскербасы турасынан» [8] деген әңгіме, Абайдың інісі Халиолла Өскенбаев туралы «Қазақтың төуір адамдарының қылған ісі» [9] деген мақала, Абай есімі аталатын немесе Абай сөздері пайдаланылған газет материалдары.

Мәселенің бұған дейін қаншалықты зерттелгендігіне келетін болсақ, жеке еңбектерде үзінді, дерек ретінде, сілтеме дәйек түрінде аталғанын есепке алмасақ, бұл материалдар осы уақытқа дейін арнайы ғылыми зерттеу объектісі болған емес.

Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» деп басталатын екі өлеңнің газет бетіндегі нұсқасы 1909 жылдан осы уақытқа дейін шығып келе жатқан жинақтардың бірде-біреуінде енгізілген жоқ, тіпті салыстырылып, ескертпе түрінде де басылмады.

Абайдың көзі тірісінде жарық көрген бұл нұсқаларды ескермеу, ғылыми жағынан талдамау, тіпті жинақ кітаптарға еніп жүрген текстерден айырмашылығын анықтамау – абайтанудағы олқылық деп білеміз. Текстологиялық зерттеу мүддесі тұрғысынан алып қарағанда да ақынның бір шығармасының екі нұсқасының арасындағы айырмашылыққа мән бере қараудың өзі қызықты нәрсе. Оның бер жағында сол айырмашылықтардың дәрежесін бағалап, себептерін анықтау – қазіргі зерттеушілердің парызы болса керек.

Сондай-ақ, Абайдың қаламынан туған сүйекті шығармалардың бірі – «Ескендір» поэмасы төңірегінде де тиянақталмаған жайлар бар. Поэmanın түп-төркіні, ақынның оны жазуы себептері, Абайдың ізденіс негіздері деген мәселені де қаузайттын кез болды. Бұл жөнінде Мұхтар Әуезов айтқан пікірге тереңірек үңілу қажет, ауыздан-ауызға көшіп жүрген жорамал, әрқилы пікірлер абайтанудың қазіргі деңгейін қанағаттандыра алмайды.

Осы үш шығарма туралы баспасөз деректерін, атап айтқанда, «Дала уалаятының» газеті (1888–1902 жылдар) беттерінде кезінде жарияланған материалдарды ықтиятты зерттеу қажет. Осылайша, Абайдың шығармашылық лабораториясына таяп баруға болар еді. Абайдың қолжазбасы сақталмаған, кезінде жазба деректердің мүлде жеткіліксіз болып, ақынның шығармашылық лабораториясы деген мәселе мүлде қозғалған жоқ.

Екіншіден, Абай шығармашылығын бағалауда, Абайды ақын, ойшыл азамат ретінде жұртқа танытуда революциядан бұрын қазақ тілінде шыққан мерзімді баспасөз материалдары ғылыми қолданыс тауып, қажетке жаратылғаны жөн. Мұндай материалдар баршылық, олар абайтанудың қайнар-көздері ретінде лайықты бағалануы қажет.

Үшіншіден, Абай шығармашылығының сол кездегі жалпы әдеби үдеріске, жаңа тұрпатты реалистік қазақ әдебиетін қалыптастыруға тигізген әсері деген мәселені де ана тіліміздегі

мерзімдік баспасөзбен байланыстыра тұтас қарау қажет. Себебі, біз айтқан «Дала уалаяты» газетінің жарияланымдары өз заманында қазақ қоғамының дамуына әр қырынан ықпал еткен, соның ішінде жазба әдебиетті, тілді дамытуға елеулі үлес қосқан тарихи мәдени құбылыс болып табылады.

Төртінші, Абайдың ой-өрісін кеңейтуге, оны ұлан-байтақ қазақ даласын жайлаған елдің жайы-күйімен таныстырып отыруға ана тіліндегі мерзімді баспасөздің көмектескенін жоққа шығаруға болмайды. Абай ғана айта алған аса бағалы топшылаулар, бүкіл елдің бүгінгісін саралап бағалау арқылы ертеңін болжаған кең қарымды салиқалы пікірлер мерзімді баспасөздің ел-елден, жер-жерден жеткізген ақпарат-мағлұматтарының көмегімен толығып, байып отырғаны даусыз мәселе.

Абай қалың қазақтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық-саяси бет-бейнесіне, тәртіп-мінезіне, сол баспасөз атты кең ауқымды терезеден зер салып отырған. Әйтпесе, бір ғана Семей мен Шыңғыстау өңірінің аймағындағы құбылыстарды көріп-біліп, сол арқылы ой қорытып отырса, Абайдың ой адымы қысқарып, өресі тарылып қалмақ.

Бесіншіден, бүкіл Қазақстанға таралған басылым басқа жақтағы оқырманға Абай есімін, Өскенбай, Құнанбай әулеттерін әр қырынан танытып отырды. Абайдың сөздерін, ол айтты деген озық пікірлерді таратты. Бұл орайда, «көзі тірісінде Абайды халқы көп білмеп еді» деген қарабайыр топшылауды ұшқары айтылған деп білеміз. Мерзімді баспасөзді алып оқыған көзі ашық қазақ азаматтары Абайды көзі тірісінде-ақ білген, бағалаған; солар Абай есімін, қазақша газет бетінде оның сөздері қалың көпшілікке жетіп отырған.

Тиісінше, Абай да мерзімді баспасөз арқылы әлем әдебиеті мен мәдениетінің көптеген көрнекті өкілдерін, қазақтың бір-қатар зиялы азаматтарының есіміне қанық болған. Басқаны айтпағанда, Ыбырай Алтынсаринді, Шоқан Уәлихановты, сол кезде білімді сөз, білікті ой-пікірлерімен көрінген басқа да озық азаматтарды сырттай болса да білген, таныған. Мысалы, «Дала уалаятының» газеті тілшілерін, аудармашыларын, тұрақты авторларын жақсы білген. Тіпті Отыншы Әлжанов сияқты алғыр журналист, білімді, ұлтжанды азаматпен бір қоғамдық ұйымға кірген, Өміре Айтбақин сынды қызмет адамымен аралас-құралас болған. Газеттің тұрақты авторларының қаламынан туған жазба нұсқаларды оқып отырған. Әлихан Бөкейхановты, Жақып Ақбаевты, Дінмұхамет Сұлтанғазинді, Ешмұхамед Абылайхановты,

Райымжан Мәрсековті, Рақымжан Дүйсенбаевты тағы басқаларын білген.

Алтыншыдан, Абайдың балалары, туыстары туралы кезінде жарияланған баспасөз материалдары, хабар-мағлұматтар да біз үшін қымбат дерек көздері болып табылады. Олар осы уақытқа дейін абайтану ауылынан сырт қалып келеді. Бар болғаны жеке зерттеушілердің еңбектерінде ескертпе, сілтеме дәйек түрінде жол-жөнекей ғана еске алынады.

Біздің ойымызша, баспасөздің бұл материалдары да «Абайтанудың революцияға дейінгі кейбір қайнар-көздері» деген жеке проблема ретінде саралап қарастырылуы қажет.

Баспасөз қашан да, мейлі қатаң цензура жағдайында болсын, мейлі әдеби, мәдени деңгейі төмен десек те немесе таралымы шектеулі болсын, белгілі дәрежеде сол заманның шежіресі, өз шамасында қоғамдық өмірдің айнасы. Газетті шығарушылар қаласын-қаламасын, оның бетінде заман тынысы, ой-пікір, мәдени деңгей, салт-сана, қалыптасқан тәртіп (артық-кемін еске алмай-ақ қояйық) өз кезіндегі қалпымен көрініп тұрады.

Баспасөз қоғамдық ой-пікір қалыптастырады, оқырман санасына әсер етеді, керісінше, өзі де қалың бұқараның ой-пікірімен, әдеби дәстүрімен қалыптасады, солар арқылы дамиды. Осы даусыз ақиқатты басшылыққа алсақ, Абайдың ойшыл, ақын болып жетілуіне баспасөздің әсері болды деуге негіз бар. Баспасөз Абайға тақырып берді, мағлұматқа қанықтырды; керісінше сол баспасөз өз оқырмандарының, оның ішінде дара тұлға – Абайдың әсерін сезінді, сол қуатпен дамыды деген топшылау өзінен-өзі сұранып тұр. Бұл арада қай автордың (мысалы Абайдың да) баспасөз бетінде аз немесе көп көрінгендігі басты мәселе болмауға тиіс. Бір ғана жарияланыммен қалың оқырманына зор өнеге көрсетіп, жол бастау – баспасөз тәжірибесі мен тарихында аз кездеспеген.

Жоғарыда айтылғандарды тиянақтап, дәлелдеу – бүгінгі зерттеушінің міндеті. Ол үшін бірді-екілі ой ұшығын көлденең тарту жеткіліксіз болады. «Абай және баспасөз» мәселесіне әуелі сол кездегі баспасөздің ерекшелігін анықтау, бағыт-бағдарын саралау арқылы бойлап бармақ керек.

Абайтанудың қай саласында да Мұхтар Әуезовке жүгініп, кеңес алып отырсақ, құбыламыз дұрыс. Кезінде Мұхаң «Абайдың бүкіл орыс мәдениеті мен философиясына, эстетикасы мен публицистикасына қатысы жайындағы мәселелерді оның орыс әдебиетіне қатынасы жайындағы мәселелермен байланыстыра

қарау» қажет екендігін ескертіп, «әдебиетті қоғамдық сананың өзге түрлерінен бөліп [2, 36] алмай... бұл қатынасты барлық шын, объективті байланыстарымен зерттеу қажет» екендігін кейінгілерге пегелеп тапсырған еді.

Әлбетте, Абайдың орыс публицистикасына қатысы дегенде, тиісінше, оның қазақ журналистикасына қатысынан бөліп алмау керектігін М. Әуезов білмеді деуге бола ма? Абайдың «творчестволық өмір жолын реформадан кейінгі дәуір шындығының нақты жағдайлары белгіледі» [2, 48]. Бұл шындықтың көріністерін біз баспасөз бетінен іздейміз. Өйткені, реформадан кейінгі дәуір шындығының ерекше бір көрінісі – қазақтың мерзімді баспасөзі еді. Мұны да естен шығаруға болмайды. Мұхтар Әуезов дәл байқағандай, бұл проблема осы уақытқа дейін ұмыт қалып келе жатқан сияқты.

Абайдың қазақ әдебиетіне қатысы, Абай дәстүрі дегенде әдебиет, әдеби шығармашылық мәселелерін кеңінен қарастырған жөн. Әдебиет, әдеби үдеріс деген түсініктер журналистиканы, публицистиканы да қамтиды. Бұған Абайдың публицистикасы да толық айғақ бола алады.

«Қазақтың демократиялық әдебиетінің бұдан былайғы дамуындағы Абай дәстүрі» дегенде Мұхтар Әуезов ұлы ойшылдың жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ журналистикасына әсері деген проблеманы да алға тартты деп түсінуіміз керек. Бұл ойымызға тиянақ ретінде Мұхтар Әуезовтің мына тұжырымын келтіреміз: «Қандай художниктің болсын, халықтығының ең үлкен өлшеуіші оның шығармаларының ұлттық рухани байлықтың дамуына тигізген әсері, оның өз халқының рухани мәдениетін қаншалықты ілгері бастырғаны, оны қаншалықты байытқаны болып табылады [2, 34]».

-
1. *Әуезов М.* 20 томдық шығармалары. 20-том. Алматы, 1985.
 2. *Әуезов М.* 20 томдық шығармалары. 19-том.
 3. Қоңыр. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі: Тарихи әдеби сын // Шолпан. 1922. №2-3. 115-128-66.
 4. *Мырзахметов М.М.* Абайтану тарихы. Алматы: «Ана тілі».
 5. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №12.
 6. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №13.
 7. «Дала уалаятының» газеті. 1895. №3.
 8. «Дала уалаятының» газеті. 1896. №40.

Бірінші тарау

АБАЙ ЖӘНЕ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ

РУХАНИ ЖАН СЕРІГІ. XIX ғасырдың екінші жартысында (1888–1902) қазақ және орыс тілдерінде апта сайын шығып тұрған «Дала уалаятының» газеті кезінде қазақ қоғамының өмірінде елеулі қоғамдық-саяси, мәдени, насихаттық міндет атқарған [1, 56].

Газеттің тарихы біршама зерттелгендіктен, оған тәтіпштеп тоқталудың қажеттігі бола қояр ма екен. Тек, осы газеттің беттерінде сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси және экономикалық мәселелері қалың қазақ қауымының өз тілінде жан-жақты, үнемі көрсетіліп тұрғанын атап айтамыз.

Көпке мәлім, XIX ғасырдың ақырғы ширегінде Ресейдің отарлау саясаты жаңа сипат алды. Халық тұрмысына тауар-ақша қатынастары бойлап ене бастады. Ресей мемлекетінің озбыр отаршыл саясатының нәтижесінде қазақтар өзінің тарихи отанында туған жерінен ығыстырылды. 1868 жылғы жаңа нұсқаға байланысты қазақ даласын басқарудың жүйесі мүлде өзгеріп, еуропалық мемлекеттік сипатқа көшті. Мұндай күрт өзгерістер көшпелі халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан болмыс-тіршілігіне орасан нұқсан келтіріп, оның ұлт ретінде жойылып кету қаупін туғызды.

Осындай алмағайып жағдайда, үкіметтік сөзсүзгі қанша қытымыр болғанымен, «Дала уалаятының» газеті сияқты жалғыз баспасөз органының бетінде қазақ ұлтының сол кездегі жағдайы мен келешегі туралы зиялы қазақ азаматтары тарапынан жанашыр пікірлер үнемі айтылып келді. Демек, «... бұл газет қазақ халқының шаруашылығы мен мәдениетінің, қоғамдық ой-пікірінің дамуына белгілі дәрежеде әсерін тигізді» [1, 57].

Қатаң цензура, ресми шек қою жағдайының өзінде газет журналистері XIX ғасырдың аяғындағы қазақ қауымының экономикалық және әлеуметтік-саяси мәселелерін өз әлінше жап-жақсы көтерді. Бұл кез қазақ жерінің Ресей империясына толық қосылып болған шағы еді. Әрине, отаршыл саясат ұстанған Ресей патшалығының Қазақстанды өзіне қосып алуының тарихи тұрғыдағы кейбір прогрестік жақтарын жоққа шығаруға болмайды.

Бұл – тарихи шындық. Өлкеде өнеркәсіп кәсіпорындары пайда болып бастады, егіншілік, отырықшылық негіздері қаланды. Алғашқы орыс-қазақ мектептері қазақ халқын орыс мәдениетіне, сол арқылы Еуропа мәдениетіне жақындатуда пайдалы рөл атқарды. Қазақстан бұрынғы томаға-тұйық жағдайдан сілкініп, қоғамдық еңбек бөлісіне араласты, Ресей және әлем шаруашылығына ене бастады. Осынау кең көлемді түбірлі өзгерістердің әрбір көрінісі «Дала уалаяты» бетінде сөз болып отырды.

Бұл орайда қазақтың сол кездегі алғашқы журналистерін толғандырмаған бірде-бір, әлеуметтік-саяси, ғылыми-мәдени мәселе болған жоқ десек артық емес. Жер-жердегі нақты жағдайларды көзбен көріп, саралаған қазақ қаламгерлері мүлде жаңа әрі тосын өндірістік қатынастарға көндіге алмай отырған туған халқын құрып кетуден сақтайтын жолдарды іздестірді. Жаңа әлеуметтік-экономикалық бетбұрыс жағдайын түсіндіріп, шаруашылықты жетілдіру негізінде тарихи өзгерістерге тез бейімделуге үндеді. Қаламгерлер цензура қамалын шебер орағытып өтіп, ұлттық сананы оятуға күш салды. Қазақ халқының отарлаушы ұлтпен тең болуы, жаңа мәдениет пен экономиканы меңгере отырып ұлттық дәстүр мен мәдениетті, ана тілін таза сақтау жөнінде сан мәртебе мәселе көтерді.

Сонымен, XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген «Дала уалаятының» газеті қазақтың тұмшаланып келген қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятып қана қоймай, оларға кең өріс берді [2, 69].

Мұндай дербес ойлар патша чиновниктеріне ұнамауы заңды еді. Тіпті шыға бастағанына бір жыл толар-толмастан Н. Ильминский сияқты тыңшылар «Дала уалаятының» бет-бағдарынан сескеніп, Ресейдің бас прокуроры К. Победоносцевке құпия хат түсірді. Онда «Дала уалаятының» ресми жағын ғана қалдырып, ресми емес бөлімін жауып тастау жөнінде бұрын да айтқанын, қазір де сол пікірінде екенін мәлімдейді. Өйткені, ұлттың өз тілінде басылған барлық материалдардың мазмұнына әкімшілік тарапынан қатаң бақылау қойып отыру мүмкін емес еді. Газеттегі «білімсіз әрі тәжірибесіз» аудармашылар мен қызметкерлердің «күрделі саяси және ғылыми» мақалалармен әуестенуіне отаршыл оқымысты үрке қарайды. «Өйткені, мұндай жарияланымдар жергілікті бұратана халыққа зиянды әсерін тигізеді» деп санайды [3, 44].

Тіпті «Дала уалаятының» газеті бағдары туралы» деп аталатын құпия қағазда былай деп жазылған: «Қазақтар сияқты

қараңғы халыққа жергілікті бастықтардың бұйрықтары мен жарлықтарынан басқа, шаруашылық жүргізу жөнінде, қазақтардың өз міндетін түсіне білуі жөнінде (байқайсыз ба, құқы емес, тек міндеттер туралы ғана айтылған – З.Т.) мағлұматтар беріп, бұл шеңберден шықпауын қадағалап отырған жөн болар еді. Мысалы, Вамберидің «Түрік тарихы» сияқты кітаптарды қазақшаға аударып басудың қандай қажеті бар?...» [3, 52].

Бұл айтылғандар «Дала уалаятының» газеті ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамының өмірінде алған орнын белгілі дәрежеде айқындайды.

* * *

Ендігі сөзді Абай бұл газетті оқыды ма, оқыса газеттен алған мағлұматтарға қалай қарады, газетке өзі не берді деген тұрғыда өрістетейік. Әрі мұның өзі – басын ашып алатын маңызды мәселе. Әдетте, Абайдың әлеуметтік-саяси, экономикалық көзқарастарының, сыншылдық ойының қалыптасуына сол тұстағы мерзімді баспасөздің, оның ішінде біз айтып отырған «Дала уалаятының» газеті, орыс тіліндегі облыстық, аймақтық, орталық газеттер мен журналдардың ықпалы сөз болмай келеді. Демек, енді осы олқылықтың орнын толтырудың реті келді деп санаймыз.

Абайдың Абай болып қалыптасуына, үлкен өмірге үңіле көз салуына әсер еткен – Семей қаласы. Ол кезде Семей – әрі ояздық әкімшілік орталығы, әрі облыс орталығы, Ресейдің шығысқа шығатын қақпасының бірі, тоғыз жолдың торабы, қазақ сахарасын отарлаудың бір тірегі. Яғни, кезінде Семей қаласы – Қазақстанның шығысындағы әкімшілік, мәдени, ғылыми, экономикалық орталық. Қаладағы кітапхананың Абай үшін өте қымбат болғанын да білеміз. Сол кездің өзінде Гоголь есімін иеленген бұл кітапхананың төп-тәуір қоры болған. Кітапханаға Санкт-Петербург пен Мәскеуде, басқа да ірі мәдени орталықтарда шығып тұрған газеттер мен журналдар да келетін. Айталық, 1899 жылы «қалың журналдардың» бәрі Пушкин (1799–1837) мерейтойына байланысты материалдар басты [4].

Олар Абайдың көзіне ілікпеді ме? Әрине, Абай мерзімді баспасөзді оқыды, талдады, онда басылған шығармаларды қазақшаға аударды.

Академик Зәки Ахметовтың көрсетуіне қарағанда Абай «Русский вестник» журналын Семей кітапханасынан алып оқып тұрған [5, 134].

Міне, осы арада Абай және мерзімді баспасөз деген мәселе көзге түседі. Ал, бұл жағы өлі тың жатыр. Мәселені екіге бөлсек, «Абай және революцияға дейінгі қазақ баспасөзі», «Абай және XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі орыс журналистикасы» деген дербес тақырыптар сараланып, зерттеушілерге сұранып тұрады.

Ең әуелі осы «Дала уалаятын» Абай оқыды ма? Көзі тірісінде осы газетке екі өлеңін жариялатуы кездейсоқ па? Егер «Дала уалаятымен» таныс болса – қандай дәрежеде: үнемі алып тұрды ма, әлде әуесқойлықпен анда-санда қолына түскенде ғана қарап шықты ма? Осынау бірінен-бірі туатын сұрақтардың жауабын тапсақ, Абайтанудың революцияға дейінгі кейбір қайнар-көздеріне үңілуге жол ашылады.

Қыр генерал-губернаторлығының әрі Ақмола облысының орталығы болған Омбы қаласында орыс тілінде басылатын ресми «Ақмола облыстық ведомостарына» қазақша қосымша түрінде 1888 жылы шыға бастаған газеттің ресми бөлімінде барлық деңгейдегі қызмет адамдарын: ауыл билерін, молдаларды, болыстар мен олардың кандидаттарын, ояз бастығын, губернатор кеңсесінің қызметкерлерін тағайындау, бекіту, көтермелеу, жазалау, оларға демалыс беру, т.б. туралы құжаттар үнемі басылып тұрды.

Сондықтан да, «Дала уалаятының» тіпті ресми құжат ретінде әрбір әкімшілік буынына: оязға, болысқа тізіммен міндеттеліп жіберілетін болған. Яғни, бұл өзі әрі әкімшіліктің циркуляр қатынастарының, әрі ел ішіндегі хабар-ошар таратушының қызметін атқарған. Қызмет адамдары газетті жаздырып алсын-алмасын, оған тегін және қолхатпен жеткізілетін. Демек, Шыңғыстау өңіріне, Абай қызмет істеген болыстарға, Абай ауылына «Дала уалаятының» газеті үздіксіз барып тұрғаны дау туғызбайды. Абай туыстарынан, балаларынан болыстық кетпегені де жұртқа мәлім.

Айталық, осы газеттің 1890 жылғы 16 қарашадағы 46-санында Шыңғыстың болыс басқарушысы Оспан Құнанбаевты (1852–1891) және Құрметті қазақ ретінде Абайдың өзін марапаттау туралы Батыс Сібір генерал-губернаторы барон Таубенің бұйрығы жарияланған [6].

1895 жылы Абайдың ағасы Төңірбергеннің Әзімбайы (1866–1918) Шыңғысқа болыс болғанда [7], одан кейін 1899 жылы Абайдың үлкен ұлы Ақылбай (1863–1904) болыстыққа, [8]. одан кіші Мағауия (1870–1904) кандидаттыққа сайланғанда оларды осы қызметтерге бекіту туралы бұйрықтар да [9] «Дала уалаяты»

бетінде басылған. Сондай-ақ, Абайдың немере туысы Ырыздықбай Құдайбердіұлы болыс болып, оған кандидаттыққа Абайдың Әйгерімнен туған ұлы Турағұл Ибрагимов (1876–1834) бекітілгені туралы «Дала уалаятының» 1900 жылғы 21 ақпандағы 7-санындағы бұйрық басылды [10].

Одан кейін Турағұл Ибрагимов Шыңғыстың болысы болып үш жылға қайта бекітілгені туралы [11] және Мағауияның мақтау қағазымен марапатталғаны туралы бұйрық [11] жарияланды. Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858–1931) Шыңғыстың болысы, ал Ырыздықбай Құдайбердіұлы оның кандидаты болып 1901 жылғы 22 қыркүйекте сайланғаны жөніндегі мағлұмат та осы газетте жарық көрген.

Тақырыбымызға белгілі дәрежеде қатысы бар бұл ресми мағлұматтарды келтіргенде, Абайдың «Дала уалаятының» газетін өз ауылында оқып отырғанына көз жеткіземіз. Ал, Семейде айлап жатып, кітапханаға барып жүргенде Абай кітапханадағы газет тігінділерін ақтаруы әбден мүмкін. Қорыта айтқанда, Абайдың қазақ тілінде шығатын жалғыз «Дала уалаятының» газетіне назар салғанына күмәндануға болмайды.

Реті келіп тұрғанда зерттеушілердің тереңдеп бармауынан екіұшты болып жүрген тағы бір мәселеге тоқталайық. Қазақ баспасөзі тарихында «Дала уалаятының» газеті дербес қазақша газет екендігі, оның орысша аудармасымен қатар шығып тұрғаны басы ашық нәрсе ретінде дәлелденген. Рас, екі тілді газет болғандықтан, орысшадан аударылған материалдар да көп. Осыған байланысты, өкінішке қарай, баспасөз тарихшыларынан басқа мамандар кейде байыбына бармай-ақ, орысша нұсқаны баса көрсетеді, соған сілтеме жасайды. Себебі араб әрпімен басылған мәтіндерді оқудың замандастарымызға қиындау болғаны да рас.

Мысалы, Мұхтар Әуезовтің өзі 1948 жылы жазған «Ертегілер» деген зерттеуіне пайдаланған сілтемелерді көрсеткенде, бірде «Акмолинские ведомости» [12, 204], «Особое добавление к областным ведомостям», «Киргизская степная газета» деп алады. Әуел бастан-ақ, «Акмолинские областные ведомости» деп аталатын ресми басылымның әр санына «Дала уалаятының газеті» деп қазақша қосымша берілгенін байқамайды. Дәлірек айтсақ, М. Әуезовтің «Особое добавление...» дегенінің өзі жаңсақ, дұрысы – «прибавление» түрінде шыға бастаған болатын және бұдан айныған емес. Дәл осылай, зерттеушілер Қ. Бейсембиев (1919–1980) пен М. Бейсембаев (1922–2000), тарихи-құжаттық дерек ретінде алып отырған материалдарына сілтеме ретінде бұл газеттің орысша аудармасын ғана көрсетеді, төл нұсқасы қазақша

болғанын ескермейді. Бірде «Особое прибавление к Акмолинским областным ведомостям» [13, 34], бірде «Киргизская степная газета» [14, 27] деп алады да, екеуі де бір ғана «Дала уалаятының газеті» екендігін байқамайды.

Біз бұл зерттеушілерді кінәламаймыз, бәлкім ол, кезде «Дала уалаятының» газетінің микрофильм көшірмелері Алматыда жоқ та шығар. Газет тігінділері түгелдей Санкт-Петербургтегі Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасының «Мерзімді баспасөз» бөлімінде осы уақытқа шейін есен-аман, жыл-жылымен қатталып түптелген кітап түрінде жақсы сақталғанын, бақытымызға қарай өзіміз түпнұсқадан оқып-зерттегенімізді айта кетуді орынды көреміз.

Қазақ баспасөзі тарихын табандылықпен терең зерттеген ғалым Үшкөлтай Сүбханбердина газет тігінділерін талдап, соның нәтижесінде «Дала уалаятының» газеті бетінде жарияланған материалдарды бірнеше кітап етіп бастырды. Демек, «Особое прибавление к Акмолинским ведомостям» деген газетте деп сілтеме жасау ағаттық. Орысшасының осылай аталатыны рас, бірақ ол – газеттің аты емес, анықтамасы. Және «Ақмола облыстық ведомостарының» өзі емес, оған қосымша екені көрініп тұр.

Ал, 1894 жылдың басынан былай «Дала уалаятының» газеті деген аты орысшасында «Киргизская степная газета» [15] болып жазылды. Осылай екені рас. Бірақ, бұл да газеттің негізгі аты емес, орысша аудармасының аталуы. Осы 1894 жылдан бастап, газет көлемі ұлғайып, жаңа сапада шыға бастағанда, газетті шығарушылардың өздері де «Қырдың қазақ газеті» деп атау жөнінде пікір жарыстырған. Бірақ, орысшадан аударғаннан гөрі әуелгі дәстүрін сақтап, «Дала уалаятының» газеті деп қалдырған. Онысы – атауы бөлек, дербес қазақ газеті екендігін дәлелдеу болатын.

Тіпті орыс шенеуніктерінің өзі таза қазақ тілінде шығып келе жатқан дербес газетті жақтырмаса да, оған мынадай анықтама беруге мәжбүр болған: «Главную и существенную часть этой газеты составляет не русский текст, а киргизский (астын сызған мен – З.Т.), так что правильнее было бы сказать (по цели издания), что газета издается на киргизском языке с переводом на русский».

Мұны жазып отырған көрнекті шығыстанушы, Ы. Алтынсаринмен қызметтес болған, Ыбырай Алтынсарин қайтыс болғаннан кейін орнына инспектор болып тағайындалған шоқынған татар, мұғалім А.В. Васильев болатын. Ол 1896 жылы «О киргизском языке и его транскрипции» деген еңбек жазып, Орынборда

бастырған. Қазақ тілінде оқулық-сөздік те жазып көрген, «Дала уалаяты» газетіне мақалалар жазып тұрған.

Бұған қосатынымыз – газет редакциясы атынан: «Дала уалаяты» Қыр облыстарының 2 миллион қазағына арнап шығарылады, біздің оқырмандарымыздың өзі солар», деп ашық көрсеткен.

Қазақ аудармасының тарихында «Дала уалаятының» газетінің ерекше орны бар. Дәл осы газеттің бетінде орыс тіліндегі әдеби нұсқалар кәсіби деңгейде қазақшаланды. Қазақ оқырмандары «Дала уалаятынан» тұңғыш рет А.С. Пушкиннің, И.А. Крыловтың, Л.Н. Толстойдың, В.А. Жуковскийдің, басқа да орыс жазушыларының шығармаларымен ана тілінде танысты. Газеттің ғылыми-танымдық құнының артуына А. Алекторов, В. Радлов, Г. Потанин, А. Ивановский, И. Вельяминов-Зернов сияқты әйгілі оқымыстылардың еңбектерін аударып басу да әсер етті. Бұл – қазақ аудармасының дәуірлеу кезеңі еді.

Осы күні қолданылып жүрген көптеген техникалық, ғылыми, саяси, заң, экономика терминдері сол кездің өзінде-ақ қазақшаланды. Газеттің бетінде араб, қытай, татар, жапон, украин, грузин, армян, литва әдебиеттерінің үлгілері іріктеліп, қазақшаланды. Бұларды айтып отырғанымыз – газетте Абайдың аудармашылық дәстүрі қолдау тапты, керісінше Абайдың аудармашылығына газет те әсер етуі мүмкін деген пікірді ортаға салу.

ДӘУІР ШЕЖІРЕСІ. Абай және баспасөз, оның ішінде сол кезде бүкіл Қазақстан аймағына түгел тараған «Дала уалаятының» газеті деген мәселені екі жақтан бірдей қарастыруды жөн деп есептейміз.

Біріншіден, Абайдың баспасөзге тікелей қатысып, өлеңдерін бастыру арқылы оның қоғамдық-саяси бағыт-бағдарына, тіліне, оқырмандардың өнер мен өлеңге деген көзқарасына әсер етуі. Бұл арада газетте қызмет еткен немесе үнемі үзбей материалдар жазып тұрған адамдардың Абаймен бетпе-бет те, сырттай да таныс болуы арқылы, олардың ой-пікір қалыптастыруына жетекші ретінде әсер еткенін де естен шығаруға болмайды.

Әділетшіл беделді би, ақылман жолбасшы ретінде Абайдың сөздері, іс-әрекеттері туралы әңгімелер, ақынның шығармалары кезінде-ақ қазақ даласына кең тараған. Әдетте, қоғамдық ой-пікірді көпшілік қалыптастырмайды, сол қоғамның білікті де білімді абыройлы азаматтары, жекелеген тұлғалар қалыптастырады. Сондықтан, «Дала уалаятының» газеті 1889 жылдан бастап сапа жағынан түбірлі өзгерістерге түскенін, басқа да жағдайлармен бірге, Абай есімімен байланыстырамыз.

Екіншлен. қоғам қайраткері, ел басшысы, ақын Абай үшін бұл басылым өте құнды ақпарат көзі болды. «Дала уалаятының» бетіндегі мағлұматтар, тұтас алғанда сол кездегі қазақ қоғамы өмірінің айнасы десек, артық емес. Тиісінше, ұлттың өз тіліндегі баспасөзге барша жұрттың, оның ішінде хат танитын әрбір қазақтың ықыласы ерекше болғанын көреміз.

Газеттің таралу шеңбері кең еді, оның беттерінде Қазақстанның барлық аймақтарынан, алыстағы ояздар мен болыстардан, ауылдар мен қалалардан материалдар жарияланып тұрды. Бұл газетте екі тілде басылған материалдарды шартты түрде тақырыптарға жіктесек, мұнда көтерілмеген мәселе жоқ деуге болады. Олар, айталық:

1. Қызмет адамдарын (ауыл старшинасынан бастап, генерал-губернатордың көмекшілеріне дейін) қызметке тағайындау, босату, марапаттау, жазалау, іссапарға, демалысқа жіберу;

2. Ресейдің жеке дара билеушісі – патшасынан бастап, билік орындарының түрлі бұйрық-жарлықтары, құлақтандыру, ескерту, ұсыныс тұрғысындағы материалдар;

3. Жарнама, әр өңірдегі базарлардағы нарық, ірілі-уақты жәрмеңкелердің сауда нәтижелері, дау-шар, шет елдерден тауар әкелу немесе шығару;

4. Әлемде, көрші елдерде, басқа губернияларда болып жатқан әлеуметтік-саяси маңызы бар жаңалықтар, Ресейдің сыртқы дипломатиялық, іскерлік байланыстары, басқа мемлекеттермен қақтығыстары, соғыстары;

5. Әлем әдебиетінің озық үлгілерінің аудармалары, айталық: А. Пушкин, Л. Толстой, В. Жуковский, Джек Лондон, Г. Успенский, И. Крылов, В. Салтыков-Щедрин т.б. авторлардың тәлімдік мәні бар көркем шығармалары, тарихи деректер іріктеліп аударылып отырған;

6. Белгілі шығыстанушылардың қазақ даласынан жинаған этнографиялық материалдары, ауыз әдебиетінің үлгілері: ертегілер, аңыздар, дастандар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, тіпті құмалақ салудың тәртібі мен түс жоруға дейін;

7. Ел ішінің экономикалық жағдайлары: малдың өсімі, өлім-жітімі, қыстау-жайлау жағдайлары. Тұрмысты түзетуге байланысты өнегелі істер, суармалы егіншілік, мал тұқымын асылдандыру, мал өнімдерін ұқсату;

8. Әлеуметтік-саяси мәселелер. Жергілікті өкімет орындарының қызметі. Билердің дұрыс-бұрыс шешімдері. Адам құқына байланысты мәселелер, әйел теңдігі;

9. Мемлекет құрылысы, заңдылық сақтау, қылмыс, кездейсоқ қайғылы оқиғалар: өрт, су апаты, жер сілкіну, басқа да табиғат құбылыстары мен зардаптары;

10. Халыққа білім беру мәселесі жиі көтерілген. Бұл саладағы кемшіліктер, оларды жою мәселесі, тәуір мектептер мен мұғалімдердің істерін насихаттау;

11. Денсаулық сақтау ісі, тазалық, дұрыс тамақтану, дәрігерлік кеңес, дене тәрбиесі мен спортты насихаттау.

12. Танымдық маңызы бар ғылым жаңалықтары, табиғат құбылыстарын түсіндіру. Осы тақырыптар бойынша оқырман сұрақтарына қайтарылған жауаптар.

13. Газетте орыс отаршылығына қарсы, жер-су даулары, этникалық негіздегі қақтығыстар, әкімдердің өділетсіздігін өшкерелейтін материалдар да баршылық. Мұндай материалдар орысшасында өтініш, тілек сияқты болып келсе, қазақшасы едәуір өткір, наразылық сипатында көрінген.

14. Қазақ тіліне төнген қауіпті де газет журналистері ерте байқаған. Тілді сақтау, тіл тазалығын сақтау мәселесін бірнеше рет науқан етіп көтерген. Ұлттық салт-сананы оятуға, қазақты тұрмыстың озық дәстүрлерін сақтауға қамқорлық жасаған.

Міне, қатаң цензура жағдайында, генерал-губернатор кеңсесі жанынан ресми басылым түрінде шығып тұрса да, газеттің өз кезі үшін (тіпті қазір де қызықтырады) өте маңызды танымдық, ақпараттық, тәрбиелік мәні бар. Әрине, газет мүмкіндігін оқырманға пайда беретіндей етіп ұқсата пайдалану үшін оның авторлары да білікті болуы қажет. Өсіріп айтқанымыз емес, сол кездегі орысша орта, жоғары білімді, мұсылманша сауаты мығым қазақтардың бәрі дерлік газет жұмысына қатысқан.

Солардың бірнешеуін ғана атап өтейік. Газеттің тұрақты авторлары, танымал, сыйлы тілшілері ретінде: Ө. Айтбақин, Ө. Бөкейханов – Петербург Орман шаруашылығы институтын бітірген, К. Қарабаев, Б. Шалымбеков – жоғары білімді дәрігерлер, Б. Қаратаев, М. Қалменов, А. Бірімжанов, Ж. Ақбаев, Р. Мәрсекөв, Б. Сырттанов – жоғары білімді заң қызметкерлері, С. Сабабаев, А. Тұрлыбаев, Д. Сұлтанғазин – шығыс тілдері институтын бітірген, А. Құрманбаев, Р. Дүйсенбаев, Ж. Болғанбаев, Қ. Жапанов, А. Көкенов, О. Әлжанов, Б. Досымбеков тағы басқалары семинария бітірген мұғалімдер, өзге де көзі ашық, көкірегі ояу қазақ азаматтарының көпшілігі газет жұмысына белсене атсалысқан.

Бұлардың бірқатары Абаймен таныс болған. Бір ескерте кететін жай, кейбір авторлар: «Абай тірі кезінде өз бағасын алған

«Дала уалаяты» дегенді айтады. Бұл дұрыс емес. Керек десеңіз, сол «Дала уалаятының» газеті Абайдың көзі тірісінде-ақ, бірнеше рет танышпаң Ибраһим деп атаған (ол жөнінде кейінде сөз болатын). Біздің қысқа қайырып айтпағымыз, көтерген мәселелері, авторлар сапасы осындай газеттің Абайдың рухани дүниесін байытуға, оның шығармашылық қызметіне, ел ішіндегі жағдайды біліп отыруына көмектескендігі сөзсіз.

Ендігі бір ескерерлік жайт сол, газеттің шыға бастауы (1888 жыл) одан кейін мүлде өзгеріп, кеңейіп, есейген кезі (1894 жылдан былай қарай) Абайдың да жасы тоқтасып, дүние ісінен, биліктен бас тартып, ғылымға, ақындыққа бел буып, бет бұрған кезіне дәл келеді. Абайдың қырықтан асқаннан кейін қалай өзгергенін М. Өуезов те, басқа білетіндер де айтып кетті. Демек, «Дала уалаяты» газеті ізденгіш, оқымысты, ақын Абайға құдай кездестірген баға жетпес олжа болды десек артық емес. Оның бер жағында, өзінің екі өлеңі тұңғыш рет ауыл шегінен шығып, баспа жүзінде таралуы да осы «Дала уалаятының» газетімен байланысты болса, «қазағының, қалың елінің» қажетіне сөзін жаратса – бұл басылым Абайға тіпті жақын әрі ыстық емес пе?

Бұған қосарымыз, дәл осы газеттің орысша бейресми қосымшасының бетінде Абай өлеңдері тұңғыш рет орыс оқырманына жолықты. Кейінірек көрсеткеніміздей, қарымды аудармашының шебер қолынан шыққан жолма-жол аударманың өзі Абай сөзінің, Абай ойының қадір-қасиетін жүдетпей жеткізе алғаны анық. Бұл аударманың құндылығы – түпнұсқадағы бедерлі ой, бейнелі теңеу орысшасында да аз сақталмаған; халық тұрмысының ерекшелігі, қазақ рухы өшпеген. Мұны көрген Абай (ол да пенде ғой) қуанбады дейсіз бе? Сөйтіп, өз өмірінде бірінші кездескен қазақ тіліндегі жалғыз басылымға зор ілтифатпен қарап, ықыласпен оқымады дейсіз бе?

Осы тұста басын ашып алатын тағы бір мәселе бар. Ол – Абай шығармаларының орыс тіліне аударыла бастауы қашаннан? деген мәселе. Бұл жөнінде зерттеушілер әртүрлі пікір айтады. Мысалы, Х. Сүйіншіәлиев 1914 жылы Ресей географиялық қоғамы А.Н. Веселовскийдің құрметіне арнап шығарған «Шығыс жинағының» үшінші бөлімінде ақынның кейбір өлеңдерін бірінші рет (астын сызған мен – З.Т.) аударып басты десе [16, 306], Ж. Ысмағұлов... 1912 жылы белгілі шығыстанушы ғалым, академик А. Веселовскийдің 70 жылдығы құрметіне арнап шығарылған «Аль-Шархият» атты жинаққа енгізілген [17, 280], – дейді (сөз Абайдың «Жазы» туралы болып отыр. – З.Т.)

Демек, бұл Абайдың орыс тіліне де бірінші рет аударылып, баспа жүзінде жарық көрген тұңғыш туындысы деп кәміл сеніммен бекіте айтады. Жоғарыда көрініп тұрғандай А. Веселовскийдің 70-ке қашан келгенінің өзі екі түрлі аталғанынан секем алуға болады. Бірақ кезінде жаңылыс кеткен бұл деректердің біз сөз етіп отырған мәселеге келіп-кетері шамалы.

Айтпағымыз, әзірге ғылымға белгілі даусыз ақиқат – Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда...» деп басталатын өлеңінің 1889 жылы наурыз айында газет бетінде қазақша да, орысша да жарық көргендігі; Абайды қазаққа да, орысқа да танытуда мерзімді баспасөздің атап айтқанда, «Дала уалаятының» газеті баға жетпес қызметінің тарихи маңызы туралы.

Ал, бұдан кейін Абай шығармаларының орысшаға аударыла бастауы дегенді індететін болсақ, оған бір мысал: Сатылған Сабатаевтың (1874–1921) 1900 жылы дәл осы өлеңді қара сөзбен орысша мазмұндап беруі. С. Сабатаев ол кезде Мәскеудегі Лазарев атындағы Шығыс тілдері институтында оқып жүрген болатын. Ол қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап бастыруда институттың тапсырмасы бойынша «Дала уалаяты» газетінің редакциясымен тығыз байланыста болған, газеттің сауатты да белсенді авторларының бірі.

Шығыстанушы И. Лаптев Шығыс тілдері институтының «Труды по востоковедению» деген ғылыми жинағының 1900 жылғы 2-санында Абайдың осы «Жаздыгүн шілде болғанда...» өлеңін түсіндірме тәсілімен орысша бастырған [18, 2–24]. И. Лаптев қазақ даласын көп аралаған, зиялы адамдармен кездескен, тілдескен. «Материалы по казак-киргизскому языку» деп аталатын осы мақалада «Дала уалаятының» белсенді авторларының бірі, әрі редакторы болған журналист Рақымжан Дүйсенбаев туралы да құнды мәлімет қалдырып: «... Оқыған адам болғандықтан, ол сөз арасында орысша да айтып жібереді, бірақ қазақ тілінің тазалығы үшін күрескен жас қазақтардың бірі ретінде тіл тағдырына сақ қарайды», – деп разылықпен атап өткен [18, 23].

Міне, Абай шығармаларының орысша басылуы төңірегінде әлі де түбегейлеп зерттеп, анықтайтын мәселелер аз емес екендігі келесі бөлімдерде арнайы сөз болады.

Газеттің 1889 жылғы 17 қаңтардағы санында Көкбай Жанатайұлының атынан Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңі, одан кейін сол жылғы 24 наурызда қол қойылмай, «Болыс болды кей кісі» деп басталатын өлеңі басылды. Сөз саптасы, сөйлем құрылысы, ой тұрпаты мүлде бөлек, өлеңдік қасиеті ерекше асыл сөз газет оқырмандарының назарына бірден-ақ ілікті.

Өлеңдердің авторы кім екен, деп тамсанғандар көп болды. Газет бетінде Абай өлеңдерінің басылуы – сөз қадірін білетін қазақ баласы үшін үлкен оқиға, тосын құбылыс еді.

Алғашқылардың бірі болып тобықты еліне жақын, әрі Абай ақынды жақсы білетін, өзі де ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев сөз бастады. Ол «Дала уалаятының» алғашқы сандарынан бастап, белсенді тілшісі еді. «М. Көпеев» деп қол қойған мақалада ол Абай өлеңдерімен бұрыннан таныс екендігін білдіріп: «өткен газеттердің бірінде Құнанбай ауылының көші жайында өлең басылды. Оны жазған Құнанбай баласы Ибраһим мырза» екенін хабарлайды. «Оның өлеңінен байлығы жақсы білініп тұр, бірақ халыққа пайдалы іске жаһат қылғаны білінбейді... Біз Ибраһим мырзаның өнерін Құнанбайдан артық деп естіген едік... байлығы һәм келісті болып өлеңге қосылып тұрған соң, өлеңіне өнерін муаффиқ (лайық – З.Т.) қылып сөйлесе керек қой деп айтып жатырмыз» [19].

Бұл сөздерге қарағанда, Мәшһүр Жүсіп «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңіндегі бай ауылдың Абай өрнектеген суретін сырттай қызықтау, бақ-дәулетке мастану деп түсінсе керек. Бұған белгілі дәрежеде негіз де бар сияқты. Осы өлең туралы сөз еткенде біз өлеңнің газеттегі нұсқаның ерекшелігін, ықшамдығына арнайы тоқталамыз. Абай осы өлеңді кейін қайта жазып, толықтырғанын, қазіргі нұсқасына жеткізгенін айтамыз. Бәлкім, Абайдың бұл өлеңді қайта қарауына Мәшһүр Жүсіптің сынауы да себеп болған шығар, деген де ой келеді.

Мұхтар Әуезов бұл өлең туралы кезінде былай деген еді: «Ақын көшпелі тірлікті сынап, мінеп жазып отырған жоқ. Көбінше оның көркін, сырт көріністерін тамашалай түсіп, сүйсіне жырлап отыр. Әсіресе, бай ауылының қалың шұбар, жанды-жансыз мүлкімен толықсып, жайғасып жатқанын негізгі тақырып етеді» [1, 115].

Табиғат көрінісін «жанды-жансыз мүлкімен» қоғам өмірімен шендестіре суреттейтін мұндай реалистік өлең қазақ поэзиясында сирек еді. «Мал баққан, көшпелі тірлік еткен елдің жайлаудағы жаңа қонысқа көшіп, қонып жатқан кезін, қимыл-әрекетін, өбігер-қарбаласын» дәл суреттеген Абай халықтың мұңсыз-қамсыз бақытты шағының бір үзігі ретінде берген. Ал, үлкен оқымысты Әбдірахман Сағидидың бағалауынша, «Жаз» деген ес кетірерлік ұсталықпен, тіпті жеңіл һәм табиғи шығарылған толық көріністі һәм шындықпен суреттеген өлең» [20].

Мәшһүр Жүсіп Абай шығармасын өлеңдік қасиеттері тұрғысынан сынамайды. Оның авторына деген жеке өкпе-назы ғана

бар екенін де жасырмағандықтан, өлеңі осындай автордың «халыққа пайда келтіргені» де жөн ғой деп, өз көкірегіндегі бір қыжылды аңғартады. Онысы – Абайдың әкесіне ас бермегендігі жөніндегі тарихи түсініксіз жағдайды еске салғаны. Тіпті ащы мысқыл айтады: «Өскенбай дүниядан өткенде барша халық құлақтанған еді. Осы күні Құнанбайдың дүнияды бары-жоғын біле алмай жүрміз. Құнанбай дүнияды бар шығар деуге – тірі кісінің тіршілігі болады, – ол жоқ; өлі кісінің өлгенінің белгісі болады, – ол жоқ» [21].

Орайы келіп тұрғанда, Мәшһүр Жүсіптің мұнша кейіп сөз айтуына не себеп болды? дегенге келейік. Мәшһүр Жүсіптің Шорман ауылының (Баянаула) екені мәлім. Осыдан бірнеше жыл бұрын Шорманның Мұсасы қайтыс болғанда берілген ас есінде, Мұса мен Құнанбай қызметтес, тұстас, әрі құдандалы екені рас. Мұсаның Садуақас деген баласы Абаймен құрбы, ақындығы бар, Абаймен жиі кездесіп жүрген адам, ақын өлеңдерін жазып алатын. Олай болса, Мәшһүр Жүсіптің өкпесі – Мұса ауылының өкпесі, қазақы дәстүрдің Құнанбай балалары тарапынан сақталмағаны.

Осы арада Абайдың ақындығына қатысы болмаса да, өмірбаяндық тұрғыдан мағлұмат үшін мына бір жағдайды ескерте кетейік.

Турағұл әкесі туралы жақсы естелік жазып қалдырған, «Абайдың ең сүйікті баласының бірі ғана емес және ұлы ұстаз ақынның әдебиеттегі дәстүрін берік ұстаған, саналы, мәдениетті шәкірті болған адам» [22, 59].

Турағұлдың берген мағлұматтарын кезінде Мұхтар Әуезов өте жоғары бағалаған [23, 386]. Сол Турағұлдың «Әкем Абай туралы» деген тақырыппен жарық көрген естелігінде Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің осы хатына тікелей қатысты дерек беріп: «Дала уалаятының» деген газетке менің әкемді әкесіне ас бермеді деп жамандап, Кереку жағының біреуі «Атадан ұл туса – игі, ата жолын қуса – игі» деп жазған [24, 42].

Өттең, Турағұл Мәшһүр Жүсіптің бұл жазғандарын Абайдың «Жаз» деген өлеңінің газетте басылуымен байланыстырмайды, Абайға жауыққан біреулердің баспасөзді пайдаланып, ақынның бетіне шіркеу түсірмек болған әрекеті, деген мағынада топшылайды [24, 42].

Бірақ, бұл кекесіннен Абайдың беделі түсіп қалған жоқ. «Сөзіне қарап кісіні ал» деп өзі айтқандай, Мәшһүр Жүсіптің жазғаны – жеке бір адамның ғана пікірі ретінде қабылданды.

«Омбы қазағы» деп қол қойған Хасен Кәкенов: «Көпеев онша мақтамаса да, Ибраһим байлығымен емес, өзінің данышпандығымен бүкіл қазақ үшін құрметті, бек сүйкімді адам деп алыстан естіп жатырмыз» [25] деп жазады.

Екінші бір автор, әрі ақын, Семей облысы Павлодар уезінің Шақпан болысынан жазып тұратын Қорабай Жапанов деген мұғалім жастарға арнаған насихат өлеңінде:

Елден қорлық көп көрдім,

Демеші мұны тілі ащы, – деп Абайдың «Ақылы кімнің бар болса, Демес мұны тілі ащы», – деген сөздерін [26, 12] үндесе қайталайды. Сол Қорабай Жапанов өзінің «Қарлығаш» деген өлең кітабына «Данышпан Ибраһимнен бір-екі ауыз сөз» деген ескертпемен Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деп басталатын өлеңінің бір шумағын енгізіпті. Ал, «Замандасқа» деген өлеңінде:

... Байтұрсын, Құнанбаев, Дулатовтар

Зарлап олар айтып тұр хақиқатын [26, 10], – деп Абайдың есіміне табынады (1909 жылы Санкт-Петербургтегі Бораганский баспаханасынан үшеуінің кітабы қатар шыққанын еске салғаны. – З.Т.)

Міне, осылайша, Абай есімі көзі тірісінде-ақ, 1890 жылы баспасөз бетінде «Данышпан Ибраһим» деп зор құрметпен аталған. Қалың қазаққа Абай «байлығымен емес, өзінің данышпандығымен сүйкімді» болғанын «Дала уалаятының» газеті таратты.

Атап өтуге тұрарлық бір жағдай, 14 жыл бойы апта сайын үзбей шығып тұрған бұл газеттің өмірінде оның екінші жылы, яғни 1889 жыл жемісті болғанын көреміз. Шығарушылары өкімет билігіндегі адамдар болғандықтан және газеттің өзінің бағдарламасына сәйкес, әуелде газет тек қана ағартушылық бағыт ұстанды. Бұған қосылатыны – Қыр өлкесін тереңірек зерттеу (этнография, тарих) мәселелері еді. Газеттің осы 1889 жылғы сандарында халықтың ертеден келе жатқан әдеби-мәдени мұраларын жинау, жазып алу, бастыру мәселелері, қазақ тілінің тазалығын сақтап, қуатын әлсіретпеу мәселелері де жүйелі түрде көтеріле бастады. Бұл жариялағандардың ғылыми деңгейі, танымдық, насихаттық құны жөнінде арнайы әңгіме етуге тұрарлық.

Қазақ тіліндегі газетті шыға бастағаннан-ақ қадағалап оқыған Абай, сол пікірлерді зерделеп, Көкбай (1864–1927) арқылы өз өлеңдерін көпшілік сарабына ұсынғысы келген шығар. Абай өлеңдерінің газетке жариялануы баспасөз үшін елеулі оқиға болғанын байқаймыз. Сол 1889 жылғы 28 сәуірдегі санында газет өз

оқырмандарын Ыбырай Алтынсариннің «Жаз» деген өлеңмен таныстырды. Бітімі дәстүрлі халық поэзиясынан өзгеше, таза табиғат лирикасы үлгісіндегі бұл екінші өлең де газет үшін үлкен жаңалық болды.

Бұл шығармалардың ерекшелігіне назар аударып, қызыға қабылдаған газет оқырмандары жалпы өлең атаулыға, ақындық дәстүрге басқа көзбен қарай бастады. «Сөз түзелді». «Дала уалаятының» бетінде халық әдебиеті және баспасөз деген мәселе төңірегінде пікір-жарыс басталды. Ең алдымен, газетте «Редакцияға хат» деген тақырыппен Әлихан Бөкейхановтың («Қыр баласы» деп қол қойған – З.Т.) мақаласы басылды. «Қазақ халқының ежелден келе жатқан өлең жыры бар, дейді автор. Кім білмейді қазақтың ақындары Шортанбай мен Шөжені, Орынбайды, Найманбаланы, я Сырым Керейден Күлембайды һәм ғайырларын? Қазақтарға осы ақындардың қайсысының сөзі күшті, білуге жөні бар ма? Шерниязды ойласақ, қызыл тілдің арқасымен жаны қалған. Шөже Қарынбай секілді сараң кісіден сый алған...» деп жұртшылықты талғамды болуға шақырады. Абайдың «Кісіге қарай сөз алма, сөзіне қарай кісіні ал» деген қағидасын ұсынады. «Жарылғап, Алшынбай, Мұса, Құнанбай сияқты шешен де көсем адамдардың сөздерін газетке басу керектігін» Ә. Бөкейханов редакцияға ұсыныс ретінде білдіреді [27].

Пікір-таласы жалғасып кетеді.

Газеттің келесі сандарының бірінде Ә. Бөкейханов «ол ақындардың өлеңдерінің газет оқитындарға неш пайдасы жоқ. Олар өлеңді сый-сияпат алу үшін ғана айтады. Өсиет сөз емес» деген Ғабдолла Шонаевтың пікірімен келіспейді. Ешмұхамбет Наурызбаев деген автор Бөкейхановтың бұл пікіріне қарсы дау айтады [28]. Газет бетіндегі пікірсайыс біраз жерге барып, мәселенің басы ашылды-ау, деген кезде редакция атынан «Газетшілерден» деген тақырыппен тұжырым жасалады. Онда: бұл тақырыпқа байланысты айтысты доғаратын кез болғаны, сайып келгенде, ұлттық әдеби-мәдени мұраларға жанашырлық тұрғысында қарау керектігі, дүрмек-дау үстінде ауыз әдебиетінің озық үлгілерінен айырылып қалмау жағы байыпты түрде ескертіледі. «Мәселен, Шортанбай барлық уақытта сыйлық алу үшін өлең шығармаған. Оның қазақ халқының қазіргі халін суреттейтін «Зар заман» атты үш бөлімнен тұратын дастаны бар» [29], – деген салмақты ой айтылады. Міне, Абайдың бір ғана шығармасы осындай-осындай өрелі ойлардың таралуына себеп болғанын көреміз.

~~Ерте~~ автор ретінде қатысып немесе редакцияда қызмет іс-
~~те~~ алғашқы қазақ зиялыларының осындай құнды пікірлері,
~~ейін~~ дейін қолдау тауып келді. Өткендегі әдеби мұраның ке-
лер ұрпаққа қажеттігін олар ерте білген. Мұхтар Әуезов 1922
жылы жазған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген зерттеуін-
де мынадай ақиқаттың бетін ашады:

«Рас, өткен күннің әдебиеті біздің сүюімізді тілемейді. Жәк
көруімізбен жоғалып та кетпейді. Ескі әдебиеттің түрлерін білу,
бетін ұғу, ағымына түсіну – біздің өзіміз үшін керек. Бүгінгі әде-
биетке белгілі жол салып, дұрыс бағыт береміз дегенде, жалпы
қазақ әдебиетінің өткен күні, бүгінгі қалпын һәм келешегін де
түгел түсіну қажет. Сонда ғана әрбір жазушы хақиқатқа жақын
сөйлеуі де мүмкін» [30].

«Дала уалайатының» бұл дәстүрді ақырына дейін ұстанды.
Оның әрбір санында ауыз әдебиетінің озық үлгілері бітімі өлең-
дер, жырлар, айтыстар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер т.б. үзбей
жарияланды.

Абай есімінің, оның шығармаларының сол кездегі әдеби про-
цеске тигізген әсерін газет тігінділерін ақтара отырып әбден бай-
қауға болады.

Мысалы, Абай мен Ыбырайдың екі өлеңінен кейін іле-шала
газетте орыс ақыны Иван Саввич Никитиннің (1824–1861) «Қыр-
дағы көктем» өлеңі түпнұсқасы орысша, қазақшасы Д. Сұлтан-
ғазиннің аудармасымен жарық көрді. Ескерте кету керек, аудар-
ма, әсіресе, Абайдың «Жазғытұрымы» мен Ыбырайдың «Жазы-
на» өте-мөте жақын екені байқалады. Сөзіміз дәлелді болу үшін
біреу үзінді келтірейік:

Көңілдің көтерілетін келді күні,
Қыс өтті, кірер енді жердің түрі.
Жер кеуіп, күннен-күнге жарық дүние
Раушандық жанға рахат болды жылы.

Рахмет жаз шыққан соң болды нәсіп,
Жыл құсы келіп жатыр шуылдасып,
Алтынға күн ұқсайды нұрға малған.
Тау-таудан сулар ағар дүрілдесіп.

Болады жаңбыр жауып рахмет жерге,
Тамаша қарап тұрсаң, әрбір түрге.
Аспанда қара бұлт судай көшсе,
Астында көлеңкесі жүрер бірге.

... Дүние сол уақытта мұнарланған,
Азырақ салқын тартар бұрынғыдан,
Айдала қалғығандай, демін алар,
Дүниеге түсе беріп күнге тұман... [31].

Бұл да қазақ баспасөзі үшін тосын құбылыс еді. Өлең сөздің түзеліп келе жатқанын көрген Абай табиғат лирикасына ден қойып, «Жазғытұрымды» жазуы мүмкін. Дәл осы тұста ерекше ескертетін бір жағдай бар. Осы өлеңнің ерекшелігін сезген сұңғыла М. Әуезов Абайдың 1890–1893 жылдары жазған өлеңдері ішінде «он бір буынды, төрт жол шумақ ұйқаспен жазылған бір-ақ өлеңі бар екен. Ол – «Жазғытұры» екеніне назар аударған [2, 153].

Мұхаң танданатындай, бұл кездейсоқ жағдай ма? Неге «бір ғана өлең»? Біздің ойымызша, бұл да «Дала уалаятының» әсері еді. Осы орайда жинақтарда «Жазғытұрым» 1890 жылы жазылды деген мағлұматқа да күмән келтірудің жөні бар сияқты. Қисынына қарасақ, бұл шығарма «Дала уалаяты» бетінде көрінген Ы. Алтынсариннің «Жазы» және И.С. Никитиннің «Қырдағы көктем» өлеңдерінің әсерімен сол 1889 жылы жазылуы мүмкін. Бұл пікірді аталған осы үш өлеңнің мазмұнын, түр жағынан, тіпті өлеңдік, көркемдік қасиеті жағынан жақындығымен тиянақтауға болады. Үш автордың бір тақырыпқа жазған өлеңдерін қатар қарап, салыстырғанда бұл өзі шын мәнінде жыр жарысы екендігіне көз жеткізер едік.

Уақыт жағынан алғанда, Ыбырай Алтынсариннің «Жазғытұрымы» «Дала уалаятында» бұрын жарияланды [32]. Қазақшасына қол қойылмай басылған. Орыспасы «Қазақ өлеңі» деген ескертпемен «Весна» деген тақырыппен берілген. Орысша аудармасы жолма-жол емес, төрт құбыласы түгел, кемел өлең болып шыққан.

Оған С.Д. деп қол қойылған. Бұл – біз білетін Сұлтанғазин Дінмұхаммет болуға тиіс. Бұл кезде Ыбырай Алтынсарин қайтыс болған. Демек, марқұмның табиғат тақырыбына жазған өлеңін оның алдында шыққан Абайдың «Жазымен» жарыстыру үшін редакция, яғни редактор қызметіндегі Д. Сұлтанғазин өзі тауып, орысшаға аударып бастырған.

Осыдан 20 күннен кейін сол Д. Сұлтанғазин орыс ақыны И.С. Никитиннің «Весна в степи» деген өлеңінің түпнұсқасын газеттің орысша қосымшасына берген, ал, қазақша аудармасын өзі жасап, қазақша газетке басқан.

И.С. Никитин қазақ, татар арасында тұрған, қыр өмірімен таныс болған ақын. Оның өлеңдерін Ғ. Тоқай татаршаға,

Б. Өтетілеуов қазақшаға аударған. Б. Өтетілеуов «Ауылдасқа» деген өлеңінде:

«Белгілі орыстың ақындары,
Крылов, Лермонтов, Пушкин тағы
Никитин, Некрасов тағы басқа...» [33, 42] – дейтіні

сондықтан.

«Дала уалаятындағы» мұндай тың үрдісті байқаған Абай үшінші болып «Жазғытұрым» деген өлеңін сол 1889 жылы жазды деуіміздің қисыны осы. Әрине, мазмұндас, бірқатар жерінде сөздері, сөз тіркестері, сөйлемдер ұқсас, буын саны бірдей (он бір) болып отырса да, Абайдың өлеңі алдыңғы екеуінен көш ілгері. «Ақын да қыстай малдың күтімiмен шұғылданған шалкемпір, жас-көріні жадырап, қуанғанына бірге көңілденіп, қоса қуанады» [2, 155]. Үш өлеңінің үшеуінде де табиғаттың бұл ғажап құбылысы, қақаған қыстан кейін жадырап жаз келуі «Алланың рахметі» екендігі өзек болған.

Абай:

«Жаз жіберіп, жан берген қара жерге
Рахметіне Алланың көңіл сенер.

Никитин:

Рахмет жаз шыққан соң болды нәсіп».

Кезінде үстем идеология салтына сай М. Әуезов бұл өлеңнің бойынан діншілік тауып, «өлеңнің екі түрлі кемшілігінің» бірі ретінде сынаған болатын. Екінші кемшілік «күнді – күйеу, жерді қалыңдық етіп, ескіріп қалған мифтік» [2, 38] теңеу деген Мұхаңмен пікір жарыстырсақ, артық бола қояр ма екен? «Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты» деп басталатын соңғы төрт шумақтағы терең сезім, көркем бояу, әдемі теңеулер – осы өлеңнің алтын алқасындай қымбат. «... ескіріп қалған мифтік теңеу» емес қой.

Мұны айтып отырғанымыз – Абай жоғарыдағы екі өлеңмен қатар бәйгеге қосқан өз өлеңінде дәл осы төрт шумақпен озып отыр. Сол сияқты, Никитиннен Сұлтанғазин аударған мына жолдар да Абай назарына іліккені – хақ. Оқып көрейік:

Оянып тәтті ұйқыдан бел жазғандай
Уылжып енді шығар гүлдер қандай...
Дүние әсемденіп келіншектей...
Алтынға күн ұқсайды нұрға малған.

Осындағы «Алтынға күн ұқсайды нұрға малған» деген жолдар Ы. Алтынсарин өлеңіндегі жетінші жолды дәл қайталайтыны тегін бе?

Өкінішке қарай, жыр жарысы жалғаспай қалған. Абайдың «Жазғытұры» өлеңі де, басқа өлеңдері де «Дала уалаятына» бұйырмады. Оның себептері бізге мәлімсіз. Тек газет бетінде жарияланған материалдар бойынша ғана емес, газет редакциясының мұрағатын қарағанымызда да мұның себебін түсіндіретін дәлел, ешқандай мағлұмат табылмады.

Абай шығармашылығының баспасөзге әсері деген тұрғыда «Болыс болдым, мінеки» деп басталатын ащы шындық, аяусыз әшкереге құрылған шығармасында қозғалған тақырыпқа үндес сыни мақалалар, фельетон сипатты әңгімелер, редакцияға жолданған хаттар көбейіп кеткенін атап айтамыз.

Мысалы, Абайдан соң іле-шала жарияланған «Партия һам низамсыз жиналған алым» деген редакциялық мақалада былай делінген: «... Сайлап болыс, би, старшын қоюдың қазақ арасында жөні жоқ екенін партия болғанынан сезуге мүмкін. Сайлаудан жарты жыл, бір жыл бұрын бай адамдар шарын көбейтуге ел арасындағы құрметті адамдарға ат майын, шайын, ақша, шапан бере бастайды. Мұны бергенде, елден тым болмаса жасырын берсе екен; жоқ, қайта мақтанады көп бергеніне, халыққа көрсетіп бергендігіне. Өз малын, ақшасын беріп қоймайды, халықтан жиып алады «шығын», «жұртшылық» деп [34]. Енді бір мақалада «... Болыстық биліктің қызметі «әншейін қазақтарға аса қызықты мәртебе болып көрінетіні» ащы мысқыл түрінде сыналады [35].

Жоғарыда біз газет бетіндегі өлең-жырларды, әңгімелерді мұқият қадағалап отырған Абайдың басқалармен жыр жарысына түскені жөнінде ойымызды білдірдік. Мұның дәлелін Абайдың аудармаларынан да көруге болар еді.

Айталық, Абайдан басқа да қазақ ақындары Крылов пен Хемницер мысалдарын көп аударғаны белгілі. «Дала уалаятының» газеті бетінде Крыловты (1768–1844) алғашқылардың бірі болып қазақшалаған Асылқожа Құрманбаев еді. А. Құрманбаев – Ыбырай Алтынсариннен дәріс алған, соның тәрбиесінде мұғалім болған, Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген қаламгер, ақын әрі ағартушы.

Осы А. Құрманбаевтың аудармалары да Абай дәстүріне бір табан жақын екендігі анық байқалады. Мысалы, «Шегіртке мен құмырсқаның» Асылқожа аудармасындағы мына шумақтарын қарап көрейік:

... Шегіртке жаздың бойы ойын салған
Қайғы жоқ, уайым жоқ, ойына алған,

Ақымақ боп есерлікпен жүремін деп,
Болғанын күздің күні білмей қалған, – деп келеді де,
ақырғы шумақ Абайша топшылау, қорытындылау тұрғысында:
Шегіртке, саған айтар бір сөзім бар:
Дүниеде ақымақ болмас өзіңе пар.
Жаз бойы жұмыс қылмай жүрген болсаң,
Өз обалың өзіңе жалқау, мұндар [34], – болып аяқта-
лады.

М. Әуезов «Абай өмірі мен творчествосын зерттеу мәселесі неғұрлым кең, принципті, жан-жақты талқыланса, оның мұрасын зерттеу нәтижелері солғұрлым жемісті, елеулі бола бермек» [2, 38], дегенде зерттеушілердің әрбір келесі ұрпағына шылбыр тастай жетелеп, жаңа ізденістерге мезгеген ғой. «Дала уалаятының» газеті бетіндегі әдеби нұсқалардың бұрынғыдан өзгеше, жаңаша бола бастауының негізгі себебі – Абай өнегесі, Абайдың эстетикалық талғам үлгісі, Абайдың ақындық мектебінен алынған дәрісте деп есептейміз.

Өлбетте, қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде өмір сүрген ұлылы-кішілі қайраткерлердің ой ұқсастығы, әуез үндестігі бірінен-бірі дербес болса да, жарыса ұшырасатыны кездесе береді. Ал, біздің байқағанымыз, мысалдар келтіре отырып түйген ойларымыз бұл ұқсастықтар мен үндестіктердің кездейсоқ емес екендігін дәлелдегендей. Салыстыра қарағанда, Абайдың баспасөзге ықпалы тайға таңба басқандай көрініп тұр.

Дарынды көсемсөз шебері Смағұл Сәдуақасұлы (1900–1934) Омбыда 1919 жылы шыға бастаған «Трудовая Сибирь» журналының бірінші санына «Қазақ әдебиеті (тарихи очерк)» деген тақырыппен жазған ғылыми мақаласында Абайдың қазақ халқының рухани өміріндегі орнын белгілеп, мынадай екі пікір білдіреді: «Ендігі жерде талайларды Абайдың пәлсапалық мысы басқандықтан, олар үндерін шығара алмай қалды. Қазақ ақындарының ішінде өлеңнің жоғарғы деңгейдегі көркемдік жөнінен Абайға пара-пар келетін ешкім жоқ» [36, 18].

АБАЙ ЖӘНЕ ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН. Абай «Дала уалаятының» газетін оқып отырған, деген сенімді тұжырым абайтанудағы басқа да жеке мәселелерді айқындауға көмектеседі.

Айтпағымыз – Абайдың өз замандастары Шоқан мен Ыбырайды білген-білмегендігі және білсе, қандай дәрежеде білгені туралы. Зерттеушілер бұл өңгімені орағытып өтеді, үш алыптың аттарын ретімен тізіп айтса да, тереңірек үңілмейді, кеңірек

карамайды. Тіпті: «Қазақстанның әртүрлі аймақтарының экономика жағынан бытыраңқылығына байланысты, бір заманда өмір сүрсе де, Абай Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсаринді білген жоқ» [37, 18], – деп кесіп айтқан авторлар да болған.

Алдымен «білу» деген ұғымға нені сыйғызамыз? Әлбетте, білу деп, а) кездесіп, танысуды; ә) сұхбаттас болуды; б) хат жазысып, хабарласып тұруды айтады. Бірақ, бұл айтылғандардан басқа, сырттай білу, ақпарат көздері арқылы есіміне, ісіне, жазба еңбектеріне қанық болу бар ғой. Оны қалай жоққа шығарамыз. Әрине, мұндай ұлы адамдардың кездескені, танысқаны туралы мағлұмат табыла қалса – құба-құп. Бірақ, олар бірін-бірі сырттай біліпті деп дәлелдей алсақ та, олжа болар еді. Мысалы, «Дала уалаяты» газетінің 1900 жылғы 10 қыркүйектегі 35-санында Шоқанның туғанына 60 жыл толуына арналған «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов» деген мақала жарияланды. Көлемі едеуір мақалада Шоқанның өмірбаяны, шыққан тегі, ғылымның әр саласындағы еңбектеріне байыпты шолу жасалған. Назар аударатын бір мәселе, әсіресе автордың мына пікірі: «Орыс оқуын оқығандар баршылық. Бірақ олар өз халқынан алыстап, тіпті қол үзіп кетуші еді. Шоқан Уәлиханов ондай емес. Ол өз халқын жан-тәнімен сүйді. Қазақ халқына пайдам тисе екен деп армандады». Бұрын жақсы танымаса да, осындай қадір-қасиет иесі, елін сүйген азаматтың тұлғасына Абай сияқты «қалың елі, қазағының» жоқшысы болған Абайдың назар аударғанына таңдануға болмас. Баспасөздің бір мысалы осындай

«Абай Ыбырайды жақсы білген», – дейді, Мұхтар Әуезов. Дегенде, кәміл сеніммен, еш күдіксіз, айғақпен айтады. Шамамен долбарлау емес, нақты дерекпен тиянақтайды. «Кейін Абайдың өзі қадірлегендіктен, Абайдың қолжазбасының ішінде ... Ыбырай өлеңдері үнемі бірге көшіріліп жүруші еді. Абайдың өзінің тапсыруы бойынша солай болса керек. ... Ыбырайдың әрқашан Абай атымен бірге жазылып, жатталып, таралып жүруі, бұл екеуінің үні бір, үміті бір, арман-бағыты және болашақ тағдыры бір ақын екендіктерін танытушы еді». Мұхаң осы орайда «Сәуірде көтерілер рахмет туы», «Араз бол, кедей болсаң бірге жазылғанын», соған қарап өзі де «Абай, Ыбырай бір адам шығар деп ойлағандығы» [2, 246] туралы құнды дерек келтіреді.

Бұл мәселе зерттеуші Б. Әбілқасымовты да толғандырған. Абайдың Ыбырай Алтынсаринмен жүзбе-жүз кездескенін дәлелдейтін нақты дерек жоқ екендігін көрсете отырып, зерттеуші екі ұлы тұлғаның бірін-бірі сырттай білуі мүмкін екендігіне

сөзін. Оған «бірінші дәлел – екеуінің де орыстың алдыңғы қатарлы зиялылармен тығыз байланыста болғандығы және жергілікті Орыс географиялық қоғамының жұмысына қатысқанлығы. Екіншіден, Абайдың Ыбырай кітаптарымен таныс болуы мүмкін екендігі. Мұндай пікірді кезінде Б. Сүлейменов те айтқан болатын», – дейді [38, 68] Б. Әбілқасымов.

С. Мұқановтың топшылауынша, «Ыбырай Алтынсариннің «Хрестоматиясымен» Абай таныс болуы мүмкін, өйткені оның «Жазғытұры», «Жаздыгүн шілде болғанда» деген өлеңдері Ыбырайдың «Жаз шыққанда» деген өлеңдерімен түр, мазмұн, дәстүр жағынан үндес келетіндігін дәлелдеген» [38, 69].

Зерттеуші Б.Әбілқасымов бұл мәселені тәркіндетіп, Ыбырайдың «Жаз» деген өлеңімен Абайдың «Жазғытұрым» деген өлеңін салыстырады.

Ыбырай Алтынсариннің «Жазынан»:

1. Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы
2. Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.
Келісіп, құшақтасып әзіл айтар.
3. Бір малы шаруаның екеу болып.
4. Жетпеген үлкендікке жас балалар
Жүгірер ойдан қырға жұмарланып.
5. Қой маңырап, сиыр мәңіреп шат болады
6. Кеш болса күн қонады таудан асып

Абайдың «Жазғытұрымынан»:

1. Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.
2. Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдеп, көрісіп, құшақтасып
3. Шаруаның бір малы екеу болып,
4. Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз.
5. Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу.
6. Күннің кешке кіргенін көрді көзім.

Салыстырылған үзінділерден көрініп тұрғандай, Абай мен Ыбырай өлеңдеріндегі асты сызылған сөздер мен сөз тіркестерінің ұқсастығы тегін емес. Мұны тіпті, қазіргіше айтқанда жыр жарысы, шығармашылық бәсеке деп айтуға болғандай.

Енді, Абай Ыбырай Алтынсарин шығармаларымен қалай танысқан және тек шығармаларымен ғана емес, Ыбырай Алтынсариннің еңбегін, қоғамдық ой-пікірін қай жолмен таныған деген сұрақтардың да көлденеңдей қалуы заңды. Бұған жауапты М. Әуезовтен таппадық. Олай болса, тағы да баспасөзге, Абай оқып, зерттеп отырды деген «Дала уалаятының» газетіне жүгінеміз.

Реті келіп тұрғанда, әрине, Ыбырай Алтынсариннің мақалалары жиі басылатын «Оренбургский листок», «Тургайская газета» т.б. орыс тілінде басылымдарды да жоққа шығармаймыз. «Дала уалаятының» газеті бетінде Ыбырай Алтынсарин туралы мағлұматтар баршылық. Мысалы, осы газеттің 1889 жылғы 33-санында Ыбырай Алтынсариннің қайтыс болуына байланысты азанама жарияланды. Онда Ыбырайдың еңбегіне жоғары баға берілді. Оның «бір мінезді, ақылды, данышпан» адам болғандығы, «қазақ арасына әуелі Европаның білім-ғылымын шашқан һәм халықтың Россияға ықыласын ашқан бір артық жан» [39] екені жүрек тебіренге жазылған.

Ыбырай Алтынсариннің тірі күнінде осы газетте жарық көрген өлеңі – жаңағы Мұхтар Әуезов айтқан «Сәуірден көтерілер рахмет туы» деп басталатын шығармасы. Абайдың «Жазғытұрымы» мен Ыбырайдың «Жазының» басылған уақыт айырмашылығы бір ай ғана. Осыдан кейін іле-шала Абайдың «Болыс болды кей кісі» деп басталатын өлеңі басылғанын айттық. Осы өлеңдердің авторы Абай екені мәлім болып, газет бетінде Абай жөнінде сөз болып жатқанда Ыбырай Алтынсарин қазасы туралы хабар шықты. Одан кейін тіл тазалығы, қазақ жазуын жетілдіру туралы пікірталас басылды да, бұл материалдардың авторлары Ыбырай Алтынсарин беделіне жүгінген еді [39].

Бұл айтылғандар 1889 жылға қатысты. Осы жылы Абай Ыбырай Алтынсарин туралы, Ыбырай Абай туралы бірқатар мағлұматқа қанықты.

Абайдың Ыбырайды бұдан ертерек білгенін айғақтайтын дәлел ретінде 1895 жылғы қаңтар айында «Дала уалаятында» жарық көрген «Төкаппар әскербасы турасынан» [40] деген әңгімені келтіруге болады. Абай осы әңгімені оқыды, негізінде «Ескендір» дастанын жазды. (Бұл туралы осы еңбектің келесі тарауында сөз болады.)

Газет тілшісі Асылқожа Құрманбаев «Дала уалаятының» 1894 жылғы 27-санында «Қазақ тілі хақында» деген мақала жазып, онда: «Тек өзінің ана тілін ғана емес, сонымен қатар көптеген шығыс тілдерін білген, сөйтіп, оларды бір-бірімен салыстыруға құдіреті жеткен әйгілі Алтынсарин» [41] туралы айтады. Оған іле-шала газеттің екінші бір қызметкері Отыншы Әлжанов «Қазақтарға пайдалы кітаптар» деген библиографиялық шолу жариялады [42]. Онда Ыбырай Алтынсариннің ғылым-білімді насихаттауына, қазақ тілінде оқулық кітаптар жазғаны жөніндегі еңбектеріне жоғары баға берілген.

Сөз жоқ, бұл материалдар да Абайға Ыбырайды жете таныстыруға себепкер болған. «Дала уалаятының» аудармашысы, әр кезде редакторы болған Рақымжан Дүйсенбаев «Қазақтың нанғыштығы» [43] деген мақала жариялады. Мұнда қазақ қоғамында дәрігерлік білімінің кемдігінен болған қайғылы оқиғалар хабарланады. Автор өз ойын тиянақтау мақсатында Ыбырай Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясынан» мысал келтіреді. Автор бұл үзіндіні: «Алтынсарыұлы Ыбырай айтады...», – деп бастайды.

Жоғарыдағы айғақтар Абайдың Ыбырай Алтынсаринді сырттай жақсы білгендігіне жеткілікті дәлел бола алады деп санаймыз. Баспасөздің танымдық, ақпараттық қызметін Абай сияқты ізденімпаз адамның пайдаланғандығына шек келтіруге болмайды. Абай да кезінде мектеп ашу, қазақ балаларын оқыту ісіне белсенді араласқаны, тіпті бұл іске өзі бас болғандығы белгілі. Өзінің және ауылдас 45 отбасының атынан «Бақанас өзені бойынан отырықшы болып қала салуға жер сұрағаны, оған қоса екі ауылшаруашылық мектебін Бақанас бойына көшіруге» рұқсат [44] сұрағаны да мәлім.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін Абайға Ыбырай Алтынсариннің мол тәжірибесі, ол шығарған оқулық керек болғаны да түсінікті. Абай Семей облысында бастауыш білім тарату жөніндегі «Қамқоршылар кеңесіне» мүше болған. Бұл кеңеске мүше болғандардың ішінде Омбы мұғалімдер семинариясының түлегі Отыншы Әлжанов та бар. Ал, О. Әлжанов – «Дала уалаятының» газетінің тұрақты тілшісі, тіпті қазақ редакциясына қызмет еткен журналист. Қоғамдық қызметте бірге, пікірлес, мүделес болған Отыншы Әлжанов Абайға баспасөз қайраткері ретінде де таныс еді. Керісінше, оның публицистикасына Абай да әсер еткен.

Отыншы Әлжановтың «Дала уалаятының» газетінде жарияланған материалдарында Абайдың қоғамдық ой-пікіріне үндестік айқын байқалады. Мысалы, О.Әлжанов жазған «Қазақ әйелдерінің аянышты халі» [45] деген мақаланың түзілімі, мазмұны Абайдың «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген өлеңіне жақын екендігіне көз жеткіздік. «Қазақтарға пайдалы кітап» [46] деген тақырыптағы мақаласын автор библиографиядан гөрі кеңейтіп, проблемалық мақала деңгейінде дамытады. Ыбырай Алтынсарин өнегесін жалғастыру қажеттігіне назар аударады. Сонымен бірге, Абайдың орыс білімі мен әдебиеті арқылы бүкіл әлемдік білім-ғылым кеңістігіне өтуге шақырған

ағартушылық қызметіне жоғары баға береді. Абаймен әлденеше рет кездескен, оқу-ағарту ісінде бірге қызмет еткен Отыншы Әлжановтың шығармашылық, қайраткерлік еңбегі өз алдында жеке сөз етуге тұрарлық мәселе. Айтпағымыз – жас қаламгердің Абай әсерімен өсіп жетілгені, ағартушылық қызметте Абайдың ізбасары бола білгенінде. Тақырыбымызға қажетті жағы – оның «Дала уалаяты» газеті мен Абай арасын жалғаған тағы бір дөңкер ретінде көрінуі.

«Дала уалаяты» Абай үшін ақпарат көзі бола отырып, оның шығармашылығына ықпал етуі де өте-мөте ықтимал дедік. Бұл арада Мұхтар Әуезовтің шығармашылық ерекшелік туралы мына сөздерін еске аламыз: «Шығарушылық психология – өзі де әр шығарма тұсында өзгеріп, үдеп отыратын психология. Ол өз айналасындағы тірліктің, болмыстың және қоғам өмірінің өзгеруіне, өрлеуіне байланысты қоса өзгеріп отырады» [1, 406]. «Абайдың жасаған айналасы, елінің жалпы тіршілігі Абайға, мінекей сол әсерлерді берген. Абайдың миынан, жүрегінен ықтиярсыз соларды қайнатып шығарған [47]», деген А. Сағди тұжырымы бұл пікірді тиянақтай түседі.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды – Абай Ыбырай Алтынсарин сияқты ұлы ағартушыны да, оның қазақ даласындағы ізбасарларын да баспасөз арқылы жақсы білген. Олармен тілектес, мұраттас болған.

Ең басты мәселе – газет бетінде зор ынта-қуатпен көтерілген ағартушылық бастама Абайға да ой салған, арман-тілегін жебеген.

АБАЙТАНУ ҚАЙНАРЛАРЫ. Шежіре-бастауы мерзім жағынан 100 жылдан асып жатқан абайтану ғылымының көпбасы ретінде Әлихан Бөкейханов жеке дара айтылады. Табиғи дарыны іргелі мол біліммен байыған ғұлама, ақыл-парасат иесі болған Әлихан Бөкейханов Абай шығармашылығына баспасөз бетінде лайықты баға берген бірінші сыншы.

«Дала уалаятының» газеті бетінде 1889 жылғы көктемде жарық көрген «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» деген өлеңдердің авторын ол қазақ поэзиясы көгінде көрінген тың тұрпатты жарық жұлдыз деп білді. Қалың қазақ қауымына жария етті.

Одан кейін, Әлихан Бөкейханов 1903 жылы Петербургте басылып шыққан «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» деген көп томды іргелі ғылыми еңбекті жазуға қатысқаны мәлім. Бұл кітаптардың 18-томы қазақ өлкесіне

арналған болса, сондағы «Халқы» деген бөлімді Әлихан Бөкейханов жазды. Бөлімнің «Қазақ өлкесінің тарихи тағдырлары» деген бір тарауы қазақ қоғамының материалдық және рухани мәдениетінен мол хабар береді.

Басқа біреу жазса, мысалы, қазақ емес ұлттың өкілі жазса, қайтетіні белгісіз, әйтеуір Ә. Бөкейхановтың жазғандарына, міне, 100 жылдан кейін де тәнті боласыз. Автор өз халқына деген құрметі мен сүйіспеншілігін терең білгірлікпен, биік мәдениеттің деңгейінде берген. Ол табиғат құшағында еркін өскен Абай сынды қазақ баласын: ойы айқын, сезімі сергек, зердесі ашық, әлемдегі ғажайып құбылыс ретінде көрсетеді.

«Қоршаған ортаны (табиғатты, адамдарды, оқиғаларды) жан дүниесімен қабылдап, парасатпен бағалай білу жағынан қазақтар орыс қарашекпенінен биік тұрады, ғылым-білімді тез қабылдайды, сондықтан, олардың арасында білімдар адамдар аз емес. Солардың бірі – Құнанбайдың Абайы» [64, 110]. Осынау сөздерді батыл айтып, нақты дерек, мысал ретінде қазақ арасында кең тараған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты ғажайып қиссаны көрсетеді.

«Ал, мәдениет деңгейін салыстыра қарасаңыз, қазақтардың тілі шұрайлы, өз ойын көркем бейнелеп жеткізуі, халық әдебиетінің байлығы жағынан озық, ең аяғы өнерлі екендігін көруге болады.

Азия даласындағы көшпенді халықтардың арасында қазақтардың мәдениеті өте-мөте жоғары. Демек, мұндай халықтың келешегі де зор. Халқы өсіп келеді, мәдениет жетістіктерін қабылдауға құштар-ақ» [64, 120]. Адал ұл, елінің келешегін ақ тілекпен армандаған қайраткер қазақтың жарқын үмітін бүкіл әлемге осылай танытты. Әлемге дегеніміз – жел сөз емес, Ресей сияқты империяның тарихы мен әдебиетіне, тұрмысына, мемлекеттік тұрғысына, көрнекті тұлғаларына, табиғаты мен байлығына, ұлан-байтақ аумағын мекендеген орыстан басқа ұлттар мен ұлыстарына шет мемлекеттер тарапынан қызығушылық күшті болғаны мәлім.

«Қазақтың жаңа поэзиясының өкілі – Құнанбаев. Оның өлеңдерінің түрі келісті, мазмұны терең, әсіресе, табиғатты шебер суреттейді. Бұл ақын «Евгений Онегинді» тамаша аударған, Лермонтовтың көптеген өлеңдерін қазақтардың жанына жақын, түсінікті де көркем аударды. Соның арқасында Семей өңірінің өлеңшілері Татьянаның әнін қазақ мәнерімен айтып жүреді» [64, 118]

Абайға көзі тірісінде осындай баға бере білген авторды бір мақаласымен-ақ бірінші абайтанушы десек, жаңылмаспыз. Ә. Бөкейханов өзінің бүкіл өмірі мен қызметінде Абай тақырыбынан көз жазған емес, оның да дәлелдері көп.

Қазақ халқы Абайын жоғалтып, күңдіренген кезде Әлекең Семейдегі «Семипалатинский листок» деген орыс тіліндегі газетке азанама мақала берді. Данышпан ағасының ғылыми өмірбаянын тұңғыш рет жазып, «Орыс-жағрапия қоғамының жазбаларына» (Записки Семипалатинского подотдела Западно-сибирского отдела императорского Российского географического общества) ұқсынды. Сонда Абай шығармашылығына берген бағасы мынадай: «Абай ақындығының зор қуаты оның өлеңдерінен көрініп тұрады. Ол – қазақ елінің мақтанышы. Абайға дейін халқының рухани шығармашылығын мұнша аспандатқан ақын болған емес. Жылдың төрт мезгіліне (көктем, жаз, күз бен қыс) арналған өлеңдері оны Еуропаның мынау деген ақындарының төріне шығарар еді» [65, 7].

Абай шығармаларының жинағын бастыруға Ә. Бөкейханов Абай қайтыс болысымен-ақ кіріскен болатын. Бірақ, аумалы-төкпелі заман оған бұл ойын тез орындауға мүмкіндік бермеді. Кезінде «Абайдың өз шығармалары мен аудармаларын ақынның ұлы Турағұл жинастырып жатыр, таяуда Ә.Н. Бөкейхановтың редакциялауымен жарыққа шығады» деген хабар баспасөзде көрінуі тегін емес.

1906 жылы 8 қаңтарда Павлодардан Семейге кетіп бара жатқан жолда Әлекеңді орыс жандармдары ұстап, Тұзқаладағы (Ямышев) түрмеге қамағанда, оның портфелінде «Қазақ ақыны А. Құнанбаевтың өлеңдері бар екені, сол жоғалып кетпесін, бес мың рубльге бағаланған» деген құжат мұрағатта сақталған [48].

Әлихан Бөкейхановтың ғылыми-мәдени мұрасымен танысқан әрбір адам оның Абайға деген зор құрметі мен нәзік ілтипатын таниды. Мысалы, «Қазақ» газеті бетіндегі әлденеше мақаласында Әлекең қолайы келген жерге Абайдан үзінді береді, Абайға жүгінеді, Абайдан ақыл сұрайды.

Тіпті, көрнекті қайраткер, өзінің досы Барлыбек Сырттановтың қайтыс болуына байланысты «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 90-санында басылған азанаманың соңына Абайдың өлеңдерін келтіреді.

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ АБАЙ ТАҚЫРЫБЫ. Ескеруге тұрарлық бір құбылыс, сол 1914 жыл «Қазақ» газеті үшін Абай

жылы болған десек, артық емес. Бұл жылы ақынның қазасына он жыл толды, осыған байланысты Абай есімі газеттен түскен емес, оның көптеген шығармаларынан үзінділер беріліп тұрды. Мына мысал да қызықты болуға тиіс. Газеттегі «Ән, өлең һәм оның құралы» деген мақалада, ән өнері турасында Гете, Шопен, Бетховен айтты деген сөздердің қатарында, Абайдың: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген анықтамасы тұрғаны да тегін емес.

Абайдың қазақ мәдениетіндегі орны туралы баспасөзде алғаш жазғандардың енді бірі – Міржақып Дулатов. Ол 1908 жылы «Уақыт» газетінің (редакторы – Фатих Кәрімов) 383-санында «Ибраһим ибн Құнанбаев» деген тақырыппен шағын мақала бастырды.

Осы мақаланы тілге тиек ете отырып, зерттеуші М. Мырзахметов «бұл мақаланы Зейнелқабидендікі» [49, 28], – деп (Зейнелқабиден ибн Әміре – З.Т.) санайды. Ал, Ә. Жиреншиннің пікірінше, оны Көкітай жазған [50, 105]». Қазір толық дәлелденіп отырғанындай, біз бұл мақаланың авторы М. Дулатов екеніне көз жеткіздік.

Автор Абайдың 4 жыл бұрын 59 жасында қайтыс болғанын, «Семей облысынан, нәсілі Тобықты руынан екенін» хабарлайды. Абайдың ақындық қуаты, ағартушылық еңбегі, ойшылдығы туралы алғашқы салмақты пікірді де осы мақаладан табамыз.

«Ғылымсыз, қара халық арасында, сахара қазақтары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жанып шығып, тілі, оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа мәшһүр етеді», – деп жазады М. Дулатов. Автордың Абай өз шығармаларын қазақша жазды деуі Абайдың қазақ әдеби тілінің жаңа үлгісін беруші ретіндегі жаңашылдығын дәл басып, байқауы еді. Екінші бір құнды тұжырым – Абай «шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес» деген пікір. Кейінде іргелі зерттеу барысында Мұхтар Әуезов те бұл пікірді қуаттап, Абайдың Пушкиннен гөрі Лермонтовқа көбірек жақын барғанына назар аударады.

Мақалада Абайдың білімі жан-жақты, «танымы ауқымды» екені айтылады. «Марқұмның сөздерінің бірі» деген ескертпемен М. Дулатов Абайдың «Қуатты оттай бұрқырап...» деп басталатын өлеңін берген. Өлең мәтінін кейін басылып жүрген нұсқаларымен салыстырып қарағанда, үшінші шумағында айырмашылық бар екендігі байқалады. Міржақыптың жазуында «Ақылмен ойлап айтқан сөз Бойыңа жұқпас сырғанар» болса, жинақтарда «Ақылмен ойлап білген сөз» болып берілген.

Абайтанудың революцияға дейінгі қайнар-көздері дегенде «Қазақ» (1913–1918) газеті бетіндегі жарияланымдардың ерекше маңызды екенін айтқан жөн. Бұл газеттің таралымы жөніндегі мағлұматтың өзі біздің тақырыбымызды ашу үшін нақты дерек. «Қазақ» ұлан-байтақ қазақ даласына ғана емес, одан сырт жерлерге де тарады. Мысалы, басылымның 1914 жылғы 45-санында берілген деректе бұл газеттің мынадай таралымы көрсетілген: Торғай облысы – 694, Семей облысы – 612, Ақмола облысы – 586, Сырдария облысы – 327, Орал – 301, Жетісу – 157, Ішкі Орда – 136, Ферғана – 30, Самарқан – 8, Каспий сырты – 5, Орынбор – 37, Уфа – 14, Қазан – 13, Қытай қазақтары – 10, Петербург – 9, Түркия – 5, Мәскеу – 3, Том – 3 және басқалары 57 дана.

Абай туралы, оның ойшылдығы, шығармашылығы туралы материалдар басқан мұндай кең алымды баспасөз ұлы ақынды іс жүзінде Европа мен Азияға мәшһүр еткені өте маңызды.

1914 жылы «Қазақ» газетінің 67-санында, ақынның қайтыс болуына 10 жыл толуына байланысты М. Дулатовтың Абайға қатысты екінші мақаласы басылған.

Бұл мақалада автор Абайды, оның шығармашылығын жетік білетіндігін көрсетеді. Алғашқы мақалада Абайды «Ұлы ақын» десе, Міржақып екінші жазғанында Абайдың «Қазақ әдебиетінің атасы хукімінде тарихта аты алтынмен жазыларына» кәміл сенім білдірген. Мерзімді баспасөздің танымдық, насихаттық қызметін автордың мына сөздерінен көруге болады. «Былырдан бері ғана «Қазақта» Абайдың кім екендігі жайынан жазылған соң, қазақтың әр жерінен сұраушылар бола бастады» [51] (Бұл арада М. Дулатов осы газетте «Қазақтың бас ақыны» деген тақырыппен басылған А. Байтұрсыновтың мақаласында еске алып отыр. – З.Т.).

М. Дулатов «Абайды өзі көрмегенін, ол туралы 19 жасында 1904 жылдың жазында Ахмет Байтұрсыновтан біліп, Абай өлеңдерінің жазбасын оқығанын» келтіреді. Еске алуға тұрарлық тағы бір құнды мағлұмат – Ахмет Байтұрсыновтың Абай өлеңдерін бастыруға қамқоршы болу ниеті деуіміз керек. Өйткені, «Абай өз өлеңінің басылып шығуын тілемейді, һәм бастыруға ешкімге рұқсат бермейді екен».

Абайды тұтас ұлттың ар-намысы, ақыл-ойы ретінде бағалаған М.Дулатов «Абайдың аты жоғалуы ... қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей» деген тұжырым жасайды. Абай атын тілге тиек ете отырып, ол мынадай кең мағыналы ой толғайды.

«Тарихи әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады» [52], – деген сұңғыла пікір халықтың өткені мен келешегін дұрыс зерделей білген азаматтың ғана тіліне оралады.

Ұлы Абайдың тарихтағы, қоғамдық ой мен мәдениеттегі баға жетпес абайлық орнын бұдан 90 жыл бұрын осылай көрегендікпен бағалаған жалынды публицист М. Дулатов кейінгі ұрпаққа да маңызды аманат қалдырды. Осы мақаласында ол: «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен-күнге» артар. «Бірінші ақынымыз» деп қабіріне халқы жиі-жиі зиярат етер, халықпенен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар» [52]. Осынау көрегендік сөздердің Абайды танып-білудің бастауы деп алуға әбден болады.

Міржақыптың осы мақаласы жарияланған газет бетінде «Абай» кітабына» деген тақырыппен шағын өлең берілген. Өлең былай басталады:

Күнінде жүз оқысаң, жалықпайсың,
Көз талды, шаршадым, деп талықпайсың,
Бір сөзін бір сөзінен артық көріп,
Құмар боп, қайта-қайта анықтайсың... [52].

Соңына «Уақ» деп бүркеншік атпен қол қойған автордың өз шамасында Абай өлеңдеріндегі жарасым мен ой-пікір тереңдігін танып, баға беруі де – ескеретін мәселе. Абай шығармаларының қасиетін жұртқа жайған мұндай талпыныстарды ұлы ақынды насихаттау нышаны деп білеміз.

Беймәлім автордың сөз саптасы Мағжан Жұмабайдың 1912 жылы Қазанда баспадан шыққан «Шолпан» жинағындағы «Атақты ақын – сөзі алтын, хакім Абайға» деген арнау өлеңге жақын екендігін салыстыра отырып, байқауға болар еді:

Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес... – деп басталған шумақтарды Мағжан кеңінен толғап, кеңіте отырып, былай тұжырымдайды:

Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар,
Өлтіріп талай жанды, жүгін артар.
Көз ашып, жұртың ояу болған сайын,
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар.

Жүрген жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе, балға мен бізі қалар.
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,
Жүйрік өлсе, артында сөзі қалар!

Сұм дүние сылаң беріп көптен өтер,
Сау қалғанның көбісі ертең бітер.
Тоқтамас дүниенің дөңгелегі,
Жүйріктің айтқан сөзі көпке жетер.

Абайдың тәлім-тәрбиелік өнегесін ту етіп көтерген М. Дулатовтың публицистикасында ақынға үлкен орын берілген. Мысалы «Балаларға жұққаны» [53], – деген мақаласында өзінің Дінмұхамед Әділов деген он бір жасар баланың оқуға түсуіне көмектескенін жазғанда да, өз сөзінің дәмін келтіріп, дәйегін ақтай түсетін Абайдың «Интернатта оқып жүр...», – деп басталатын өлеңінен мол үзінді қосқан.

Реті келгенде, Абайды ауызға алып, ұлы ойшылдың сөзіне табыну, Абай үлгісін паш етудің екінші бір мысалын М. Дулатовтың «Дау құмар», – деген мақаласынан табамыз. Бұл мақалаға беташар ретінде Абайдың:

Ішім өлген, сыртым сау,
Көргенге деймін «ау!»

Мен не қылдым, япыр-ау! [54] – деген шумағы келтірілген. Абай ойына жалғас басталған мақаланың алғашқы сөйлемінде автор өзі пір тұтқан ұлы ақынға жүгінеді: «Қазақта туысқандық, достық – баянсыз, «бүгінгі дос – ертең жау», аңдығаны – ағайын, айтқаны – өтірік, жапқаны – жала, ақ көңіл, адал ниет жоқ деп, данышпан Абайды ішінен келтірген дерт, көбінесе осы еді».

Абай сияқты Міржақыпты да қазақ арасын ірітіп-шірітіп бара жатқан алтыбақан алауыздық, отарлаушы үкіметтің аузын аңдып, соның солақай заңдарын арам ниетте пайдаланатын ел ішіндегі пысықайлардың азғындық ісі налытады. Абай шығармаларын жақсы білетін, басқа емес, Абайдан ғана ақылшы-кеңесші тапқан публицист М. Дулатов Абайдан үзінді келтіргенде, өз халқына арнаған сөзін ұлы ойшылдың дуалы сөздерімен күшейтпекке, халқына ой салмаққа дәйім ұмтылады.

Бұл арада Абай шығармаларындағы ел бірлігі, татулық, адамгершілікке үндеген сарын қазақ көсемдері үшін, бірден-бір идеялық-насихаттық қару болғанын байқаймыз. Мұның жарқын көрінісін басқа авторлардың еңбектеріндегі мысалдармен

тиянақтауға болады. Солардың көбінің сара ойы – М. Дулатов айтпақшы: «Қазақты жау мен жұттан құдай сақтар-ау, бірақ бұл мінезін қоймаса, тегінде қазақтың түбіне дау жетер» [55].

Абайдың туғанына 70 жыл толуына байланысты М. Дулатов жазған тағы екі корреспонденция анықталып отыр. «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналында бір мезгілде жарияланған, тақырыбы мен мазмұны бірдей, бірақ мәтін айырмашылығы бірін-бірі толықтырып тұрған бұл екі еңбекке арнайы тоқтау қажет деп ойлаймыз.

Газетте «Қазақ әдеби кеші» деген тақырыппен берілген корреспонденцияда «13 февральда Семейдегі «приказчик клубында» қазақтың жас талапкерлерінің иждаһатымен ... болған әдебиет кеші» өткені хабарланады. Кештің алғашқы бөлімінде белгілі публицист, заңгер Райымжан Мәрсеков қазақ әдебиетінің арғы дәуірінен бастап, бүгінге дейін талдау тұрғысында баяндама жасаған. Баяндаманың ұзын-ырғасы «Қазақтың» 112–113-сандарында жарияланды. Р. Мәрсеков жиналғандарға Абай шығармашылығы, оның қазақтың ұлттық мәдениетінде алатын орны жөнінде байыпты баяндап берді.

Ескерте кету керек, кеңес заманында Алаш қайраткері Райымжан Мәрсековтің күрескерлік, оқымыстылық, публицистік қызметіне теріс баға беріп келгендіктен, бұл оқиға кейінгі ұрпаққа жете ұғындырылмады. Р. Мәрсековтің баяндамасында Абайдың қоғам құрылысы, қазақ имандылығы, жер меншігі, ел дербестігі жөніндегі ойлары сол кездегі қоғамдық-саяси жағдайлармен сабақтас. Абай – «Қазақ халқының ұлттық тәуелсіздік күресінің туы болуға тиіс», «Абайды тану – әр қазақ баласының өзін-өзі тануы» деген ой баса айтылды.

Райымжан Мәрсеков бұл еңбегінде «Әдебиет» дегеннің не екенін түсіндіріп алғаннан кейін, қазақ әдебиетінің тарихын үш дәуірге бөледі. «Бірінші дәуір – ескі замандағы, қазақ арасына жазу тарамай тұрғандағы кезі. Екінші дәуір – жазудың халық арасына күйрек таралған заманы. Абай марқұмнан бері қарай қазақ әдебиетінің үшінші дәуірі басталады», – деп жіліктеуінің өзі өбден қалыптасқан ғылыми көзқарастың жемісі еді.

Абайды қазақ әдебиетінің тарихи жаңа дәуірінің бастаушысы ретінде таныған Р. Мәрсеков әлем әдебиетінің озық үлгілерінен өнеге алудың өміршеңдігін баса айтып, бұл жолдағы Абай тәжірибесіне жоғары баға береді. «Әдебиетіміздің атасы Абай бұл жолдың (Еуропалық сыни рух жолы. – З.Т.) қорқынышсыз, біздер үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе,

Абай үшін араб, парсы жолы да ашық еді», деп салықалы ой түйеді [57].

Абайдың 70 жылдығы құрметіне жиналған бұл кештің ұйымдастырушылары ерлі-зайыпты Нұрғали мен Нәзипа Құлжановтар екендігі газетте де, журналда да атап көрсетілген. Мысалы, жиында Нәзипа Құлжанова былай деген: «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау! Атағы қазақ түгілі орысқа шығып, өзі өлсе де терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып, артына қалдырғандай, деп жұрт шаттанды» [56].

Кештің бірінші бөлімінде «Біржан-Сара» айтыс көрініс ретінде берілген. Біржан болып Жүсіпбек Аймауытов, Сара ақын болып Тұрар Қозыбағарова шыққан. Газеттегі материалда М. Дулатов: «Кештің бұдан соңғы бөлімдерінде ән салып, домбыра шертіліп, Абайдың «Қыс», «Бұлбұл мен есек», Ыбырай Алтынсариннің «Жаз», «Өсиет сөзі», «Түлкі», «Балғожа бидің оқудағы баласына жазған хаты» оқылды [57, 43], – дейді.

Ал, «Айқап» журналында бұл ақпарды толықтыра түсетін мағлұматтар бар. Мысалы, Абайдың «Қысын» Тайыр Жомартбаев, «Бұлбұл мен есекті» Қаныш Сәтбаев оқығаны «Айқапта» жазылған. Бұл кезде Қаныш Сәтбаев пен Мұхтар Әуезов Семейде оқитын. Газеттегі Әлмұхамбет әнші деп жазылғаны журналда түзетіліп, «Абайдың» «Татьяна», «Жарқ етпес» әндерін Әлмағанбет Қапсәлямов айтты» деп берілген. Бұл кешке Абайдың ұлы Турағұл мен Абайдың інісі Ысқақтың Кәкітайы белсене қатысқан [59, 51].

Ақын, жазушы ретінде Міржақып Абайды өзіне ұстаз тұтқан. М. Дулатов шығармаларын зерттей отырып, мұны дәлелдеуге әбден болады. Бірақ, Міржақып өзі: «Мен Абайдың шәкірті едім немесе Абай менің ұстазым еді» деп айтқаны, жазғаны жоқ. Ақыл-парасаты кемел Міржақып сияқты азамат өзін Абай биігімен өлшемесі, кеуде соқпасы анық. Оның есесіне, М. Дулатовты жақсы білетін замандастарының бізге қалдырған мұрасына жүгінсек те жеткілікті.

«Қазақ» газетінің 1914 жылғы 51-санында «Тілші» деп қол қойған автордың хабарынан мынаны оқимыз:

«Бұл жағрафия жұмхиатының кеші халықты сүйсіндіріп, көңілін ашты: «Бізде де Абайдай данышпан адам туады екен-ау, атағы қазақ түгіл, орысқа да шығып, өзі өлсе де, терең ойларын, қымбат сөздерін, түрленген күйлерін жұртына мирас қылып, артына қалдырғандай» деп жұрт шаттанды». ... Абай туралы

баяндаманы Нәзипа ханум (Құлжанов жәмиғаты) орысша оқыды» [60].

Көрнекті қаламгер Таһир Жомартбаев (1884–1931) өзінің «Қыз көрелік» деген атпен 1912 жылы шыққан романының кіріспесін өлең түрінде беріп, былай жазыпты:

Бос жүрген атаң, бабаң, не қалдырды?
Өмірі өткен қар жамылып, төсеніп сыз,
Кешегі үлгі шашқан әкім Абай,
Оның да сөзін ұғып, қалғандар аз.
Сөйледі жалғыз өзі, кім естіді?
Қазаққа не қылса да, шықпады жаз.
Қаңқылдап жаз шықпаған жерге келген,
Адасқан үйірінен болды бір қаз.

Осылайша, Абайдың атын аузына алып, пәрмен тілеген жазушы өзінің Абай ісін жалғастырмақ ниетін танытады. «Оянған мезгілі еді барша жанның» деп, сөз ұғарлық қазаққа арнап, өнегелік роман жазбақ ниетін білдіреді. Өзінің ғылымсыз қалғанына өкінеді.

Енді романның өзіне келейік. Автор бас кейіпкер Ғайникамалдың зерек, зейінді жас екенін, өз тұрғыластарынан артық екенін көрсетпек болғанда, оның «Ибраһим Құнанбайұлының жазған өлеңін һәм үлгілі әңгімелерін көп оқитынын» келтіреді. Ғайникамалдың өзін де ақын етіп көрсеткен Т. Жомартбаев қыздың қаламына Абай сарындас ойларды оралтады:

Құрбылас, замандастар, ұл менен қыз,
Тырысып жас күндерде оқылық біз.
Алданып ойынменен қалсақ надан,
Өскен соң, бармақ тістеп өкінерміз.

Жағымды кейіпкер ретінде Ғайникамалдың бойындағы өзгерлерден артық қасиеттерінің бірі – оның «Абай өлеңдерін жатқа білетіндігі» екенін жазады және дәл сол тұсқа Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», – деп басталатын өлеңінің алты жолын келтірген.

Абайды өзіне ұстаз тұтқан сол Т. Жомартбаев «Алаш» газетіне бастырған мақалаларының бірінде ақынның «Достыққа – достық, қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол» деген сөздерін тақырып етіп алған. Мақалада өз ойын бекіту үшін Абайдың сөздерін нақыл түрінде пайдаланған [71].

Сол кезде қалам ұстаған қазақ зиялыларының Абайға соқпай өткені жоқ. Абайдың тарихтағы орны, оның ойшылдық, ақындық бейнесі әртүрлі автордың еңбектерінде, әртүрлі деңгейде көрінді.

Мысалы, XX ғасырдың алғашқы ширегінде әдебиеттану майданынан белсене көрінген, жан-жақты білімі бар, зерделі әдебиет сыншысы Ыдырыс Мұстанбаев 1927 жылы абайтану мәселелеріне арнап жазған мақалаларының бірінде: «Абайдың қазақ әдебиетіне тигізген қандай әсері болды?», – деп сұрақ қойып алады да, оған жауап ретінде былай дейді: «Мол болды. «Оян, қазақтан!», «Масадан» бастап, соңғы барлық белгілі ақындарымыз үлгіні Абайдан алды» [59, 51], – деген айқын пікір білдірген..

Мәскеуде 1928 жылы басылып шыққан «Молодой Казахстан» әлманағына алғысөз жазған Смағұл Сәдуақасов: «Абайдың алғашқы ізбасарлары осы [XX] ғасырдың басында-ақ көріне бастады. Олардың қатарына қазір арамызда жүрген А. Байтұрсынов, М. Дулатовты, М. Жұмабаевты қосуға болады» [72, 22], – деген.

«Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлки, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын – Абайдікі. Қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай» [60]. Міржақып Дулатовтың бұл сөздерін тарих толық ақтағанына куә болып отырмыз.

Абайтанудың алғашқы қадамдарын саралағанда 1913 жылы «Қазақ» газеті бетінде жарық көрген «Қазақтың бас ақыны» деген мақала оқшау көрінеді. Мақалада (авторы – Ахмет Байтұрсынов) «Абайдың тарихи миссиясы, рухани болмысымыздағы орны, көркемдік-эстетикалық сипаттар дұрыс көрсетіліп, терең талданып, алғаш рет қазақ оқырмандарының алдына тартылды» [64].

Мақаланың кіріспесінде Ахмет Байтұрсынов осындай ұлы тұлғаны қалың қазақтың әлі де толық біле бермейтініне, білгендерінің Абай сөздерін түсінбейтініне өкінеді. Мұның мәнісі – ел ішіне ғылым-білімінің тарала қоймауы, мәдени мешеулік еді. Тіпті өз ортасынан суырыла шыққан автордың өзі де «Абайдың сөзін көрмей тұрғанда, мақтағанына сенбей; қазақ үкілеген өз құнанын өзгелердің тұлпарынан артық көретін мінезі болушы еді, мақтап отырған Абайы біздің Әбубәкір, Сейдахмет, Ақмолдаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім» [63], – деп ағынан жарылады. Мұнысы – тарихи ақиқат. Ол кезде Абай шығармалары баспа арқылы кең тарала қоймаған, Ахаңның өзі Абай өлеңдерін қолжазба дәптерден таныған.

«Оқып көрсем, – дейді А. Байтұрсынов, – басқа ақындардың сөзіндей емес. Әуелгі кезде жатырқап, тосаңсып отырарсың. Сөзі

аз, мағынасы көп, терең». Өйткені, Абай сөздері «ермек үшін» немесе «жоқты-барды термек үшін» жазылмаған».

Абай әлемінің тереңіне бірте-бірте бойлап, дәмін тата, мағына кілтін таба отырып Ахаң: «... шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай, кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмай», не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана білетінін төптіштеп, байыпты көрсетеді. Бұл – зерттеуші ғалымның адалдығы. Әйтпесе, қазір «Абайдың сөзін түсінбедім» немесе «екі мағынада түсініп едім», – деп айтушыны сирек кездестіреміз ғой.

Ахмет Байтұрсынов Абай өлеңдеріне танданбайды, үстірт тамсанбайды да. Абай феноменін тарих тудырған табиғи құбылыс ретінде танып, оны оқу, игеру оңай еместігін ескертеді. Дананың қазынасын меңгеру де әркімнің қолынан келе бермейтінін айтады. Себебі: «Абайдың айта алмағандығынан емес», «оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмай» [63] келе жатқандығынан туып отырған қиындықты объективті жағдай деп білген Ахаң сырттай қызықтаудан гөрі, Абайдың әр сөзінің астарына мұқият үңілуге шақырады. Бұл – Абайды таныта отырып, қазақты Абай рухында, Абайдың өнегелі ойымен тәрбиелеуге ұмтылу деп түсінген ләзім.

Автор Абайдың сөз өнері «замандағы ақындардың сөзінен оқшау, олар сөзінен үздік, артық екенін, бұл қасиеттер «жалғыз сөзінде емес, өзінде де болғанын» көрсетіп, Абайдың жеке басының қасиеттеріне де байыпты тоқталады.

«Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз». Бірақ, «Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, тасың (таспен) би болатын заманға қарсы туған» Абайдың «мыңмен жалғыз алысқан шарасыз халін» Ахаң сол кездің өзінде-ақ сұңғылалықпен байқаған. «Қазақтың бағына» Абай болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып қалмаған, «ондай болудан құдай сақтаған», – деп тәубе етеді.

Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақ» газетінде жарияланған бұл мақаласында Абай шығармаларының көркемдік-эстетикалық сипаттары, Абайдың ақындық тәсіл-өрнектері жан-жақты талданған. Ең бастысы – Ахаң Абай мен оқырман арасын жалғастыратын өткел міндетін мойнына алып, абыроймен орындап шыққан» [65, 71].

«Көбі түсіне алмай, ауырсынатын», «сырттан ғана біліп, жаттап алып жүрген» оқырмандарының көзін ашып, оларды жетелеп

Абайға жақындастыратын жол салып бергендігі – Ахаңның абайтанудағы өте-мөте берекелі қызметі деп білеміз. Бұл ниетте Ахаң табыссыз емес. Абайды тану жолына газет арқылы нұсқап отырып, газеттік, публицистикалық баяндау мәнерін дәл табады. Кей тұстарда Абай түсінігіне терең бойламай, қалың оқырманның көзіне көрсетіп, қолына ұстатардай жеңіл жазған. Жеңіл болғанда үстіртін емес, салыстыра, салалай отырып, бірте-бірте ақынның шеберханасына жетелейді.

Ахмет Байтұрсынов өз қолына қиын міндет алғанын білген. Абай – тұңғыш, Абайдан бұрын әдебиет тарихына мұндай құбылыс болған емес. Демек, мүлде жаңа құбылысты түсіндіру де оңай болмақ емес. Ол оқырмандарын Абай шыңына шақырғанда: бұрынғы-соңғы «Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем» болғанын ескертеді. Мысалы, Ахаңның білуінше: «Басқа ақындар өз білімін сөздің ажарымен танытқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша сезген» реалист. Ал, Абайды көп жұрт дұрыс түсінбесе, бірден қабылдмаса, «ол Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағаны» деп түйеді А. Байтұрсынов. Өйткені, «Абай қазақтың жалғыз ақыны ғана емес, ақындықтың үстіне Абай – қазақтың ояну дәуірін бастаушы ойлаушылардың ең біріншісі еді» [62].

Абайды насихаттауда көпке тез тарайтын мерзімді баспасөздің қызметін дәл бағалаған Ахмет Байтұрсынов ұлы ақынның «өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекші» ниетін де жария етеді. «Қазақта» жарияланған А. Байтұрсыновтың бұл мақаласы «... Абайға арналғандығымен ғана емес, тереңдігімен, білгірлігімен, талап-талғамының қомақты да ажарлылығымен дараланатын ғылыми қисыны кесек еңбек» [57, 14].

Өзінің «Әдебиет танытқышында» Ахаң Абай өлеңдерінен кесек-кесек үзінділер алып, поэзия жөніндегі теориялық ойларына дәлел ретінде ұсынған. Әдебиетімізге көз салу», – деген мақаласында Нәзір Төреқұлов осы газеттің («Қазақ» – З.Т.) бетінде Абай мұрасы жайындағы пікірлерді қорыта келіп, ғылыми-теориялық байлам жасайды. Автордың ойынша, басты мәселе мынау: «Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті қай жолмен, қай бағытпен жүру керек? Кімге ерсек жөн болмақ?» [65, 54]. Бұл сұрауларға жауап ретінде ол «қазақ әдебиеті орыс-еуропа әдебиетінің сүрлеуіне түскенде, оның арқау етер өзегі сыншылдық рух («рух сыны» немесе «дух критицизма») сарыны болу керек деген ой-пікірге оқырман назарын аудартады» [49, 36]. Осының алдында,

Райымжан Мәрсековтің 1914 жылғы баяндамасында берілген анықтаманы қайталайды. Бұл пікірдің дұрыс-бұрыстығына тоқталу біздің міндетіміз емес. Айтпағымыз – сонау «1916 жылдың өзінде-ақ қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрі үшін күрестің» қазақ баспасөзі бетінде өміршең мәселе ретінде көтерілгендігі [49, 37].

Абай тақырыбын жиі қозғаған мерзімді баспасөз органдарының бірі – «Айқап» журналы. Жалпы, «Айқаптың» өз кезіндегі әдеби үдеріске тигізген баға жетпес әсері көпке мәлім. Негізінен әдеби басылым ретінде «Айқап» Абай шығармаларына айрықша көңіл бөлді, Абайдың ақындық жаңашылдығы деген мәселеге ерекше назар аударды.

1911 жылғы 12-санында журнал оқырмандарын Қостанайда Абай кеші өткенінен хабардар етті. 1913 жылғы «Айқаптың» 19-санында Сұлтанмахмұт Торайғыров (1892–1920) «Абайдың қазақтың жаңа тілінің негізін салғанын» [68] атап көрсетті. Ол қазақ тілінің тазалығы ауыз әдебиетінде сақталып қалғанын сергек байқады. Ал, жазба әдебиетіндегі негізгі құбыла – «Абай дәстүрі, Абайдың таза тілі, халық тілі» деген өміршең ой айтты. Абайдың ақындық қуатына Сұлтанмахмұт берген мына баға кезінде журнал оқырмандарын елең еткізген еді. Ол былай деген: «Пайғамбардың жүрегіне құйылған құрандай, соқыр кісі сыбдырынан танырлық, ақ-құла ашық тұрады марқұм Абайдың өлеңдері» [67]. Бұл арада «пайғамбардың жүрегіне құйылған құранның» Алладан түскен сөздер екенін еске алсақ, Сұлтанмахмұттың құдайша табынғаны – Абай екен.

«Айқаптың» 1913 жылғы 31-санында «Абай сөзі» деп қол қойылып, Абайдың «Мәз болады болысың...», – деп басталатын сатиралық шығармасынан үзінді басылды [68]. «Айқап» бөліп алып жариялаған бұл үш шумақ өлеңде, отаршыл үкіметке жағынған ел ішіндегі шолақ белсендінің, күнкөріс үшін мансап құған атқамінердің іс-әрекеті аяусыз сыналады. Абайдың «Оқалы тон тола ма, Ар-ұятын сатқанға», – деген уытты сөздерін, сатқын әкімсымақтарға тыйым ретінде көрсеткен журнал қызметкерлерінің ұтқырлығына таң қалмасқа болмайды.

Аталған журнал «Қазақ» газетімен бір мезгілде Абайдың қайтыс болуының 10 жылдығына, туғанына 70 жыл толуына байланысты мақалалар, хабарлар басты. Солардың бірі – 1914 жылғы 4-санда Абайға арналған жиын туралы хабар. Мұнда «бұл кешті Семейдегі жағрафия қоғамының мүшелері, алдыңғы қатарлы орыс интеллигенттері» ұйымдастырғаны айтылады. Журналдың бетіндегі мына бір жолдар Абайдың орыс достарының адалдығын тағы бір көрсеткендей:

«Біз өзіміз істеуге тиісті болған бір істі бізге орыстар істеп берді... Ілгері басқан жұрт мұндай қадірлі адамдардың атағын шығару үшін, талай белгі істеген болар еді. Біздің көбімізге Абайдың кім болғаны белгісіз. Оның кім екенін орыстар танытып жатыр» [69].

«Қазақстан» газетінің 1911 жылғы 3-санында «Әдебиет таңы» деген мақала басылды. Онда қазақ әдебиетінің, әсіресе жазба әдебиеттің өркендеп, бұғанасы бекіп келе жатқаны сөз болады. Осындай жақсы нышанның легінде әдеби тілдің шұбарлануы, қазақ лексикасына арабизмдер мен фарсизмдердің көбірек ілесуіне қарсы күрес ашу керектігі айтылған. Қазақ тілінің тазалығы үшін күресуге, қазаққа тән әсіре әуесқұмарлықтан бой тартуға үндеген пікірлер Абайдың:

«Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,

Кетігін тап та, бар қалан» [86], – деген бір шумақ өлеңімен тиянақталады.

Бұл айтылғандар, Абай сияқты ұлы адамдардың бір ғана ұлтқа емес, күллі адамзат баласына ортақ екендігін көрсетеді. Абайдың адамгершілікке, озық білім мен мәдениетке, сайып келгенде, ұлт болашағы үшін қызмет қылуға үндеген терең ойлары сол кездің өзінде-ақ, алдыңғы қатарлы қазақ оқығандары үшін бағыт-бағдар болғанының кейбір мысалдары осындай.

Абайды танып-білудің сенімді де өнімді жолы – оның шығармаларының баспа жүзінде жарық көруі десек, ең алдымен, Кәкітай Ысқақұлы (1868–1915) Құнанбай немересін ауызға аламыз. Кәкітай – Абайдың інісі Ысқақтың үлкен ұлы, азан шақырып қойған аты – Ғабдулхакім. Жасынан Абайдың қамқорында болып, тәрбиесін алған. Кәкітай мен Турағұлдың тапсыруы бойынша Мүрсейіт Бікіұлы (1860–1917) кітапқа кіретін өлеңдерді іріктеп, көшіріп 3-4 айдың ішінде дайындап бітеді. Кәкітай қолжазбаны алып, Омбыға, Әлихан Бөкейхановқа апарады.

«1905 жылғы шілденің аяғында Кәкітай Абай өлеңдерінің қолжазбасын алып, маған келді... Біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-мәйрам болдық. Анық таныстық» [75], – Әлекең.

Петербургте, Бораганский баспаханасынан 1909 жылы басылып шыққан Абай өлеңдерінің тұңғыш жинағына Кәкітай ақынның өмірбаянын алғаш рет қосты. Осы жазбалар ақынның кейін, толыққан өмірбаянына негіз ретінде қабылданып, осы

уақытқа дейін маңызын жойған жоқ. Мұхтар Әуезов: «Абайдың баспаға шығуына тарихтық, бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай» [1, 168] деген сөздері оның еңбегіне берілген лайықты баға еді.

Абайдың замандасы семейлік В.Н. Белослюдов 1915 жылы «Сибирь студенті» журналына «Қазақ поэзиясы туралы» деген тақырыппен мақала бастырып, онда Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңін орысшаға Нәзипа Құлжанова аударғанын көрсетеді [72]. Бұл мағлұматты нақтылай отырып, зерттеуші М. Бейсенбаев Н. Құлжанова орысшалаған Абай өлеңінің 1915 жылы «Сибирский студент» журналының 3-4 санына жарияланғанын жеткізген [76].

АБАЙ ТЕРМЕСІ. Кәкітай шығарған жинақтан кейін қазақ оқырманына Абай өлеңдері Орынбордағы «Дин уа мағишат» баспаханасынан 1916 жылы жарық көрді. Жинап, бастырушы Самат Әбішұлы Нұржанов. «Абай термесі» деген атпен жарық көрген ақын шығармаларын ғылыми айналымға енгізген – профессор Е. Өтебайұлы [77].

Бұл жинақтың құндылығы – онда Абайдың бұрын жарияланбаған өлеңдері мен Бірінші қарасөзі тұңғыш рет тасқа басылғандығы. Олар: «Жазғытұры қылтиған бір жауқазын» (10 жол), «Ата-анаға көз қуаныш» (30 жол), «Құр айғай бақырған» (8 жол), «Білікті сөз ол: өлді» (4 жол), «Күн артынан күн туар» (4 жол), «Күшіктен асырап ит еттім» (4 жол), «Тайға міндік» (45 жол), «Жарқ етпес қара көңілім» (8 жол), «Тұлпардан тұғыр озбас, шабылса да» (8 жол), «Құтырды көпті қуып, азғанасы» (4 жол) деп басталатын өлеңдер болатын. Кейін, 1933 жылы Абай шығармаларының келесі жинағы шыққанда, бұл өлеңдер қосылды. Демек, Абай мұрасын түгендеуде талапкер ақын Самат Әбішұлының елеулі еңбегіне лайықты баға берген жөн.

Жинақты құрастырушы Самат Әбішұлы «Абай термесі» деп атаған кітапшаның алғысөзіне мынадай түсінік жазған: «Бұл бір елге көп шашылмаған қазақ ақыны Абай Құнанбайұлының басылмаған аз ғана сөздері еді. Мен қолымдағы барымды кітапша етіп бастырып алуымды қаладым».

Бұл түсініктен екі мағлұмат алуға болады. Біріншіден, Самат Абайдың «бұрын басылмаған», яғни Кәкітай Петербургте шығарған жинаққа кірмеген шығармаларын беріп отыр. Екіншіден, Саматтың «қолындағы барымды» деуіне қарағанда, ол өзіндегі Абай мұраларын түгел бастырған. Іріктемеген, таңдап, талғап кейбіреулерін алып қалмаған.

М. Мырзахметов Абайдың бұл шығармалары «Самат қолына қалай болса да, бір қолжазба арқылы жеткен. Себебі, өлең тексті асыл түпнұсқамен дәлме-дәл түсіп отырады» [49, 51], – дейді.

Самат бұл өлеңді қайдан алды, дей отырып, ортаға салған Е. Өтебайұлының мына пікірі де ескеруге тұрарлық: «Шәкірт Самат Семейге қатынасқанда немесе Семейден Абай ауылынан келгенде, ақынды жақсы білетін адамдардың бірінен жазып алды деп шамалауға ғана болады. Бір ғажабы – «Абай термесіндегі» өлеңдер 1909 жылғы жинақта жоқ. Сондықтан, Саматты Абайдың бұрын баспа жүзін көрмеген, жұртшылыққа таныс емес шығармаларын тұңғыш бастырушы деп есептейміз» [77, 42].

Бұл пікірге қосыла отырып, біз өз тарапымыздан Самат Әбішұлы тек «тұңғыш бастырушы» ғана емес, алғашқы абайтанушыларың бірі, деп атап көрсетуге бейілміз.

Себебі, Саматтың қолында Абайдың 1909 жылғы алғашқы жинағы болған. Демек, мына бір топ өлең қолына түскенше, ол Абай шығармашылығымен таныс. Абайдың қазақ қоғамы тарихында алған және келешекте алар орны жөнінде өзіндік жүйелі, ғылыми ой-пікір түйген. Осынау бір топ жаңа өлеңдерді жинақ кітаппен салыстыра отырып, онда жоқ болғандықтан, бұлардың аса құнды олжа екенін жай қызықтаушы емес, зерделі зерттеуші ретінде танып-біліп, «кітапша етіп бастырып», жұртқа таратуға ыждаһат қылған.

М. Мырзахметов өлеңдердің мәтін жағынан «бірер сөз ғана ауытқып түскенін» байқап, негізінен «графикалық жағы бұл жинақта да бастапқы табиғи қалпын сақтай алмағанына» өкініш білдіреді. Кейін өзімізді өзіміз қайталап алудан сақтанып, осы ауытқушылықтар туралы М. Мырзахметовтің байқағандарын келтірейік:

«Кейбір жерінде екі өлең («Белгілі сөз өлді-өлді», «Күшік асырап ит еттім») бір өлең ретінде берілсе, кейде екі өлең тексті («Ата-анаға көз қуаныш», «Тайға міндік») араласып кетеді. «Ата-анаға көз қуаныш» II өлең ретінде толық берілсе, V өлең ретінде тағы да «Ата-анаға көз қуаныштың» 7-жолынан кейін «Тайға міндік» басталып кетеді. Әрі өлең басындағы 5-жолдан басталатын «Жасында күтті, дәме етті, босқа өтті» деген өлең қайырмасы үш жол ретінде берілмей, бір-ақ жолмен беріледі... «Ата-анаға көз қуаныш» Саматта түгел, бірақ өлең өрнегі бұзылып, 30 жолмен берілген. Асыл түпнұсқадағы қайырма ретінде берілетін үш өлең жолы Саматта бір-ақ жолға түсірілген. Ал, «Тайға міндік» өлеңі де түпнұсқадағы өлең өрнегін сақтай алмау

себепті, 25 жолмен берілген. Немесе табиғи өлең өрнегін сақтаса, ол бес шумақты, әр шумағы 9 жолдан оралатын, бәрі 45 жол өлең болып шығады» [49, 53]. Бұған алып-қосарымыз жоқ.

Саматтың қолына түскен өлеңдер – Абайдың ел арасына көшірме түрінде тараған нұсқалардың бірі еді. Өлең мәтіндеріндегі кейінгі басылымдармен салыстырғанда байқалған айырмашылықтар – көшірмелердің, айтып жаздырушылардың тарапынан кеткен ағаттық десек артық емес. Сондай-ақ, Абайдың өзі жазған әртүрлі нұсқасынан дәлме-дәл көшірілгендері де болуы мүмкін. Абай шығармашылығын, оның ақындық лабораториясын зерттеу үстінде біз бұған дейін де байқап, дәлелдеген мына бір жайды көрсетуді парыз санаймыз.

Абай-ақын өзінің бір жазғанын шәкірттеріне де таратып жіберсе де, кейін сол өлеңдерінің кейбіреуін қайта қарап редакциялаған, түзеткен, жетілдірген. Заты, бұл арада Абайдың өлеңді бір демде, үлкен шабыт үстінде тоқтамай жазып тастайтын дарынды ақын екендігін естен шығаруға болмайды. Ал, оның бұрын жазғанын редакциялау тәсілдері: жеке сөздерге неғұрлым ыңғайлы синоним іздеуі, ұғымды нақтылай түсуі, буын санын дәлдеуі, кейбір жолдарды артық санап алып тастауы немесе, керісінше, жол қосуы, тіпті тұтас сурет, сюжет қосуы т.б. екендігіне бұрын да көз жеткізген едік.

Демек, «Абай термесіне» енгізілген шығармаларды осы айтылғандарды еске ала отырып, талдауға талпыныс жасасақ артық емес.

«Абай термесіндегі» мәтінді салыстыруға 1995 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Жазушы» баспасынан шығарған «Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы» [78] негізгі нұсқа ретінде алынды.

Сол мәтінді пайдаланып, қазіргі бізге мәлім нұсқаларды «Жинақта» деп шартты түрде аламыз. Тыныс белгілеріндегі ауыс-түйіске, көбінесе мән бермедік. Себебі, қазақ емлесінің өлі де тиянақталған мәселелері аз емес қой.

Самат жинағында алғысөз ретінде Абайдың «Бірінші сөзі» толық берілген. Осының өзінен С. Әбішұлының Абай мұрасына деген зор құрметін және жас та болса, сұңғыла баспагер ретіндегі жауапкершілігін түсінуіміз керек.

Саматта: «Қылып жүрген ісіміздің байлаусыз-баянсыз екендігін білдік – бәрі қорлық екен».

Жинақта: асты сызылған осы тіркестер «баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік», – деп берілген.

Біздің ойымызша, Абайдың сөз саптасына, сол замандағы сөйлеу, жазу стиліне неғұрлым жақын. Бірін-бірі толықтырып, үстемелеп тұрған, байлаусыз-баянсыз деген қос сөз келіп баянсызын, байлаусызын бөліп, үтір арқылы сөйлемнің бірыңғай мүшелері түрінде; «білдік – бәрі қорлық екен», – деген тіркесте, қазақ тілінің жаңа грамматикасының талабына сәйкес түзетіліп, көрдік, білдік баяндауыштары сөйлемнің соңына ауысқаны көрініп тұр. Сол сияқты – бәрі қорлық екен, деген тіркес, Саматта байлам, тұжырым түрінде тұрса да, ішкі екпін солғындап, бәрі қоршылық екенін білдік болып өзгерген сияқты. Бұдан шығатын қорытынды, Абайдың **«Бірінші сөзінің» канондық мәтінін жасағанда осы Самат нұсқасын алған дұрыс болар еді** ойлаймын.

Мысалы, бір ғана «байлаусыз-баянсыз» деген қос сөз түріндегі күрделі анықтауышқа назар аударайық. Әр істе, құбылыста әуелі «байлау» (тоқтату, тежеу, тұрақтату, орнату мағынасында) болуы керек. Содан кейін ғана сол «байланған» іс немесе құбылыс «баянды» (тиянақты, орнықты, мәңгілік өзгермейтін мағынасында) болмақ.

Ал, қазіргі мәтіндегідей «баянсыз, байлаусыз» дегеніміз мағыналық жағынан ілгерілі-кейінді емес, кейінді-ілгерілі ұғым беретіндей. Әлбетте, «баян» мен «байлаудың» арасындағы семантикалық (мағыналық) айырма өте нәзік, дегенмен үңіле қараған адамға байқалады. Абай стилінде бір ұғымды қайталай, үстемелей күшейту әдісі бар, тіпті жиі кездесетіні дау туғызбайды.

Пікірімізді тиянақтау үшін осы сөйлемнің екі нұсқасын жарыстырып тағы да ұсынсақ, артық болмас:

Саматта: Қылып жүрген ісіміздің байлаусыз-баянсыз екендігін білдік – бәрі қорлық екен.

Жинақта: Қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екендігін білдік.

Келесі салыстыру:

Саматта: Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны біле алмай, таба алмай хайранмын.

Жинақта: Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Саматтағы біле алмай, таба алмай, – деген тіркестердің нақтылығына, екпін қуатына қарай дыбыстық, үндестік әсеріне лайықты баға беруіміз керек. «Соны (жолды – З.Т.) таба алмай, өзім де қайранмын», – дегеннен гөрі әуелі білу, содан кейін іздеп табу қисынына қарай: «біле алмай, таба алмай» деген нұсқаның Абай қаламына бұрынырақ ілінуі әбден мүмкін.

Келесі салыстыру:

Саматта: Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, албырттанған көңілі басылмаған жастар бағамын демесе,

Жинақта: «... не албырттанған көңілі басылмаған жастар бағамын демесе», осындағы не сөзі Абайға кейін жамалғаны көрініп тұр. Сол көлденеңнен қосылған не Саматтың нұсқасындағы салалас құрмалас сөйлемнің инверсиясын әлсіреткенін байқаймыз. Демек, бізге Самат нұсқасы жағымдылау көрінеді.

Сондай-ақ: албырттанған көңілі басылмаған жастар деген жұп-жұмыр, шымыр тіркес.

Жинақта: не албыртқан, көңілі басылмаған жастар болып солғын тартқаны да байқалады ғой.

Келесі салыстыру:

Самат: Мал бағу? Жоқ өздеріне керегінше бағар.

Жинақта: Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар – түрінде шұбалаңқы тартқан. Бірінші нұсқадағы астарлы ұғым, жинақы толымсыз сөйлем түрінде берілген тіркес қандай өдемі!

Бұл да ешбір қоспасыз Абай нұсқасы дегіміз келіп тұр.

Сондай-ақ:

Самат: Енді қартайғанда қызығын өзің көре алмайтын, ұры, залым, тілемсектер азығын бағып берейін деп аз ғана өмірді қор қылар жайым жоқ, деген сөйлемдегі алмайтын, өмірді деген сөздер

Жинақта: алмайтұғын, өмірімді болып өзгергені де көңілге күдік ұялатады. Өмірді дегенді өмірімді деп жеткізе таратып, толықтырып бермесе де, Абайша нақты өмірді дегеннің өзі ұтымды көрінеді.

Келесі салыстыру:

Самат: Бала асырау, бағу? ... Қалайша бағудың да мәнісін білмеймін.

Жинақта: Балаларды бағу? ... Қалайша бағудың мәнісін де білмеймін.

Асты сызылған сөздердің мағыналық жағынан бірінен-бірінің айтарлықтай айырмашылығы жоқ.

Самат нұсқасындағы асырау сөзі басы артық болып тұрғандай. Алдыңғы бес бағудың қайталанып келіп отыратын Абайлық тәсіліне көлденеңнен қосылып, селкем тұрғандай сезіледі.

Жинақтағы: (балаларға) ... қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? – деген тіркес **Самат нұсқасында** мағынасын өзгертіп, бірінші жақта – (өзім) ... Қайда барарымды,

не қыларымды біле алмай жатырмын болып түсініксіз күйге түскені, әрине, көшірушінің қатесі болса керек. Ол кездегі қазақ қоғамында қолданыста болған араб әлібін (жазбасын) көзге елестетсек, анық танылмаған әріптерді бөгде дыбыспен алмастырып алу әбден мүмкін. Мысалы, не қыл дерімді деген тіркес үстірт қарағанда не қыларымды болып оқылып кетпегеніне кім кепіл?

Ал енді Самат нұсқасындағы **«Кімде кім керекті сөз ішінен тапса, жазып алсын я оқысын»**, – деген сөйлем

Жинақтағы **«Кімде кім ішінен керекті сөз тапса»**, – дегенді кейінгі редакция «дұрыс» грамматика қалыбына түсіру десек те болады. **«Ішінен»** деген сөздің орны екі мәтінде екі жерде.

Сонымен, С. Әбішұлының ыждаһаты арқасында қазақ оқырманына Абайдың Бірінші сөзі тұңғыш рет басқа нұсқасында көп таралыммен жеткізілді. Және де ол жоғарыдағы салыстыра қарағанымыздай, Бірінші сөздің **толық және құнды мәтінін** таратты.

Сөздің одан кейін «Абай» журналы бетінде жарық көруі, 1940 жылы Абайдың екі томдық толық жинағының екінші томына енгізілуі, Абайдың Қарасөздеріне кірісті болуы – абайтанудағы шын мәнінде бағалы кезең екенін айтуымыз керек. Сонымен бірге, Самат Әбішұлы жинағындағы мәтіннің соңғы кезде, айталық, өсіресе, Абайдың 150 жылдығына байланысты дайындалған академиялық басылымда ескерілмеуі түсініксіз жай.

Әлбетте, Абай шығармаларының әр кезде, әртүрлі себеппен басылып, тараған нұсқаларын салыстыра талдағанда, жеке пікірлер айтқанда мейлінше сақ болу керек екендігін, дәлелдердің дәйекті болуын естен шығармаймыз. Бұл орайда кезінде басқа бір жағдайға байланысты сөз арасында жазып кеткен Мұхтар Әуезовтің мына пікіріне ғылыми әсиет ретінде қараймыз:

«Абайдың мұрасы туралы зерттеу, сынау, ойлану керек, күдік айтуға да болады. Бірақ онысы – осының бәрі документке, зерттеуге немесе көңілге анық қонымды дәлел, өнімді ойға сүйенсін. Құрғақ күдік ғылымды өсірмейді, ол дәнсіз гүлдей өмірі жоқ, нәсілі жоқ гүл болады» [78, 48].

Енді осы «Абай термесіндегі» өлеңдер жөнінде.

Самат жинағында **«Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын»** деп басталатын 10 жол өлең кейінгі басылымдарда сол күйінде қайталанып басылып жүр. Мәтінде айырмашылық жоқ. Тек, жинақтарда, сол сияқты «Абай» энциклопедиясында **«Ғабидоллаға»** деп жақшаға алынған тақырып беріліп келеді. Ал, Ғабидолла деген Абай ауылындағы Ғабитхан молданың жетесіздеу, аусар ұлы болса керек. Ел аузындағы әлдебір жағдайда Абай соған арнап шығарған екен деген әңгіме негізінде жинақтарға

«Ғабидоллаға» деген тақырыпшамен берілген. Біздің ойымызша, жинақтарды құрастырушылар тарапынан жіберілген жаңсақтардың бірі осы болса керек. Жалпыға мәлім, Абайдың өз қолымен жазып қалдырған қолжазбалары сақталмаған. Демек, мына өлеңнің маңдайына да Абай өз қолымен «Ғабидоллаға» деп жазғанына кім кепілдік береді? Олай болса, бұл тақырыпты алып тастайтын да кез келді-ау! Абайтанудың қазіргі биік деңгейіне мұндай селкемдік жараспайды. Абай сияқты ақынға кейіпкер болғандай Ғабидолланың да, бұрын айтқанымыздай, Күлембайдың да, тарихтан орын алатын сиқы бар ма? Ал, енді байыптап қарасақ, «Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын» мысал түрінде басталып, өмір заңдылығы, болмыс бітімі туралы терең мәнді салиқалы ой қозғайтын ғибратты сөз. Оның кейіпкері, қайдағы бір ауыл баласы емес, бүкіл адамзат тарихында кездесіп отыратын мәңгілік, типтік бейне. Сондықтан да Абай:

«Мен-дағы көп есіттім жастың назын,

Қол жетпеске қол созар бар ма ылажың?

«Боламынмен» жүргенде болат қайтып,

Жалын сөніп, жас жүзін басады ажым», – деп адам және уақыт мәселесін тереңнен қозғап, пәлсапалық ой түйеді.

Самат жинағындағы екінші мәтін «Ата-анаға көз қуаныш, алдына алған еркесі» деп басталатын өлеңі. Айта кету керек, мысалы, бұл өлең алғаш рет Абайдың 1933 жылы Қызылордада басылып шыққан толық жинағында «Ағыбайға» деген тақырыппен басылды. Кейінде бұл тақырып алынып тасталды, мұны дұрыс санаймыз. Мәселе, қандай да бір Ағыбайда емес. Ақынның сөз етіп отырған: «... бала тәрбиесі, ата-ананың өз ұрпағына сүйіспеншілігі, оған артар міндеті, күтер үміті» [79, 96].

С. Әбішев нұсқасын академиялық жинақпен салыстырғанда көрінген мына өзгешеліктерге тоқталайық.

Самат:

Ата-анаға көз қуаныш –

Алдына алған еркесі.

Көкірегіне көп жұбаныш,

Гүлденіп ой өлкесі.

Мұндағы соңғы екі жолды түсініп оқитын болсақ, Самат нұсқасына бейіл береміз. Өйткені, мұнда «баласының қызығына қуанған ата-ананың ой өлкесі гүлденген, көңілі орныққан, көкірегінде көп жұбаныш» бар.

Жинақта бұл екі жол:

«Көкірегіне көп жұбаныш

Гүлденіп ой өлкесі», – болып берілгенін. Бізше «көкірегінде» және «көкірегіне» деген сөздердің бастапқысы ұтымды көрінетіндей. Сондай-ақ,

Саматта:

Ата көңілі жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса, – дегенді

Жинақта:

Ата көңіл жанбаса түрімен салыстырсақ, әрине, «Ата көңілі» («ана көңілі» деген сияқты) түсінікті, тиянақты ұғым. Ал, «Ата көңіл» («ана көңіл») дегендер келте қайырылған, екіұшты мағынада. Мұны, әрине, «Бала көңіл», «Жас жүрек» сияқты тіркестерге ұқсатуға да болар еді, бірақ оңтайлы көрінбейді.

Дәл солайша:

Саматта:

Сүйенер ұлың болса, сен сүй,
Сүйенерге жарар ол, – деген екі жолды да

Жинақтағы:

Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол, – деген тавтологиядан артық

көрмеске лажым жоқ.

«Сүйенер» дегенде Абай «үміт артар», «сенім білдірер», «жақсылық күтер», «тірек болар» деген мағынаны білдіргісі келген. Демек, «Сүйенер ұлың болса, сен оны сүй, жақсы көр, ол сүйенуге жарар, сенімді ақтайды, өзіңе тірек бола біледі» дегенді мағыналар көңілге қонымды емес пе?

Өйтпесе:

«Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол», – деген нені аңғартады?

Сүйікті ұлың болса, дегені ме? Сүйікті ұл – қандай ұл? Құр сүйініп, сүйгеннен не келіп-кетеді?

Қарапайым қазақ түсінігіндегі «сүйенер, сыйынар», «табан тірер», «арқа сүйер» деген ұғымдарды Абайдан алшақтатып, сүй, сүй, сүйісіп, дегеннен не ұтамыз.

Саматта:

Табылмаса хайла, ойбайла! (басқа амал қолыңнан келмесе), – деген өбден түсінікті, анық ойды

Жинақта:

Табылмас қайла, – деп қиындатудың да жөні жоқ.

Саматта:

Құрбылардан қорғаларсың,
Тәңрі ісіне сен де көн.

Жинақта:

Құрбылардан қорланарсың,
Тәңрі ісіне сен де көн.

Осы арада да ойланатын шаруа бар сияқты.

Жинақтағы қорлану «қорғаларсыңнан» гөрі баласының үмітіңді ақтамағаны үшін ата-ананың **қорланатынын** дәлірек білдіреді. Оған күдік келтірмейміз.

«Құрбылардан қорланарсыңды» оқыған кезде еріксіз ойланасыз. «Қорлану» дегенде адамның өзімен-өзі болғанда, басындағы халін ойлап, өзін басқалармен салыстыру үстінде, кемдігін, дәрежесі төмендігін ойлап, іштей күйініш сезімінде шарасыз қорлануды білеміз. Бұл арада «не себепті» деген сұраққа жауап табылады.

Ал, енді «Құрбылардан қорлану» деген мүлде басқа түсінік. Кімнен, неден, кімнің алдында «қорлану» дегеннен гөрі, «қорғалау» («қаймығу», «батыл бола алмау», «өзін басқадан кем тұтыну», «қорқақтау») сөзі бұл арада неғұрлым дәлірек сияқты. Алғашқы, 1916 жылғы Самат нұсқасындағы «Құрбылардан қорғаларсың» тіркесін қолдайтынымыз да осы себептен.

Екінші бір сөз «төңірі». Атау септікте, жекеше тұлғасында «төңір» кім? не? деген сұраққа жауап береді. Жинаққа жүгінсек, «Төңірі ісіне сен де көн» бір қарағанда дұрыс сияқты. Бірақ үңіле түссеңіз: «кімнің төңірі?» деген сұрақ тағы көлденеңдей қалады. Біздің ойымызша, Самат нұсқасындағы «Төңірі ісіне сен де көн» немесе біреудің «төңірінің ісіне» емес, ортақ «төңірінің», біріміздің «төңіріміздің ісі» болуға тиіс.

Сонда Самат нұсқасындағы «**Төңірі ісіне сен де көн**» дұрыс болып шығады.

Мұнда негізгі мәселе Төңірі сөзінің ортасындағы «і» әрпінің артықтығында емес, төңірі атау сөз, жеке тұлғадағы жалғаусыз екендігінде.

Бұл да Абай шығармаларының канондық мәтінін дайындаған кезде есте болатын сәт деп есептейміз.

Ал, енді Самат нұсқасындағы **бенде** мен жинақтағы **пендені** Абайдың сөз қолдану дәстүрін саралап, байыппен шешкен жөн. Мысалы, «Абай» энциклопедиясына жүгінейік, ақын бендені 23 рет, пендені 24 рет қолданған екен. Мағыналық жағынан бенде мен пендені синоним дегеннен гөрі, Абайдың бір ғана мағынада, «адам, құдайдың құлы, пайғамбардың үмметі» деген мағынада қолданғанына көз жеткізу қиын емес. Біздің ойымызша, Абай заманындағы қазақ тілінің дәстүріне жүгініп, «бендеге» тоқтаған дұрыс.

«Абай термесіндегі» үшінші өлең Абайдың «Құр өлең бақырған» деп басталатын екі шумағы.

Талдауға оңтайлы болу үшін осы екі шумақты толық келтірейік. Заты, Абай өлеңдерінің ерекше сипаты – жеке сөйлем түрінде мәтіннен ойып немесе жеке сөз түрінде үзіп алсақ, ақынның айтар ойын толық түсінудің қиындығында. Абай ойлары индукциялық тәсілмен бірінен-бірі туып, жалқыдан жалпыға қарай өрбіп, өсіп отырады. Сондықтан болуы керек, Абайдан шағын үзінді алудың оңай еместігін көп жұрт біледі.

Құр айқай бақырған

Құлаққа ән бе екен?

Өнерсіз шатылған

Кісіге сән бе екен?

Өңкей надан, антұрған,

Қайта айтса, жан ба екен?

Бос жүріп құр қалған

Өміріңе кән бе екен? – деген соңғы жол Самат нұсқасында **өміріңе сән бе екен?** деп берілген екен. Мұнда назар аударатынымыз алдыңғы мәтіндегі **өміріңе** мен екінші **өміріңе** деген сөздердің жазылуы.

«Өміріңе» дегенде, сенің өміріңе сән бе екен деген мағынада бір кісіге ғана арналған болар еді. Ал, Самат нұсқасындағы өміріңе – көп адамға, жалпы жұртқа, яғни өлеңде көрініп тұрған өңкей наданға арналғандық анық танылып тұр. Демек, мәтін мағынасын дәлдеп, ойды тиянақтай түсетін **өміріңе** деген сөз осы арадан тиянақты орын тапқандай.

Екінші мәтіндегі тағы бір айырмашылық Самат нұсқасындағы **сән** мен жинақтағы **сән** туралы энциклопедияда қандай да бір пікір білдірмеген. 1995 жылғы жинақтың түсінігінде бұл өзгешеліктің сыры ашылмағаны мойындалып, «әлі де текстологиялық зерттеуді қажет ететіні» (251-б.) көрсетілген. Сондай-ақ, сегізінші жолдағы «Өміріңе кән бе екен?» деген тіркестегі «**кән**» сөзіне түсінік берілмепті (32-б. қараңыз. – З.Т.). Оның есесіне осы академиялық жинақтың 1-томының 78-бетінде басылған «Құдай берген бұл достық – кәннің бірі» деген жолдағы **кән** сөзіне «**Кән** (арабша) – кен, кеніш (рудник). Ауыспалы мағынада: мейірімділік бастауы, қайырымдылық, ізгілік; негізгі мағынасында Құдайдың эпитеті» деген түсінік берілген. Зерттеуші Р. Нұрғалиев «**Кән** (шағ.) – пеш, жылылық, татулық, ақын қуат деген мағынада қолданған. «Құдай берген бұл достық – кәннің бірі, Мұңдасқанда қалмайды көңіл кірі» [89].

«Абай тілінің сөздігінде»: «**Кән**. Ыстықтық, татулық, жылылық» мағынасында түсіндірілген. Бұл мағыналарында өлеңдердегі: «Өміріңе кән бе екен?» немесе «Құдай берген бұл достық – кәннің бірі» деген сөйлемдердің ұғымға ауыр екені көрініп тұр.

Осы түсінікті кән атаулы сөздерінің әрқайсысына қолданып көрсек, жоғарыдағы «Өміріңе кән бе екен?» деген тіркестегі кәннің мағынасы бұлыңғыр. Демек, әрі қарай ізденіп көрдік. Сөйтсек, «**кән**» деген араб сөзінің орысша мағынасы «принадлежность кому, чему», яғни қазақшасы **тән** [80, 410] ұғымына жақын екен.

Сонда, Абайдың айтпағы:

Бос жүріп құр қалған,

Өміріңе **тән** бе екен, – яғни лайық па екен, болып шығады-ау деген пікірімізді ортаға саламыз.

Ал енді, осының алдындағы екі жол 1995 жылғы жинақта:

Өңкей надан антұрған,

Қанша айтса, **жан** ба екен? – түрінде берілуі де көңілге қона қоймайтын сияқты. Жоғарыда дәлелдегеніміздей, «Өміріңе кән бе екен» немесе **тән** бе, лайық па екен, дегенге тоқтайтын болсақ, бұл екі жол былайша берілгені жөн көрінеді:

Өңкей надан антұрған,

Қанша айтса, **жөн** бе екен? – деп, Абай «өміріңе **тән** нәрсені қабылдамау жөн емес», – деген ойды айтып тұрған жоқ па? Демек, «Қанша айтса, жан ба екен?», – деген тіркесте түсініксіз. Біздің ойымызша, көшірушінің жаңсақтығынан «**жөн**» деген сөз «**жан**» болып хатқа түскен. Сонымен, біздің ұсынатын нұсқамыз:

Өңкей надан, антұрған,

Қанша айтса, **жөн** бе екен?

Бос жүріп, құр қалған

Өміріңе кән бе екен?

Көріп отырғанымыздай, Абай өлеңінің кейбір сөздері (жөн, өміріңе), тыныс белгілері түзетілді.

«Абай» энциклопедиясында «Абай термесі» деген тақырыппен басылған мақалада [79, 256] «Жинақ ақын өлеңдерінің текстологиясына көңіл бөліп, қарасөзін жариялауымен тарихи құнды басылым болды» деп лайықты баға берілгені құптарлық. Алайда, бұл жеткіліксіз деп санаймыз. Бұл басылым Абайтанудың алғашқы маңызды баспалдақтарының бірі болып табылады, десек Самат Әбішұлының Абайтануға қосқан үлесінің ғылыми маңызы арта түспек.

Ал, оны құрастырып, бастырушы зиялы азамат, әрі ақын Самат Әбішұлы есімін абайтанушылар қатарында ауыз толтырып атауға тұратын тұлға. Демек, «Абай» энциклопедиясында сол Самат Әбішұлының өзі туралы мағлұмат берілуі керек еді.

Самат Әбішұлы Нұржанов, зерттеуші профессор Ермек Өтебайұлының хабарлауына қарағанда, 1902 жылы Баянауыл аймағында дүниеге келген. Самат «Он үш-он төрт жасында өзі де өлең жаза бастаған. Әуелі ауылда мұсылманша оқыған ол, қалада орысша оқып жүргенде де әдебиетке құмарлығын ұштай берген, естіген-білгендерін жинай жүрген.

Сөйтіп, 1915 жылы он үш жастағы бала шәкірт қолына түскен Абай өлеңдерінің жинағын баспаға жібереді. Жинақ келесі жылы басылып шығады... Самат содан кейін белгілі ақын атанды... Оның қаламынан 1932 жылы «Колхоз жыры», 1933 жылы «Екпін» шығармалар жинағы шықты... Көп өлеңдері Семейдің «Қазақ тілі» газеті бетіне жарияланды. Бертін келе аудармамен де шұғылданды. А. Жаровтың «Меке» поэмасын қазақшалап, «Жаңа әдебиетте» жариялады. Ұлы Отан соғысы жылдарында да ақын үні асқақ естілуші еді», – дейді Ермек Өтебайұлы [77].

Ермек Өтебайұлы С. Нұржановты 1945 жылы Алматыда Қазақ радиосы үйі алдында екі-үш рет көргенін, демек, радиода қызмет етсе керек, дегенді жазған...

Самат 1945 жылы күзде қайтыс болған.

Ірі ғалым, дарынды ақын Жүсіпбек Шайхылисламұлы өз шығармашылығында Абайға табынып, өнеге тұтып отырады. Оның ел ішінен жинап бастырған немесе өзі жазған қисса-дастандарда, олардың редакциясында Абайдың әсері, реалистік әдебиет үлгілері, «түзелген сөз» сарыны айқын танылады.

Айталық, 1904 жылы жазып, басылмай қалған «Қисса-и Мәнсурул Халлаж» деген кітабының беташарына:

Өлең – сөздің артығы, сөз сарасы.

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы [81], – деген Абай өсиетін өзі де шамасы келгенше ұстанатынын көрсеткен.

Мерзімді баспасөздің Абай мұрасына деген ықыласы әр қырынан көрінгендігінің біраз мысалдарын келтірдік. Солардың қатарында «Сарыарқа» газетінің бетінде Абай есімінің насихатталғанын басылымның алғашқы сандарынан-ақ байқаймыз. Осы газеттің шыға бастауына байланысты 1917 жылғы 19 шілдеде шыққан 2-санында Рахметолла Ілікбаев деген автордың құттықтау хаты басылған. Ол Абайдың «Атымды адам қойған соң...» деп басталатын көпке мәлім өлеңінен үзінді бергенде біраз бұрмалап жіберіпті де:

«Нәсілім адам болған соң,
Қайтіп надан болайын.
Халқым надан болған соң,

Қайда барып оңайын», – деп жазған екен. «Са-
рыарқаның» үшінші санында басылған басмақала «Абай сөзі»
деп аталады. Мұнда ұлы ойшылдың «Өнер алды – бірлік, ырыс
алды – тірлік» деп келетін алтыншы қарасөзінің мазмұны ашы-
лып, қалың қазақты бірлікке, ұлттық ұйымшылдыққа шақырады.

Абайтанудың қайнар-көздері болып табылатын ертеректе-ақ
тасқа басылып, жария көріп, көпке тараған мұндай материал-
дар кейінгі ұлы ізденістердің іргетасы екеніне көз жеткізу қиын
емес. Абайтану бұл күнде ордалы ғылымға айналды десек, соның
негізгі идеялары, шамшырақ бағдарлары XIX ғасырдың аяғы –
XX ғасырдың алғашқы ширегінді-ақ қалыптасқанын көреміз.

«НАСИХАТ ҚАЗАҚИЯ» ЖИНАҒЫНДАҒЫ НҰСҚАЛАР.

Абайтану тарихында Зейнелғабиден Әміреұлының есімі де ла-
йықты орын алуға тиіс. Профессор М. Мырзахметов оны «ұлт-
тық ой-санасы ерте оянған, сол жолда қолынан келер әрекеттен
аянбаған, Абай мұрасын баспасөзде насихаттап, татар халқына
танытуға арнаған талпынушылардың бірі» [82] деп танысты-
рады. Зейнелғабиденнің 1909 жылы Уфа қаласында басылған:
«Насихат Қазақия» кітабы – Абай мұрасын насихаттау мен ал-
ғаш танып, дәл бағалауда революцияға дейінгі дәуірдегі әдебиет-
те өзіндік орны мен белгілі дәрежеде ерекшелігі бар еңбектер қа-
тарына жатады» [82], деген зерттеуші пікірін қуаттай отырып,
осынау бағаға қосарымызды да айтамыз. «Насихат Қазақияны»
[83] қазақ әдебиетінің көкейкесті мәселелерін ерте қозғаған аса
құнды ғылыми еңбек деуіміз керек.

Мұхтар Әуезов Абай өлеңдерінің Зейнелғабиден жариялаған
нұсқаларын жоғары бағалап, оларға «ерекше ілтифатпен қара-
ғанын» М. Мырзахметов нақты мысалдармен дәлелдейді. Мыса-
лы, Абайдың 1945 жылғы 100 жылдық мерейтойына арналып
дайындалған толық жинаққа осы «Насихат Қазақия» кітабында
басылған бір топ Абай өлеңдері ішінен «Қартайдық, қайғы ойла-
дық, ұйқы сергек», «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап», деген
атпен басылған екі өлеңін М. Әуезов өз қолымен көшіріп ендір-
ген. Бірақ, М. Әуезов ұсынған екі өлең де юбилейлік жинаққа
белгісіз бір себептермен енбей қалғанына» зерттеуші куәлік
етеді. Бұл, әрине, құнды дерек. «Қартайдық, қайғы ойладық,
ұйқы сергек» деп басталатын өлең 1995 жылғы жинақта бар,
екінші «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап...» енгізілмеген.

Зейнелғабиден, әсіресе, өз заманындағы қазақ өлеңінің деңгейіне қанағаттанбай, талап биігін өсіре түседі. «Орыстардың Пушкинінің» шығармалары орыстың халық тілінде жазылғандығымен құнды» [83, 4] екенін дәл басып, Абайдың ақындық шеберлігіне осы мұнарадан қарап, бағалайды. Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің бағдарын Абай белгілеп бергенін, демек, Абайдан үйрену керектігін, Абай өсиеттерін жалғастыра, дамыта орындау керектігін көрсетеді. «Ғылым, өнер іздеу жайында мәшһүр Ибраһим Құнанбаевтың бір сөзі:

Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек,
Бой жеңбек, ер жігітке ақыл таппақ.
Тағдырын жүрушінің хақтан біліп,
Көшелі өнер иесін жүрсе жақтап.

Ниетің түзу болса сенің аппақ,
Екі елі аузыңа қойсаң қақпақ,
Сыбыр, өсек дегеннен сырттай жүріп,
Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа жақпақ», – деп Абайға жүгінеді, Абай беделін, өнегесін алға тартады.

Осы екі шумақ өлеңді жоғарыда өзіміз пайдаланып отырған, 1995 жылы «Жазушы» баспасынан екі том болып шыққан академиялық жинақпен салыстырғанымызда, бірінші шумақтың үшінші жолындағы:

«Тағдырын жүрушінің хақтан біліп», – деген тіркес жинақта біраз өзгеріп:

«Тағдырын көрушінің хақтан біліп», – болып берілгені назар аудартады.

М. Мырзахметов «Бұл екі шумақ өлең өзінің тақырыбы мен өлең сарыны жағынан Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», – деген өлеңімен сабақтасып жататынын» [83, 50–51] дәл байқаған.

Ал, енді осы екі жолдың біріншісіндегі «жүрушінің» екіншісінде «көрушінің» болып өзгеріп шыққанына абайтанушылар назар аудара қоймаған сияқты. Заты, осы екеуі де, бір қарағанда, түсініксіздеу көрінеді. Үңіле түссек, Зейнелғабиден Әміреұлы нұсқасындағы «жүруші» өлеңнің тұтас мазмұнына сыйымды, мәтініне қолайлылау көрінеді дегіміз келеді.

Шумақ басындағы «Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек» дегенге кім? деп қарсы сұрақ қойсақ, «көрушіден» гөрі «жүруші» – өмір сүруші, жалғанда тіршілік етуші, бұл дүниенің қызығын «жүріп» көруші ретінде түсініктірек. Әлбетте,

бұл ойымыздың тиянағы әзір берік емес екенін айта тұрсақ та, З. Әміреұлы бастырған «Тағдырын жүрушінің хақтан біліп» деген нұсқаға сенгіміз келіп тұрады. Оған тіпті екінші шумақтың үшінші жолындағы «Сыбыр, өсек дегеннен сырттай жүріп» деген жолдағы «жүріп» те жақтас болатын сияқты.

Абайдың көп жұмбақтарының бірі осындай.

Сондай-ақ, М. Мырзахметовтің байқап ескерткен тұсы да шешімін күтіп тұр. «Жол көрмек, жоба білмек» деп басталып, З. Әміреұлы жинағы арқылы кеңес тұсындағы жинақтарға кірген бұл екі шумақ 1995 жылғы академиялық жинақта «Кейін табылған өлеңдер» [117-б.], – деген тақырыппен жеке топтамаға қосылған. Бәлкім, бұл шумақтар «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергекпен» сарындас қана емес, осы өлеңнің соңғы 13–14-шумақтары ретінде қосылып басылса, түсініктірек болмас па? (осы кітаптағы Х қосымша «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңін тұтас беріп, соңына осы екі шумақты қосайық. – З.Т.) Осылайша, шашау күйінде «Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек», – деп басталатын екі шумақ басы жоқ, аяғы келте түрінде тұрғаны түсініксіз екені де мойындалады.

Абай жинақтарында ұшырасып қалып отыратын қайталаулар дәл осы екі өлеңге жалғас «Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ» [61-б.], – деп басталатын жеті шумақ өлеңде де кездеседі. Мысалы, өлеңнің соңғы шумағындағы «Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ» деген тіркестер, осының алдында біз қарап, тексерген өлеңдерде «Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа жақпақ» немесе, «Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек» түрінде мағына жағынан жақын.

З. Әміреұлы жинағындағы «Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен» деп үш бөлініп, бірінен кейін бірі тізіліп берілген 66 жол өлеңді түсініп, тексеріп оқып шыққанда, солар түгелімен Абайдың ойынан тумаған деуге ауымыз бармайды. Рас, М. Мырзахметов байқағандай, «текстология жағынан осы күнгі біз көріп жүрген нұсқалардан айырмашылығы» [82, 26] бар. Және бір емес, бірнешеу. Тұтас шумақтар, жолдар, тіпті мүлде басқа ойды білдіретін тұстары аз емес.

Мысалы, М. Әуезов осы өлеңнің бірінші шумағын жеке жазып алып, текстологиясына назар аударғаны мәлім. М. Әуезов жазбасында бұл шумақ былай келеді:

Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ,
Оларға жөн – адамның сөзін ұқпақ,
Қас маңғаз, малға бөккен, кісімісініп,
Әсте жоқ, кеселді істен биттей қорықпақ.

Кейінгі, біз негізге алып отырған 1995 жылғы жинақта осы төртінші жол:

Әсте жоқ, кеселді істеп биттен қорықпақ, – болып беріліпті.

Біздің ойымызша, осы екі нұсқа да түсініксіз. Қисын бойынша, Абай жазған асыл түпнұсқасы:

Әсте жоқ, кеселді іс деп биттен қорықпақ, – болса керек. Көшірмеден кеткен тағы бір қате ретінде осыны атап көрсетсек. Жөн емес пе?

Дегенмен, бұл өзгешеліктер туралы: «Зейнелғабиден кітабында арнайы түрде берілген Абай өлеңдерінің бір тобы дәл осы ел аузынан жазып алып, баспасөзге түскен түрі деп сеніммен айта аламыз» [82, 21], деген зерттеуші М. Мырзахметовтің үзілді-кесілді пікірімен келісе алмаймыз. Оның себебі...

Оның себебі тағы да Абайдың ақындық машығына, оның шығармашылық лабораториясына жетелейді. М. Әуезовтен бері бастап айтылып келе жатқан сөздер тегін емес: «Абай қағазға жазып тастап балаларына, шәкірттеріне береді екен. Кейде сол отырған жеріне қалдырып кетеді екен» дегенді осы зерттеу жұмысында бірнеше мәрте келтірдік. Бірақ: «Абайдың ақындық мінезі осындай екен деп, ол бір жазғанына қайтып оралмайды» деуге болмайтынын да ескерттік.

Бұдан шығатын қорытынды: 3. Әміреұлының осы жинағындағы өлеңдерден Абайдың өз қолтаңбасын тапқандаймыз. Өлеңдік құны, мәтіннің ой қуаты, сөз қисыны Абайдың өзіне келіп-ақ тұрған жерлері аз емес. Сондықтан, бұл да Абайдың өз қолынан шыққан өлеңдер деуге лайық. Олар – **Абай қайта қарап, кей жерлерін қайта жазып шыққан алғашқы нұсқалардың бір түрі немесе бұлар алғашқы түрі, қазіргі жинақтардағысы Абайдың қайта қарап түзеткені болса ше?**

Ол үшін көзі қарақты оқырман екі нұсқаны салыстырып көрсін. Тіпті, 3. Әміреұлы нұсқасында, «**харамдық**», «**халалдық**», «**беклік**», «**қаж сахауат**» деген сөздердің бүгінгі жинақтарда кеңестік атеистік лексикаға сай бейімделіп «**жаңаша**» түзетілгені, тіпті

Шариғат турасымен тексерем деп,

... Сүннәтсізге бай құмар көп берем деп... – деген жолдардың мүлде түсіп қалғаны айқын көрініп тұрғандықтан, олар туралы сөз қозғамадық та.

«Насихат Қазақия» немесе «Қазаққа насихат» жинағындағы төрт шумақ үшінші өлеңнің мәтіні де назар аудартады. Соның үшін шумақтарды баянды түрде талдаған дұрыс-ау. Мысалы,

«Ал, енді жақсы дейміз кімді қалап,
Ар-намыс, ғақыл, білім, сабыр, талап.
Асанқайғы сықылды адам болса,

Бір сөзін тыңдар еді мыңға балап» [83, 22], – деген шумақтан Абайдың өз қолтаңбасын айқын тануға болатын сияқты.

Осы шумақтың үшінші жолындағы «Асанқайғы сықылды адам болса» деген тіркес Абай шығармаларымен таныс біздің замандастарымызға тосын әрі жаңалық дер едім. Ұлы ақынның жеке кітап түрінде шыққан жинақтарының бірде-біреуінде «Асанқайғы» есімі кездеспейді. Соған қарап, М. Мырзахметов айтқандай, «Зейнелғабиден ел аузынан естіп, құрастырушы қағазға түсірген мәтінге бұл есім кездейсоқ еніп кетті» деуге келе ме? Осы жағын ойланып көрейік.

Асанқайғы сықылды адам болса, бір сөзін тыңдар еді (әлде едік пе? – З.Т.) деген сөйлемді қарапайым түсінікке аударсақ былай емес пе? Абай айтып отыр ғой: Кімді, қай кісіні қалап жақсы деп айтамыз? Әлбетте, Арлы, Намысты, Ғақылды, Білімді, Сабырлы адамды. Бірақ, біз сондай адамның айтқан әрбір сөзін «мыңға балап тыңдап» жүрміз бе? Егер Асанқайғы сияқты аузы дуалы, әйгілі адам болса, тыңдар едік. Яғни, Абай үшін Асанқайғы – жаңағы жоғарыда айтқан биік адамгершілік қасиеттердің иесі, данышпан ғалым. Абай Асанқайғы есіміне құрметпен қарайды, оның «мыңға балауға» тұратын әрбір сөзіне назар аударып, тәлім-тәрбие ретінде қабылдауға шақырады.

Демек, қазіргі зерттеуші алдына Абай және Асанқайғы немесе Асанқайғы мен Абай арасындағы байланыс, тіпті үндестік мәселесі көлденеңдейді. Екі ойшылдың пікірлерінің сабақтастығын екеуінің де нәр алған рухани азығының бастауы ортақ екеніне назар аударған профессор А. Егеубаевтің ой-толғамдары [85, 206] абайтанудағы жаңалық деп білеміз.

Рас, А. Егеубаев та Абай шығармаларынан Асанқайғы есімін кездестірген. Бірақ, 39-қарасөздегі түйінді ойларға жүгіне отырып, екі ойшылдың пікірлес екенін тапқан. Жалғыз ғана 39-сөзден емес, «қарасөздердің» бүкіл жүйесінен осындай ой қорытындылаған. Оның мақаласының «Ұлттық сананың ұлан асу, ұлы құбылыстары» деп аталуының өзі, бұл еңбекте «Абай мен Баласағұн мұраларының арасындағы жалғастық, ұқсастық, тектестік», «... әлдебір тармақтарында әл-Фараби толғамдарымен желі жалғастыратыны» нақты дәлелдермен тиянақталып, «Асанқайғы танымымен, даналығымен» ұштасатыны көрсетілген. Оның мәнісі – «тарихтың жалғастығында, болмыстың

бауырластығында, тектің бірлігінен туған заңдылық» екен. Осынау көңілге қонымды ғылыми тұжырымға қосып-аларымыз жоқ.

Айтпағымыз – жоғарыда біз келтірген үзіндідегі Асанқайғы есіміне қатысты толғаудың Абайға төн екендігі көңілге қонады. Тиісінше, «Насихат Қазақияда» тасқа басылып, ерте-ақ жария етілсе де, бұл шумақтардың әлі де Абай шығармасы екендігі мойындалмай, жинақтарына кірмей жүргені өкінішті.

М. Әуезов бұл өлеңдерге назар аударып, екі бөліктен тұратын жиырма екі жол мәтін дайындап, Абайдың жинағына ұсынған. Мәтінге «Насихат Қазақияда» жария кірген: «Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқың сергек», «Бай алады кезінде көп берем деп» және «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап?» деген үш өлеңінің әр жерінен алынған жолдар енгізілген. Бірақ, бұл мәтін 1945 жылғы Абайдың толық жинағына енбей қалған. Себебі беймәлім.

Тағы бір салыстыру тілейтін мәтін бар. Ол – «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы...», – деп басталатын көпке танымал өлең. 1995 жылғы академиялық жинақта бұл шығарма 15 шумақ болып берілген. Осы өлеңді тұтас күйінде бір шығарма ретінде оқып шыққанда, өлең қисынына қарай алтыншы шумақтан бастап, ақын тақырыптан ауытқып, екінші бір ойға ауысқандай әсер қалдырады. Өлеңнің басындағы бес шумақ ақындық шеберлік, сөз қасиетін тану тұрғысында дербес мағына беріп, сол мағынаның түйінімен «Қазақтың келістірер қай баласы?» деген сұрақ түрінде, тілек түрінде тиянақ табатын сияқты. Және де сол бес шумақ та біріңғай «сарасы», «данасы», «сөз арасы»..., «бар таласы», «таңдамасы», «қай баласы» деген ұйқаспен жазылған. Р. Нұрғали түзген «Ұйқас сөздігінде» бұл қатар былай берілген: «Сарасы – данасы, айналасы, сөз арасы, бишарасы, бір парасы, басы, арасы, Алласы, ғұламасы, наласы, шамасы, таласы, таңдамасы, баласы [89, 160]».

Ал, келесі шумақтар, мысалы «Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап» деп басталатын алтыншы шумақтан бастап, 15-шумақтың ақырғы жолы үнемі «ап» көсемшемен ұйқасады. Әлбетте, бір өлеңнің бойында бірнеше ұйқас кездесіп отыратыны таңқаларлық емес. Біз бұл белгіге қарап қана өлеңнің тұтастығына күмән келтіріп отырған жоқпыз. «Насихат Қазақияда» «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы...»: 4 шумақ және екі жол, барлығы 16 жол болып жеке берілген. Қазіргі мәтінімен салыстырғанда өзгешелік бар. Ендігі міндет – осы өзгешеліктің сипаттары туралы.

Бірінші шумақтың екінші жолы «Қиыннан қиыстырған – ер данасы». Яғни, өлеңді «Сөздің патшасы» деңгейіне көтеріп,

«қиыстырған – ер данасы». Қиыстырған, жасаған. Өткен шақ. Болған, біткен іс.

Ал, қазіргі мәтінде «Қиыннан қиыстырар – ер данасы» болып, етістіктің келер шақ тұлғасында тұр. Бұл – Абайдың тілегі, арманы. Яғни «ерлердің данасы» ғана қиыстыра алады. Ақын талапкерді осы өреге ұмтылуға шақырады. Әрі қарай жалғастырып: «Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», – деп тілейді. Өлеңдік қасиеті жағынан қарағанда «қиыстырған» немесе «қиыстырар» екеуі де өз орнында. Тек «ер данасынан» кейін нүкте қойылса, «қиыстырған» салмақтылау, ал «қиыстырар» үтір сұрап тұр. Қазіргі жинақтардағы «ер данасынан» кейінгі нүкте ойды аяқтап, алғашқы екі жолды жеке сөйлем ретінде бөліп тастағаны көңілге қоныңқырамайды. Егер «қиыстырарға» тоқтайтын болсақ, шумақтағы 4 жол бір демде, ұзақ бір сөйлем болып тұтас оқылуға тиіс.

Екінші шумақта екі мәтін біріне-бірі толық сәйкес келеді. Тек қана, реті келіп тұрғанда «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы» деген тіркестегі «бөтен» сөзі жөнінде өзіміз байқаған бір жайды айта кетуге тиіспіз. Өйткені, айтпағымыздың Абай ойын түсінуге қатысы бар-ау деп есептейміз.

«Бөтен» сөзін біздің замандастарымыз қазіргі түсінік бойынша «өзге», «басқа», тіпті «кірме сөз», «басқа тілден енген сөз» мағынасында түсінеді. Ия, бір қарағанда өлең мәтінінің «өзге», «кірме», басқа тілден алынған сөздермен шұбарланбағаны дұрыс та. Бірақ, Абай өз шығармаларында араб, фарси, тіпті орыс тілдерінен сөз алып қолдана береді ғой. Ондағысы – сөз таба алмағандықтан ба немесе ұйқас үшін бе екен? Ойлануға тұратын мәселе.

Алдымен, Абайдың өзі қолданған өзге тілдерден кірген сөздерге назар аударып көрдік. Сонда көзіміз жеткені – Абай арабтан, фарсиден, орыстан сөз алғанда, а) айтпақ ойын неғұрлым дәл, жинақы, ұшқыр жеткізу үшін алады екен; ә) сатира тұрғысында кекету, мұқату үшін, ащы мысқыл, бұлтартпас сыни ойын ықшам білдіру үшін алады екен.

«Интернатта оқып жүр», басқа емес, медресе, мектеп, школа емес, дәл сол «интернатта» деген термин сөз. «Здравомыслящий» – қазақша бірнеше сөзбен шұбалаңқы түрде «дұрыс ой қорытатын», «салауатты ой-пікір иесі» деген сияқты. «Занимайся прямотой» – ісің де, сөзің де әділ болсын, өмірге тура жолды таңда, өсек-аяң, алдауға барма, т.с.с.

Сонда «бөтен сөз» дегенді Абай қай мағынада қолданған? Біздің ойымызша, Абай бұл арада жалған сөйлем, сөз арасына

өтірік сезім қоспа деген. Мұның дәлелі ретінде араб тілінде «шындық», «ақиқат» деген сөздердің антонимі, қарсы мағынасында қолданылатын **буһәтән** (бөтен) деген сөздің бар екенін айтқымыз келеді.

Мысалы, музыкада «жалған нота», яғни «жалған, қоспа, үйлесімсіз дыбыс», «фальш» деген түсінік бар екені мәлім. Белгілі бір орындаушының шеберлігін бағалағанда, музыка мамандары тұтас композициядан ақау шығып қалмаса екен, орындаушы жаза басып, жалған дыбыс қосып жібермесе екен деп, қадағалап отырады. Және де «жалған нота» байқаса, орындаушының кездейсоқ қатесі деп емес, одан да ауыр күнә деп есептейді. Өйткені, «жалған ноталар» көбейіп кетсе, музыка тақырыбынан ауып, тыңдаушыға мүлде басқа әсер етеді. Мұнымыз – білгіштік көрсету емес, Абай қолданысындағы **«бөтен сөз»** деген анықтаманың арқалаған жүгі ауыр екеніне назар аударғанымыз.

Үшінші шумақта да екі нұсқаның арасындағы едәуір айырмашылықты байқаймыз. 1995 жылғы жинақта:

Әуелі аят, хадис сөздің басы,
Қосарлы бәйітмысал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы.

Осындағы бәйітмысал, басылымдарда әртүрлі жазылып жүр. Осы жинақта берілген түсінікте: **бәйітмысал** – бәйіт (арабша) – өлең, «Бәйіт мысал» – мысал өлең, үлгі-өнеге өлең». «Абай тілінің сөздігінде» бұл сөздің мағынасы қарама-қарсы түсіндірілген. Яғни, «Бәйітсымал». Бәйітсымақ, өлеңсымақ.

Құрастырушылар бұл сөзді түсіне алмай, көп қиналғанын, 1909 жылғы алғашқы жинақтан бері қарай келе жатқанына қарамастан, «Бәйіт мысал» деп түзеткенін жазады.

Қайсысы дұрыс? 1961 жылғы жинақта «Бәйітсымал». Ахмет Байтұрсыновтың жазып алған нұсқасында «Бәйітсымал». Біз анық түсіне алмаған, қазір көнерген сөздер қатарындағы арабтың бұл сөзін А. Байтұрсынов білетініне күмән келтіруге бола ма?

«Қисынымен қызықты болмаса сөз,

Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы», – деген сөйлемге үңіле қараған адам бұл жолдардан әжуа, сын-сықақ көріп тұрғандай. Атеистердің аят пен хадистердің терең мәнін түсінгісі келмей, терістейтін мысқылы осындай болатын. Оның үстіне

«Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы...»

Кімнің Алласы? Немесе пайғамбар мен Алла атынан айтылатын аят пен хадистен Абай сияқты хақ мұсылман қызық іздей ме? Ойланып көрейікші.

Ойланайық та, «Насихат Қазақиядағы»:

«Өуелі аят, хадис сөздің басы,

Мінәжат уәлилердің зар наласы», – деген жолдарды оқиық. Діндер уәлилердің мінәжат қылғандағы зарлы наласы құлағыңызға келе ме? Ислам – бағыныштылық, иман – құлшылық сезімі екенін еске алсақ, аузынан Алласын тастамайтын Абай сөзі осындай десек ше?

Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,

Әр бірі келгенінше өз шамасы, – деген сөйлемді төртінші шумақтағы:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, – деген ұғымнан айырып алу оңай ма? Көрініп тұрған тұтастыққа, ой жалғастығына күмән бар ма?

Бұларды жазғанда Абай өлең шығаратындардың кемшілігін бетіне баспайды. Кешіріммен қарайды. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады», «Сонда да олардың бар таңдамасы» десек, теріс бола ма? деген ой түйгіміз келеді.

Енді бір байқағанымыз: 1995 жылғы жинақта:

«Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы», – деген жол «Насихат Қазақияда» **«Өлеңге әркімнің-ақ бар тайталасы»** болып берілгені.

«Талас» дегеннен гөрі өлең, өнер – бәсеке, «тайталас», деп түсінсек, ойға қонымдырақ сияқты. Рас, бұл жолда бір буын артық тұр. Техникалық жағынан алғанда «бар тайталасы» – «бар таласынан» олақтау. Дегенмен, Абайда мұндай буын санының бірлі-екілі артық-кемі бола беретінін білеміз. Абайдың өлеңдері ішкі ойға құрылатынын, кейде ұйқас жағынан кемшілік болып жататынын кезінде Ахмет Байтұрсынов та атап көрсеткен.

Дәл осы тұста, «Насихат Қазақия» нұсқасындағы біраз жайды қозғап, өз пікірімізді білдіре отырып, ондағы «Сырты алтын, іші күміс сөз жақсысын» дегендегі, «алтынның **сыртына**, «күмістің» **ішіне** ауысқанын орынсыз көрініп отырғанымызды да айтуды парыз санаймыз. Бәлкім, бұл да өлең техникасының бір көрінісі – «сырты алтын» деген тіркестегі жуан дауысты дыбыстардың, «іші күміс» дегендегі жіңішке дауыстылардың үндесуін жөн көрген көшірмеші, түпнұсқасындағы «іші алтын», «сырты күміс» түріндегі дауысты дыбыстардың үндестігі ақсап жатқанын байқап, «түзетіп» жіберді ме екен? Қалай да бізге, 1995 жылғы жинақтағы **«іші алтын», «сырты күмісті»** қабылдау оңай.

Осы «Насихат Қазақиядағы» соңғы екі жол:

Көз жұмып дүниеден өткеніңше

Адамның таусылмайды қаптамасы, – деген сөйлем бөгде біреудің артық қоспасы сияқты болып тұр.

Қазіргі жинақтарда осы өлеңнің тоғызыншы шумағының төртінші жолы:

Былжырақ көрінеді солар даңдақ.

Осындағы «даңдақ» деген не сөз? Құрастырушылар бұған назар аударып, бұрынғы басылымдарды тексеріп шыққан. 1909, 1922 (Қазан және Ташкент) жылдардағы жинақтарда «солар даңдақ». 1933 жылғы жинақта «соларды аңдап», 1939, 1945, 1954 жылдардағы жинақтарда «бәрі даңдақ». 1957–1977 жылғы жинақтарда «соларды аңдап». Біздің тапқанамыз – А. Байтұрсынов мәтінінде (1913 ж.) және 1961 жылғы жинақта «соларды аңдап».

Академиялық жинаққа 1909, 1922 жылғы басылымдардағы «солар даңдақ» нұсқасы енгізілген. Тиісті түсінікте былай жазылған: «Ақын бұл жерде: мал алу үшін, байларды мақтайтын ақындардың өлеңі «қазаққа қадірсіз», «былжырақ», мағынасыз, «даңдақ» көрінеді, – деп отыр».

Тағы бір нұсқа бар. Ол – 1909 жылғы жинақтың соңына берілген Абайдың өмірбаяны мәтінінің ішіндегі осы өлеңнің үзіндісі. Онда «былжырақ көрінеді солардан да-ақ» болып басылған. Біздің түсінігімізше, мұндай ақындардың сөзі піспеген, өлең дәрежесіне жетпеген деген мағынаны білдірсе керек. Шешімі табылған жоқ. Сөйтіп, беймәлім «даңдақ» сөзін жазып қойып, және оның мағынасына түсінік бермеу, оқырманға да, Абайға да қиянат болмай ма?

1995 жылғы жинақтың II томының 28-бетіндегі «Көк тұман – алдыңдағы келер заман...» деп басталатын өлеңнің мәтінінде көзге түскен түйіткілдер жөнінде біраз сөз айтуға тура келеді. Осы өлеңнің екінші шумағының үшінші жолы:

Соның бірі – арнаулы тауысыншақ күн.

Осындағы «тауысыншақ» түсініксіз. Дұрысы – «таусыншық», яғни таусылып бара жатқан, болымсыз қалдық болуға тиіс. «Абай тілінің сөздігінде»: «ТАУСЫНШЫҚ. Шолтиған, біткен қалдық». Сөздікке де, жинаққа да 1957 жылы М. Өуезовтің басқаруымен шыққан екі томдық жинақ негіз болған. Яғни, онда бұл сөз түзу жазылған. Кейінгі құрастырушылар түзетіп жіберген, бірақ түсінік бермеген.

Осы сөзді төркіндетіп, А. Байтұрсыновтың 1913 жылы жазған «Қазақтың бас ақыны» [51] деген мақаласында мысал үшін

келтірілген өлеңнің мәтінімен салыстырдық. «Таусыншық күн» екен. Ахаң өзінің қолына «1903 жылы Абай өлеңдері жазылған дәптер түскенін» жазады және 1909 жылғы алғашқы кітапты да атайды. Демек бұл сөз әуелде дұрыс «таусыншық» түрінде болған. Бірақ Ахмет Байтұрсынов қолындағы екі нұсқаның қайсынан алғанын жазбапты. Бір сөздің төңірегінде осынша тәптіштеп айтуымыздың мәнісі бар.

А. Байтұрсынов нұсқасындағы өлең мәтінінде қазіргі жинақтағыдан өзгелік бар. Мысалы, төртінші шумақтан кейін келетін:

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,

Ылайла ылай оймен тұнығыңды, –

Сонда өмірден алдамшы бола алмассың,

Ол білдірмей ұрламақ қылығыңды, – деген шумақ түсіп қалған. Себебі белгісіз. Академиялық жинақты құрастырушылар бұл жөнінде ескертпе берген: «Өлеңнің төртінші шумағына жалғас келетін: «Малға сат, пайдаға сат қылығыңды», – деп басталатын 1909 жылғы жинақтан бастап 1957 жылғы жинаққа шейін басылып келе жатқан бесінші шумағы 1977 жылғы жинақта «Жасөспірім замандас қапа қылды» өлеңінің соңына тіркеліп басылған...». Неге? Жауап жоқ. Жоғарыда айттық, Ахмет Байтұрсыновта да түсіп қалған. Ойлануға тұра ма? Бәлкім, Ахаңның қолындағы 1903 жылғы дәптерде осындай шығар.

Міне, осылайша, Абай шығармаларының әр кезде жарияланған нұсқаларын салыстыра отырып, оларда орын алған айырмашылықтардың мәнін анықтауға, сол арқылы ақын шығармаларының канондық мәтініне бір табан болса да жақындай түсуге болатындай. Біздің байқағандарымыз үшінші және одан кейінгі көшірмелердегі өзгешеліктер ғана.

Абай шығармаларының алғаш рет кітап болып басылуына, зерттеушілердің текстологиялық жұмыстарына негіз болған Мүрсейіт (1860–1917) қолжазбалары екені мәлім. Дегенмен, сол Мүрсейіттің өзінде әртүрлі көшірілген жеке сөздер мен сөйлемдер де баршылық. Бұл жөнінде зерттеуші Амантай Исиннің келтірген деректері біраз ойға жетелейді. Атап айтқанда, А. Исин 1905 жылы Мүрсейіт дайындаған қолжазба кітапты үңіле зерттей отырып, оның «кейбір тұсында екі рет көшірілген мәтін не сөз айырмашылықтары бар өлеңдер кезігетінін» байқаған және кейін жинақ түрінде басылған нұсқаларда «бұл ерекшеліктердің мүлде ескерілмей келгеніне» назар аударады. Мысал ретінде Абайдың бес өлеңін («Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Ата-анаға көз қуаныш», «Менсінбеуші ем наданды»,

«Ысытқан, суытқан», «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?») кейінгі басылымдармен салыстырып шығып, зерттеуші мәтіндердегі әрбір өзгешелік туралы өз пікірін ортаға салған [87].

Мүрсейіт сияқты жауапты көшірмеші жұмыс үстінде салақтық жасады деуге А. Исиннің аузы бармайды. Абай мұраларының шырақшысы, алтын сандығы болған Мүрсейіттің адалдығына, тиянақтылығына бұл зерттеушімен бірге біз де бас иеміз. Әрине, пенде болған соң, көшіру үстінде кейбір селкемдікке жол беріп алуы да мүмкін.

А. Исиннің топшылауының негізгі арнасы – Мүрсейіт Абайдың бір ғана емес, бірнеше қолжазбасынан көшірген, демек, қолжазба кітаптағы өзгешеліктер Абай автордың өз қолынан шыққан, деген жорамалға саяды. Біз бұған толық қосыла қоймасақ та, оның: «Абай бір жазған өлеңіне кейін еш өзгеріс енгізбеген деген түсінік шындықтан алыстау...» деген пікірін қолдаймыз. Бұл жөнінде осы жолдардың авторы Абай өлеңдерінің әртүрлі нұсқаларын салыстыра отырып, мұндай пікірді бұрын да айтқанбыз (қараңыз: «Абай және баспасөз», Қарағанды, 1997 жыл) және осы еңбекте де бірнеше қайталап көрсеттім. Демек, А. Исиннің жазғанындай, Абай-ақын тарапынан «... кейбір өлеңдердің авторлық редакцияларының болуы ойға қонымды» екенін тағы да қуаттаймын. Сондай-ақ, біз негізге алып тексерген 1995 жылғы толық жинақтағы, одан бұрынғы басқа да басылымдардағы түсініктердің кейбіреулері көңілге қонбайтынын, тіпті көрініп тұрған мәтін өзгешеліктеріне құрастырушы-зерттеушілер тарапынан назар аударылмағанын олқылық санаймын, бұл жөнінде А. Исинмен бір пікірде екенімді көрсетемін.

Өз қолымен жазған, түзеткен қолжазбалары сақталмаған ақынның шығармаларын тексеріп, **канондық мәтін түзуді кешеуілдеге беруге болмайды. Бұл – біздің ұрпақтың дәуірінде шешілуі керек.** Осынау маңызды іске кіріскенде, Мүрсейіттің қолжазбаларынан бастап, бұрын-соңды жарияланған белгілі нұсқаларды толық ескеріп, неғұрлым терең ғылыми сараптаудан өткізген дұрыс болар еді. Абайтанудың қазіргі деңгейі осындай іргелі зерттеу жұмыстарын талап етеді.

Абай шығармаларының әлденеше қайта басылып келе жатқан нұсқаларының ішінде ақынның бір жарым ғасырлық мүшеліне орай, қазақтың білікті оқымыстыларының күшімен дайындалған 1995 жылғы нұсқасының ғылыми-танымдық құнына шек келтіруге болмайды.

Абай шығармаларының аталған екі томдық ғылыми жинағын баспаға дайындау үстінде жаңадан текстологиялық зерттеу

жұмысы жүргізілген. Шығарушылар алқасы «Абай шығармаларының Мұхтар Әуезовтің басқаруымен және тікелей қатысуымен дайындалып, 1957 жылы жарық көрген екі томдық толық жинағын негізге ала отырып... барлық шығармалардың текстің бұрынғы жинақтармен және жазба дерек саналып жүрген белгілі қолжазбалармен қайтадан салыстырып, тексеріп» шыққан. Сонымен бірге «түсініктер де тың деректермен толықтырылып, бірталай тұстарда қайтадан» [87, 112] жазылған.

Шығармашылық топтың құрамында болған белгілі абайтанушы Қайым Мұхаметханов осы жинаққа «бұрын Абай жинақтарында қате басылып жүрген 250 сөзді түзетіп, 120 сөзге түсінік жазғанын» өзі айтқан. Соған қарамастан, Қайым марқұм Абай шығармаларының кітап болып басылуында текстология мәселелеріне жеткілікті мән берілмейтіндігін де қынжыла айтып кеткен.

«Абайдың бұл жолғы жинағы академиялық жинағы екеу емес, төрт томдық болып шығуы керек еді. Амалсыз осы екі томмен қанағат етуге тура келді», дейді де Қ. Мұхаметханов «... соның өзіне көңілі толмайтындығын» жасырмаған. Бұл орайда зерттеушінің мына сын-пікірі сабақ болуға тұрарлық-ау: «Тегінде біздің академиялық жинақ туралы түсінігіміз қызық. Бұрын да ұлы ақын шығармаларында қате кеткен сөздер тағы қайталанып жататын-ды. Сөйтсек, әлгі академиялық жинақтың редакциялық алқасына енгендер шидің басын сындыруға ерініп, бұрынғы жинақтың парақтарын ақ қағазға желімдеп, баспаханаға сол күйі жібере салудан тайынбапты [87, 47]». Ашынып отырып артық айтып қалуы да мүмкін, десек те осындай өкініштің ақиқатқа жанасатыны жалған емес.

Өлбетте, академиялық жинақты шығарушылар ісімізде мін жоқ деген. Оған жинақтың кіріспесіне жазылған мына салмақты ескертпе дәлел бола алады:

«Бұл жерде бір назар аударарлық жай – Абай шығармаларында жекелеген сөздердің әртүрлі қолжазбалар мен бұрынғы басылымдарда әрқалай оқылатын тұстары кездесетіндіктен, мынадан ана нұсқасы артық, дұрысырақ, сол неге алынбаған, деп әркім өзінше дәлел келтіруге себеп мол. Сондықтан бірді-екілі сөз болса да, жеке адамның жобалауынша өзгертілмей, нақтылы деректерге сүйеніп және ғылыми ортада талқыланып, академиялық басылымды дайындайтын шығарушылар алқасының пікір қорытуымен шешім алынғаны дұрыс».

Абай мұраларын ұрпақтан-ұрпаққа абайлық қалпында, «Іші – алтын, сырты – күміс» қасиетімен жеткізу міндетін мойынға алу – өте жауапты міндет.

Қайым ақсақал өмірінің соңында кейінгі талапшыл, талғамшыл ұрпаққа аманат ретінде: «ғылым жолында жүрген қай-қайсымыз болсын, Абайға қызмет ете білуіміз керек», – деп, өмірдегі «... басты арманымның бірі – Абай өлеңдері текстологиясының толықтырылған жаңа нұсқасын шығару болып табылады» [87, 49], – деп ағынан жарылғанына куәміз.

Абай мұрасын зерттеу үстінде өзіміздің пікірлерімізді ортаға салғанда да осындай жауапкершілікті естен шығармағанымызды ескертсек дейміз.

ОЙҒА БАСТАҒАН ОН ЖОЛДЫҢ СЫРЫ. Мұхтар Әуезовтің жарияланбаған мұрасының ішінде «7. Абай сөзі не дейді» [78, 42], деген тақырыппен Абайдың «Ойға түстім толғандым» өлеңінің ел аузында айтылып жүрген бір нұсқасы бар. Ол мынау:

Ойландым да құрғалдым,
Өз мінімді қолға алдым.
Жүрегіме қарасам,
Айнадайын таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Сен жақсысың дегенге,
Ісіппін де кеуіппін.
Арамдық пен сұмдыққа,
Құладындай ұшыппын.

Өлеңді түгел тексермей тұрып, 1995 жылғы жинақтағы айырмашылықтарды көрсете кетейік. Онда:

Ойландым да толғандым...
Айнадайын таза емес...
Сіз білесіз дегенге
Күнге күйіп, пісіппін...

Осы өлеңнің жинақтарға енген нұсқасы – 32 жол. Шығарманың түзілімі де қызық.

1. Алғашқы бөлігі: «толғандым», «қолға алдым», «көз салдым», «ойландым», «жақпадым», «сия алдым», «қия алдым» деген бірінші жақ тұлғасында бірыңғай етістіктерден сегіз жол болып келеді.

Сондай-ақ, бастапқы алты жол жоғарыдағы алты сөзбен аяқталып отыратын жеке-жеке алты сөйлем болып келеді де, жетінші жол ұйқассыз аяқталады. Бұл жолды сөйлем түрінде жазсақ: «қалап алған көп мінез, қалайша қылып тыя алдым» болып аяқталады. Тереңірек үңілсек, бұл өлең графикалық түрінде былай болуға тиіс сияқты:

Ойға түстім, толғандым,
Өз мінімді қолға алдым.
Мінезіме көз салдым,
Тексеруге ойландым,
Өзіме-өзім жақпадым, енді қайда сыя алдым.

Қалап алған көп мінез, қалайша қылып тыя алдым?

Ал, бірінші жолдағы «толғандымның» орнында М. Әуезов ел аузынан жазып алған нұсқада «құрғалдым» сөзі неге тұр? Түрлендіріп көрсек: «құр қалдым», «қор қалдым», «қорғалдым» деген варианттар қаламға оралады. Көрейік:

Ойға түстім. Құр қалдым, – болса ше? Яғни, ойланып көрсем, құр қалғанымды сезіндім. Неден? Қолымнан келетін шаруаларды тындыра алмаппын. Ғылымнан да, білімнен де, ізгілікті биліктен де, халқыма жақсылық жасаудан да «құр қалыппын». Еске түсіріп көрейік: «Моласындай бақсының, Жалғыз да қалдым – тап шыным». Қалай болғанда да Абайдың ел аузында сақталған өлеңінде қандай да бір түсініксіз сөздің болуының өзі түсініксіз. Яғни, оқыған, жаттап алған адам сол бір «құрғалдым» деген сөзді түсінген болса керек, басқаларға да солай таратқан деп ойлауға болады ғой. Оның үстіне, Мұхаң жазып алғанда да сөздің сол формасын бұзбай қағазға түсірген. Және «құрғалдым-ды» мағынасыз сөз деп білсе, қандай да бір ескертпе қалдыруы керек еді ғой.

Әрине, Мұхаң бұл он жолды жазып алғанда, оларды Абай өлеңінің ішіндегі сөздердің жұрт жадында шашырап сақталғанын сезгеніне дау жоқ. Ал, қағазға түсіріп алып сақтауы – сондағы сөздердің текстологиялық зерттеуге, салыстыруға қажеті болар деген ниеті, деп түсіну керек. «Керек тастың ауырлығы жоқ» қой. Міне, біз де сол жолдарды іске жаратуға осылайша ұмтылдық.

Өлеңнің екінші бөлігінің түзілімі өзгешелеу. Ол өзгелік, атап айтқанда мынада: қазір оқып жүргеніміздей «Жүрегімді байқасам» емес, «Жүрегіме қарасам» түрінде жазылған. Егер осы соңғы нұсқаны алсақ, өлеңнің ұйқасы түзеле түспей ме? Осылайша: Ұйқас сөздер «санасам», «қарасам» және «аз емес», «таза емес», «саз емес», «наз емес» болады. Енді осы екінші бөліктің жазылу формасын өзгертіп қарайық:

Бойдағы мінді санасам,
Тау тасынан аз емес.
Жүрегіме қарасам,
Айнадайын таза емес.

Аршып алып тастауға апандағы саз емес.

Бәрі болды өзімнен, тәңірім салған наз емес.

Абай шығармаларының ұйқас сөздігінде «санасам» мен «қарасам» жоқ.

Соңғы жолдағы «наз» деген сөз өз орнында емес сияқты. Бұған бізден бұрын күмән келтірген зерттеуші Қайым Мұхаметханов: «наз» ба екен, жоқ «аза» ма екен», деп жазады. Мұхтар Әуезов «аза» болмас па, деп белгі қояды. Жинақты құрастырушылар (өлеңдерге түсінік жазған Қ. Мұхаметханов) «... өзірге «наз» деп жібердік, – дегенді ескерткен» [87, 145]. Алайда, «Абай» энциклопедиясында бұл өлеңнің текстологиясы, түзілімі, варианттары жөнінде бөгде ескертпе жоқ. «Алғаш рет ақынның 1945 жылы жарық көрген толық жинағында жарияланды. Басылымдарында текстологиялық өзгерістер кездеспейді», деген тұжырым жазылған.

Өлеңнің үшінші бөлігі: «қызықтым», «бұзыппын», «үзіппін», «тізіппін», «күсіппін», «пысықпын» деген сегіз ұйқаспен келетін 16 жол үлгісінде жазылған. Сондығымен алғашқы екі бөліктен бұл да өзгеше. Өңшең бірінші жақтан келетін өткен шақ тұлғасындағы етістіктермен аяқталып отырады.

Енді осы бөлікті өзімізше жазып көрейік:

Осынша ақымақ болғаным – көрінгенге қызықтым.

Ғәділетті жүректің әділетін бұзыппын.

Ақылменен білімнен әбден күдер үзіппін.

Айла менен амалды меруерттей тізіппін

Жалмауыздай жалаңдап, ар-ұяттан күсіппін.

Қулық пенен сұмдыққа құладындай ұшыппын.

«Сіз білесіз» дегенге күнге күйіп пісіппін.

Мақтанбасқа мақтанып, деп жүріппін «пысықпын».

«Абай» энциклопедиясындағы ұйқас сөздігінде жоғарыда келтірілген соңғы 8 сөз ұйқас ретінде берілген (Қызықтым – бұзыппын, үзіппін, тізіппін, күсіппін, ұшыппын, пісіппін, пысықпын) [89, 158]. Алайда, тереңірек қараған адамға басқаша көрінеді. Атап айтқанда, «қызықтым», «бұзыппын», «үзіппін», және «тізіппін» өз алдына бір үйір ұйқастар. Сөздердің алғашқы буындары «қыз», «бұз», «үз», «тіз» – ылғи «з» сонар дыбысқа аяқталып отырады. Ал, қалған төртеуі: «күсіппін», «ұшыппын», «пісіппін», «пысықпын» – ұйқастардың алғашқыдан өзгеше басқа, дербес үйірі. Бұл төрт сөздің алғашқы буыны «с» (үш рет) «ш» бір рет қатаң дыбысқа аяқталып отырады.

Сондай-ақ, сол сегіз сөздің жетеуі көсемше етістіктер түрінде және екінші буындар түгелдей қатаң «п» әрпіне аяқталған.

Жалғыз ғана «қызықтым» (екінші буыны «қ» әрпіне аяқталса да ұйқасты бұзып тұрған жоқ. Оның үстіне бірінші жақтағы етістік тұлғасында әрі үш буыннан тұрғандықтан, шумақтың жымын бүлдірмей, қайта көрік беріп тұр.

Енді осы арада «Сіз білесіз» дегенге күнге күйіп, «ісіппін» деген сөйлемнің шикілігіне назар аударайық. Бұл дегеніңіз, ұмытып қалған адамның ойдан құрай салғаны екенін көру қиын емес. «Күнге күйіп, ісіппін» дегенде қандай мағына тұр. Неге күнге күйеді? Неге іседі? Абай түгілі орта қол ақынның да тіліне оралатын сөйлем емес. «Күнге күй» мен «ісіу» қатар тұратын сөздер емес қой. Ал «ісіп-кеуіп» болса басқа мағына. «Ісіп-кебу» астамшылықты, өркөкіректікті, төкаппарлықты білдіреді. Контексте қарап отырсақ, ащы әжуа, өткір мысқыл түрінде немесе дәл осы «ісіп-кебу» оңтайлырақ қой.

Өлеңнің басынан басталған өзін-өзі сынау үрдісінің түйіні боларлықтай «ісіп-кебуді» өз орнына қою қажет. Қалайша? Бұл қос сөзді қайдан аламыз. Таптық. М. Әуезовтің біз айтып отырған, жоғарыда «қарасам» деген сөзін алған жазбасын қарайық. Міне, «Сен жақсысың дегенге ісіппін де кеуіппін». Дәл осы күйінде алатын болсақ, өлең ұйқасына нұқсан келеді. Олай болса, «ісіп-кебу» деген дәстүрлі тұрақты тіркесті сәл өзгертіп, дәлірек айтқанда, «кеуіп-ісіп» қалпына келтірсек, мәселе шешілгендей. Сондай-ақ, «Сіз білесіз дегеннен» гөрі сатира тұрғысындағы «Сен жақсысыңды» алған тіпті қолайлы сияқты. Осылайша:

«Сіз білесіз» дегенге күнге күйіп «ісіппін», – деген жолды тұтасымен алып тастап,

Сен жақсысың дегенге кеуіппін де ісіппін, – деген жолды қойсақ, өлеңнің мағынасы да толығады, ұйқасы да орнына келеді.

Енді қараңыз:

Қулықпенен сұмдыққа құладындай ұшыппын.

Сен жақсысың дегенге кеуіппін де ісіппін.

Мақтанбасқа мақтанып, деп жүріппін «пысықпын».

Міне, осылайша Абайдың «Ойға түстім толғандым» деп басталатын өлеңін талдап, қағазға түскен түрін тексергенімізде, ақынның тағы бір жаңа өлең үлгісін тапқандаймыз. Формасы мынау:

Ойға түстім. Құр қалдым.

Өз мінімді қолға алдым.

Мінезіме көз салдым.

Тексеруге ойландым.

Өзіме-өзім жақпадым. Енді қайда сыя алдым?
Қалап алған көп мінез, қалайша қылып тыя алдым?

Бойдағы мінді санасам, тау тасынан аз емес.
Жүрегіме қарасам, айнадайын таза емес.
Аршып алып тастауға, апандағы саз емес.
Бәрі болды өзімнен, төңірім салған наз емес.
Осынша ақымақ болғаным: көрінгенге қызықтым,
Ғәділетті жүректің әділетін бұзыппын.
Ақыл менен білімнен әбден үміт үзіппін.
Айла менен амалды меруерттей тізіппін.
Жалмауыздай жалаңдап, ар-ұяттан күсіппін.
Құлық пенен сұмдыққа құладындай ұшыппын.
«Сен жақсысың» дегенге кеуіппін де ісіппін.
Мақтанбасқа мақтанып, деп жүріппін «пысықпын».

Қарап отырсақ, жинақтағы өлең үш бөліктен емес, бес бөліктен, шартты түрде алсақ, бес шумақтан келеді екен.

Алғашқысы – тақырыпқа кіріспе, яғни сөз басы. **Екіншісі** – істің басталуы, мақсат қою, жоспар құру. **Үшіншісі** – адамның өз жағдайын, кемшілігін бағалауы. **Төртіншісі** және **бесіншісі** сол жағдайға жеткізген себептер. Абайдың бұл өлеңі 7, 8 және 15, 16 буыннан тұрады. Осылай оқығанда өлең мазмұндық жағынан неғұрлым түсінікті, өлеңдік сапасы сұлуланып, көрік-келбеті ашылып, айқындала түскендей.

Бұл шумақтардың ерекшелігі – дәстүрлі өлең формаларынан мүлде өзгеше. Бүкіл өлең бойында әрбір жолдың толымды сөйлемнен құралғандығы, оған қоса, ең бастысы – әрбір жол, яғни әрбір сөйлем ұйқаспен тиянақ табуында.

* * *

Академик Серік Қирабаев (1927 ж.т.) «Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы» мақаласында зерттеушілердің жаңа ұрпағы алдына міндеттер қоя отырып, былай дейді: «Абай мұрасын жинап, зерттеп, ол туралы көркем туындылар жасауға бар өмірін арнаған ұлы Мұхтар Әуезовтің арамыздан кеткеніне де отыз жылдан асты. Содан бергі дәуірде Абайдың өмірі мен шығармашылығын, қоғамдық-әлеуметтік көзқарасын зерттеу ісіне жеткілікті көңіл бөлінген жоқ. Жекелеген мақалалар мен мерейтойлар кезінде сөйлеген сөздер болмаса, бұл тақырыпқа жоспарлы зерттеу жүргізілмеді. Оның үстіне ақын туралы отыз

жылдың ар жағында айтылған сөздің өзі де бүгін қайта қарауды қажет етуде [85, 79]».

Абайтанудағы көкейкесті міндеттердің ең біріншісі ретінде С. Қирабаев: «Абай шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеу – бүгінгі күннің ең қажет мәселесі» екенін көрсеткен. Оның мәнісі – ақынның кезекті кітаптары «асығыс дайындалады, қолжазбалар мен шыққан кітаптар текстің салыстыра қарауға уақыт жетпей қалады».

Осының алдында келтірілген бірнеше мысалдың өзі-ақ, Абай шығармаларының қолжазба түрінде жеткен әртүрлі нұсқаларында ауытқушылықтар бар екенін айғақтайды. Араб әлібінен қате оқылған сөздер баршылық, «тыныс белгілері теріс қойылып, не емле қатесі мағынасын бұзып бұрмаланған» тұстар кездеседі. Тақырыбы ұқсас көрінгенімен, дербес шығарма деп тануға болатын кейбір тұтас өлеңдер мен шумақтардың қосылып кеткені байқалады.

С. Қирабаевтың мақаласында Абайтанудың «ұзақ мерзімге бағытталған, әрдайым жаңарып отыратын ғылым» екендігі жөнінде айтылған байыпты ойдың іргетасы берік. Демек, «әр ұрпақ Абай жөнінде өз сөзін айтатын болады».

Осы ойды одан әрі дамыта отырып, академик Зәки Ахметов Абайдың шығармашылық лабораториясын тексергенде өте сақ болу керектігіне нұсқайды. Ғалымның мына пайымдауы зерттеушілердің жадында болуға тиіс:

«Абайдың таңдаулы дерлік өлеңдерінің қай-қайсысын алсақ та, оның өзіндік дара ақындық тұлғасын танытарлық сипаты анық байқалады» [85, 65]. Бұл басы ашық нәрсе. Өйткені, Абайдың төрт құбыласы түгел кемел ақын екенін білеміз. Кезінде Ахмет Байтұрсынов берген баға күні бүгінге дейін маңызын жоймақ түгілі, бір Абайға ғана емес бүкіл қазақ ақындарына қолданылатын өлшем сипатында:

«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек, Абайда осы үшеуі де болған... Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген» [51].

Демек, Абай шығармашылығының мұнарасы биік болуына барлық шарттар бар екен. Сонда да ақынның кейбір өлеңдерінің сипаты олқы түсіп жататынын да Абайдың өзі айтқандай: «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал», деген тұрғыда қарасақ, көрініп тұрғандай. З. Ахметовтың (1928–2003) мынадай ой

айтуы осындай жағдайларға байланысты болса керек: «Сонымен қатар, кейде бұрынғы поэзиядағы белгілі әдеби үлгіні қызықтап, жекелеген өлең-жырын дәстүрлі қалыппен шығарған кездері де бар. Ондай өлеңді Абай орайы келгенде табанда ауызша шығарып айтуы ықтимал. Жазып шығарған болса да, сондай қалыптасқан үлгі-өрнекті де жат көрмей, өзінше келтірген, – дейді де З. Ахметов, – Ондай өлең-жыр да кейінде қағазға түсіп, басылып жүрсе, өзінің тиісті бағасын алар. Бірақ оны Абайдың ақындық деңгейін танытатын нәрсе де, шеберлігінің жеткен жері осы деуге ағаттық болмас па еді? [5, 330]» – деген терең ойға жетелейді.

Себебі ақын кейбір өлеңдерді атүсті шығарып («орайы келгенде ауызша шығарып айтуы») тастап, кейін бұл мәтінге оралмай кетуі ықтимал. Абайдың мұндай мінезін, «Абайдың өмірбаяны» деген ғылыми еңбегінде Мұхтар Әуезов атап көрсетіп: «Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырмаған. Өрқашан, кейде кітап оқып отырғанда, кейде бір ойлармен қозғалып отырғанда, қолына бір парақ қағаз бен қарындаш алып, айтпақ өлеңін жазып тастайды екен.

Соның қасында отырған балалары, інілері я жай адамдар болса да, қалтасына салып алып жүріп кетеді. Содан біреуден-біреу жазып алып жаттайды. Кейбірін әнге қосып айтып жүреді [2, 68]».

Мұхтар Әуезов «Абайдың өз қолымен жазылған қолжазбасының бірде-бірі жетпей отыр», дегенде ақынның өлеңдері «ол жігіттердің қалтасында, қойны-қонышында жүріп жоғалып кеткен» деген байламға келеді. Бәлкім, солай да болуы әбден мүмкін. Дегенмен, Абайдың архиві түгелдей қолды болуының себебін, 1903 жылғы Абай ауылын тінткен кезде уезд бастығы Навроцкий алып кеткен сандықтың қайтпай қалуымен түсіндіргенді жөн санаймыз. Бұл туралы осы кітаптағы «Абайдың сандығы қайда?» – деген мақалаға сілтеме жасаймыз (осы еңбектің 232-б.).

Абайдың өлең жазу машығы туралы М. Әуезов келтірген мағлұматты еске алып отырғанда, З. Ахметовтың «Сіздерге еркін тиер байқап қара» «Абай сөзін сынаушылар хақында» деген мақаласындағы дәйекті пікірлерді ортаға салмақ ниетін ұстандық. Мақалада айтылғандарды қайталамай-ақ, онда қозғалған мәселелердің қисынына тоқтайтынымызды білдіргенді жөн көрдік. Сонымен бірге, Абай қолынан шыққан өлеңдердегі сөз, тіркес, ұғым айырмашылықтарына назар аударғанда үш мәселені ажыратып алуға ұмтылсақ дейміз.

Біріншіден, Абайдың өзі бір түрлі жазып, кейін сөзін қайта оралып түзегенін, толықтырғанын, яғни авторлық редакция

бар-жоғын анықтау. Бар болса, өлең қандай деңгейде жақсарған немесе өзгерген.

Екіншіден, көшірмеші, мысалы, Мүрсейіт тарапынан кеткен жаңсақтықтар қандай? Абайдың қолтаңбасын айыра алмай, басқа мағыналы сөз туғызып алған жоқ па?

Үшіншіден және бұл ең маңыздысы, Абай шығармаларын кітап қылып бастырушылар тарапынан:

а) Автор ойын түсінбей, автор қолданған сөздің мәнін ажырата алмай, өзінше «редакциялап» жіберген жоқ па?

ө) Түсіне, көре-біле тұрып, жаңа редакторлар кеңестік билік кезіндегі басым идеология қалыбына салып, бірер сөзді «түзеп» немесе басқа сөзбен ауыстырып жібермеді ме? Осындай себеппен мәтіннен алынып қалған шумақтар немесе жолдар жоқ па? Ескертуге тұрарлық бір жайт – Кеңес заманындағы редакторлардың қастығы болмаса да басқа амалы қалмай, Абайға жаны ашығандықтан сондай хал кешуі мүмкін екенін түсінеміз. Сөйтеміз де сол түзетушілердің ішінде кеткен шерге ортақтасамыз.

Реті келіп тұрғанда: Ташкент қаласында шыққан, кеңес заманындағы алғашқы Абай жинағын дайындаған Х. Досмұхамедов пен У. Омаровтың 1922 ж. 22 сәуірде жазған мына ескертпесін дәл бүгінгідей маңызды санаймыз:

«Абай кітабының бірінші баспасы оқушыларға қиын тиюші еді. Қазақ емлесімен дұрыстап жазылмағандықтан, жаңылыс басылған сөздері көп болғандықтан, мәнісін айырып алу қиын еді; бұл – бір. Екінші, әр өлең өзінің мәнісі, тізілісі, ұйқасымы, ұнасымы жағынан жеке, айырым көрсетілмегендіктен, бір өлеңнің аяғы екінші өлеңнің басына қосылып оқылып, өлеңдердің шегін айырып алуы да көп шатақ еді. Үшінші, қазақ тіліндегі кейбір сөздер әр жерде әртүрлі мәнге алынады. Оның үстіне Семейде, Ақмолада я жалпы Арқада сөйленетін кейбір сөздер Түркістан қазақтарына жат. Түркістанда сөйленетін сөздердің бірқатарын арқалықтар түсінбейді. Абай Семейде туып, Семейде өскендіктен, өлеңіндегі кейбір сөздері өңге жақтың қазақтарына түсініксіз. Төртінші, Абай өлеңінің ішінде парсы, араб тілдерінен кірген сөздер көп, бірлі-жарымды орыс сөздері де бар. Шет тілдерден кірген сөздердің көбі қазаққа таныс емес, жат сөздер. Солай болған соң, бұл сөздер оқушыларға онан жаман қиындық беретін еді... Абайдың өлеңдерін тергегенде бірінші баспасындағы кемшіліктерді жоюға, сөздерін анықтап дұрыстауға қолдан келген шаралар қылынды... Арамызда Абайдың сөзін естіген жолдастарының, я туғандарының болмағандығынан, өлеңдерін

анық білетін кісілердің табылмағандығынан, Абайдың өлеңдерін тексеру, жаңылыс басылған сөздерін түзету, өлеңдерін жүйесіне, мағынасына қарай жіктеу орасан қиын болды» [88, 102–103].

Бұл орайда Абай шығармашылығының бірінші және негізгі текстологы, бүкіл өмірін Абайтануға арнаған Мұхтар Әуезовтің еңбегі жөнінде М. Мырзахметовтың мына жазғандарының құны қымбат.

Мұхтар Әуезов балауса кезінде Абай шығармаларын жаттап өскендіктен және ақынның поэзиясын жақсы білетін талантты замандастарымен тілдесіп, солардың аузынан Абай өлеңдеріне қаныққан. Сондықтан да Абайдан көшірме түрінде қалған қолжазбаларға сын көзімен қараған. Мұхаң, тіпті, «Абай шығармаларының бірден-бір түпнұсқасы ретінде жазылып отырған Мүрсейіт қолжазбаларының өзіне... «үлкен қанағатпен қарай бермеген» [76].

Демек, Абайтанудың қазіргі деңгейінде ақын шығармаларының текстологиясында шешілмеген проблемалар аз емес екенін мойындаймыз.

-
1. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. Алматы, 1979.
 2. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының таихы. Алматы, 1994.
 3. Фетисов М.И. «Зарождение казахской публицистики». Алматы, 1960.
 4. «Русский вестник». 1899. №1, №2; «Русская старина». 1899. №1.
 5. Ахметов З. Абайдың ақындық өлемі. Алматы, 1995.
 6. «Дала уалаятының» газеті. 1890. №46.
 7. «Дала уалаятының» газеті. 1895. №37.
 8. «Дала уалаятының» газеті. 1899. №43.
 9. «Дала уалаятының» газеті. 1900. №7.
 10. «Дала уалаятының» газеті. 1900. №39.
 11. «Дала уалаятының» газеті. 1901. №42.
 12. Әуезов М. 20 томдық шығармалары. 18-том.
 13. Бейсембиев К. Очерки истории общественно-политической мысли Казахстана. Алматы, 1979.
 14. Бейсембаев М. Абай және оның уақыты. Алматы, 1994.
 15. «Дала уалаятының» газеті. 1894. №1.
 16. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. Алматы, 1992.
 17. Ысмагулов Ж. Абайдың ақындық тағылымы. Алматы, 1994.
 18. Лаптев И. Труды по востоковедению. Спб., 1900.
 19. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №48.
 20. «Ақ жол» газеті. 1923. №356.

21. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №48.
22. *Мұхаметханов Қ.* Абай мұрагерлері. Алматы, 1995.
23. Абай. Толық жинақ. 1933. 386-б.
24. *Құнанбаев Т.* Әкем Абай туралы. Алматы, 1993. 42-б.
25. «Дала уалаятының» газеті. 1890. №21.
26. *Жапанов Қ.* Қарлығаш. Қазан, 1913. 12-б.
27. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №24.
28. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №26.
29. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №29.
30. «Шолпан» журналы. 1992. №2-3; 1923. №4-5.
31. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №23.
32. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №16.
33. *Өтетілеуов Б.* Шығармалары. Алматы, 1961.
34. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №30.
35. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №26.
36. *Сәдуақасұлы С.* // Трудовая Сибирь. 1919. №1.
37. *Бейсембиев К.Б.* Очерки истории общественно-политической мысли Казахстана. Алматы, 1976.
38. *Әбілқасымов Б.* // Абай. №3. 1995. 68-б.
39. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №33.
40. «Дала уалаятының» газеті. 1895. №3.
41. «Дала уалаятының» газеті. 1894. №27.
42. «Дала уалаятының» газеті. 1894. №34.
43. «Дала уалаятының» газеті. 1896. №2.
44. Қазақстан Орт. Архиві. Ф. 15, 1834 іс, 1-тізбе, 96-бума, 133-пар.
45. «Дала уалаятының» газеті. 1894. №30.
46. «Дала уалаятының» газеті. 1894. №36.
47. «Ақ жол» газеті. 1923. №363.
48. Омбы обл. мемлекеттік мұрағаты. 270-қор, 1-тізбе, 200-іс, 10-пар.
49. *Мырзахметов М.* Абайтану тарихы. Алматы, 1994.
50. *Жиреншин Ә.* Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. Алматы, 1959.
51. «Қазақ» газеті. 1914. №67.
52. «Қазақ» газеті. 1913. №28.
53. «Қазақ» газеті. 1915. №114.
54. «Қазақ» газеті. 1915. №111.
55. «Қазақ» газеті. 1915. №112.
56. «Қазақ» газеті. 1915. №113.
57. *Кәкішев Т.* Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы, 1994.
58. «Қазақ» газеті. 1915. №113.
59. «Қызыл Қазақстан» журналы. 1927. №2(58).

60. «Қазақ» газеті. 1914. №67.
61. *Нұрғалиев Р.* Кітапта: Ақ жол. Алматы, 1991.
62. «Ақ жол». 1923. №335.
63. «Қазақ» газеті. 1913. №39.
64. *Нұрғалиев Р.* Кітапта: Ақ жол. Алматы, 1991.
65. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества, Т. 18. С.-Петербург, 1903.
66. «Қазақ» газеті. 1916. №164.
67. *Мырзахметов М.* Абай және оның заманы. Алматы, 1994.
68. «Айқап» журналы. 1913. №19.
69. «Айқап» журналы. 1913. №31.
70. «Дала уалаятының» газеті. 1896. 27 ноябрь.
71. «Алаш» газеті. 1917. №7. 15 қаңтар.
72. «Молодой Казахстан». М., 1928.
73. *Мұқанов С.* 16 томдық шығармалары. 15 том, Алматы, 1978.
74. *Марғұлан Ә.* // Қазақ әдебиеті. 1959. 12.
75. *Бөкейхан Ә.* Көкітай // «Қазақ». 1915. №105.
76. *Мырзахметов М.* Абай туралы жаңа деректер. // Қазақ әдебиеті. 1962. 12 қазан.
77. «Абай» журналы. 1996. №3.
78. *Әуезов М.* Абайтанудан жарияланбаған материалдар. Алматы: «Ғылым», 1988.
79. «Абай» энциклопедия. Алматы: «Атамұра», 1995.
80. Русско-арабский словарь (под редакцией Г.Ш. Шарбатова). М.
81. «Советская энциклопедия». 1964. 726 с.
82. Қазан университетінің кітапханасы. Сирек қолжазбалар қоры. 1315-қолжазба.
83. «Абай» журналы. 1993. №8.
84. «Насихат қазақия». Жазған Зейнул-Ғабиден ибн-ул-хаж-һамрах-ул-Жауари. Уфа: «Шарқ», 1909 (Әдебиет миллиа, 1-жазба).
84. «Дала уалаятының» газеті. 1896. №32.
85. Абай және қазіргі заман. Алматы, 1994.
86. «Қазақстан» газеті. 1911.
87. *Мұхамедханов Қ.* Көп томдық шығармалар жинағы. 9-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2011.
88. *Досмұхамедов Х.* Таңдамалы. Алматы, 1993.

Екінші тарау

АБАЙДЫҢ КӨЗІ ТІРІСІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫ

ЖАЗДЫГҮН ШІЛДЕ БОЛҒАНДА. «Дала уалаяты» газетінің 1889 жылғы 17 қаңтардағы санында Абайдың жинақтарында «Жаз» деген тақырыппен жарияланып жүрген «Жаздыгүн шілде болғанда...» деп басталатын өлеңі жарық көрді. Бұл өлеңге кіріспе ретінде: «Семей оязы Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбай ауылының Бақанас өзенінің Көпбейіт деген жеріне қонып жатқандағы түрі» деген шағын түсінік берілген.

Газеттің «Киргизская степная газета» деп аталатын орысша қосымшасына өлеңнің орысша жолма-жол аудармасы басылған. Ол «Наступила жаркое лето, И расцвели луга, К быстрой речке пришло стадо огромного аула...» деп басталады.

Абайдың көзі тірісінде Көкбай Жанатайұлы (1863–1916) атынан жарыққа шығып таралған бұл өлең туралы қазақ баспасөзі тарихын зерттеуші Х. Бекхожин (1911–1977) кезінде өз ойын білдірген болатын [1, 7].

Өлеңнің газетте басылған нұсқасының сипаттамасын бере келіп, Х. Бекхожин оның «ықшамдалу себебі – цензура қыспағынан болса керек» деген пікір айтқан. Бірақ өлеңнің қай жылы жазылғаны туралы ештеңе айтпайды.

Көрнекті абайтанушы, абайтану тарихын жасаған М. Мырзахметов Абайдың «Жаз», «Болыс болдым, мінеки» деген екі өлеңінің қызық тағдырына көңіл аударады. Ғалымның байқауынша, «Көкбай атынан жарияланса да, бұл өлеңдер газет тарапынан редакцияланған, екі өлеңнің де идеялық мағынасына (астын сызған мен. – З.Т.) елеулі түрде нұқсан келтірілген» [2, 13]. Кейін бізге мәлім мәтіндегі айырмашылықтың себебін бұл зерттеуші де «... суреттеліп отырған саяси-әлеуметтік шындыққа сыншылдық көзбен қараған Абай танымының әлеуметтік сарыны өткірлене түскен өлең жолдары редакция тарапынан (астын сызған мен. – З.Т.) жұмсартылып жіберілген», редакция «Абай поэзиясының реалистік таңбасы өткірлене түскен жерлерін оқушы назарынан тасалауға тырысқан», – деп бағалайды. Осылайша екі мәтінді салыстыра отырып, редакцияның

«өңдеген», «жұмсартқан» тұстарына назар аударады. Тіпті, осы ойды бекіте түсіп, мұндай түзетулердің себебін «Абай өлеңдерінің бағыты газет танымына қайшы келетіндігінен», деп түсіндіреді. Өйткені, «Дала уалаяты» газеті «ресми отаршылдық көзқарасты» уағыздаған.

Бұл өлеңнің екі нұсқасының бірінен-бірінің елеулі айырмашылығы жөнінде: «... түзеу-күзеудің бәрі редакциядан. Байқап отырсақ, редакция көбінесе ақынның өлеуметтік сарындағы пікір, тұжырымдарын қысқартады» деген «Абай» журналы бетінде сеніммен айтылғандар тағы бар [3, 3].

Шынында солай ма? Жылдар бойы ауыздан-ауызға көшіп келе жатқан, белгілі дәрежеде кеңестік үстем идеология жүгін арқалаған мұндай тұжырымның негізі қайда жатыр? Қазақ баспасөзінің тарихын, оның ішінде «Дала уалаятының» газетін індете зерттеп, газеттің тігінділерін, редакцияның архивін мұқият қарап, редакцияның автор-тілшілермен жазысқан хаттарын оқып, олардағы ескертпе, нұсқауларды зерттегендіктен, құрметті абайтанушының жоғарыдағы пікірлеріне келіспейтінімізді де білдіреміз.

Біздің мақсатымыз – Абай өлеңдерінің редакция тарапынан «өңделген» – «өңделмегендігін» тексеру арқылы ақынның шығармашылық шеберханасын барлау.

Бұл өлең газетте 48 жол, 1909 жылғы Кәкітай Петербургте бастырып шығарған жинақтан бастап, осы күнгі нұсқасы 56 жол.

Алдымен, «Жаздыгүн шілде болғанда» қашан жазылды деген сауалға қайта оралайық. М. Әуезовке жүгінсек, ол: «... деректер көзінің тарихи өзіндік ерекшелігін терістемей де, жасырмай да тиянақты текстологиялық талдауларды негізге ала отырып, олардың пайда болу уақытын анықтау арқылы...» ақиқатқа жетуге болатынын көрсетеді [4, 129].

Өйткені, Мұхаң Абай өлеңдерінің жазылу мерзімін анықтау жолында кейбір өлеңдердің жазылу жылына күдікті пікірлермен таныс болды. Бұл күдіктер «үнемі дұрыс емес», дей отырып, М. Әуезов Абай өлеңдерінің жылдары толық әрі дәл анықталды, ақырғы нүктесі қойылды демейді. «Негізінде көп өлеңдердің бітім сырына осы табылған жылдар арналас келіп отырады», – деп жалпылама ғана ескерту жасайды [4, 129]. Осы ескертуді басшылыққа ала отырып, «Дала уалаятында» жариялану фактісіне сүйене отырып, «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінің жазылған жылын нақтылайтын деректерді тағы да саралайық. Алдымен, Көкбай Жанатайұлы аузынан жазылып алынған мына мағлұматты еске алайық:

«... Көш жүріп кетті. Біз Абаймен бірге бірнеше кісі болып артынан келдік. Осы жылы Абай ауылында доктор Долгополов (1857–1922) та қонақ еді. Ауыл Бақанастың бойында Көпбейіт деген жерге қонып жатқан еді. Абай қонып жатқан ауылды көріп, осы суретті өлең қыл, деді. Мен біраз өлең қылып едім, жақтырмады да, өзі жазбақшы болды...» Көкбай яғни, бұл уақиғаны 1886 жылы болған деп көрсетеді [5, 201].

Мұхтар Әуезов Көкбайдың осы естелігіне сүйенсе керек, Долгополовтың Абай ауылында мейман болуын 1886 жылы деп көрсетеді [7, 526].

Көкбай Жанатайұлының осы естелігіндегі: «Сөйтсем, сол күні «Жаздыгүн шілде болғанданы» жазған екен» [5, 201], – дегені, сөз жоқ, салмақты дерек.

Абай өлеңінің қандай уақиғаға байланысты жазылғаны да бізге мәлім. Енді қашан жазылды, дегенге келейік. Көкбай ақсақал 50 жылға тарта уақыт өтіп кеткендіктен, нақты деректі есте сақтай алмай жаңылысуы мүмкін. Алайда, оның Долгополов есімін ауызға алуы өте құнды дерек деп білеміз. Бұл арада Турағұл Абайұлының естелігін қоса келтірсек, мәселе айқындала береді. «Долгополов 1885 жылы жаздай біздің ауылда болған» [5, 19]. Тіпті 10–11 жастағы бала Турағұлдың жаңылысуы мүмкін екендігі рас. Бірін-бірі толықтыратын, бірақ түсінікті жағдаймен күмәнді болуы мүмкін екі деректі нақтылай бекітетін архив құжаты да бар.

Жоғарыда аты аталған Н.М. Долгополов Харьков университетінде оқыған, 1879 жылы саяси сенімсіз адам ретінде жер аударылған. 1884 жылдың жазында айдау жазасын өтеу үшін Семейге келген. Сол Н.М. Долгополов 1885 жылдың 4 маусымы күні Семейдің әскери губернаторына арыз жазып, сұранады. Онда былай деген: «Менің денсаулығым бұзылып тұр. Безгек пен өкпе сырқатына ұшырадым. Денсаулығымды түзеу үшін жаз айларында қаладан қырға барып, қымыз ішіп, таза ауада дем алуым керек. Сол үшін Шыңғыс болысындағы Құнанбай Өскенбаев ауылында болуға тамыздың 15-не дейін рұқсат беруіңізді сұраймын» [6, 59].

Әкімдер рұқсат береді. Н.М. Долгополов Абай ауылына келеді. Жайлауда көшпен бірге болады. «Долгополов 1885 жылы жаздай біздің ауылда болды» деген Турағұл естелігінің дұрыстығына осылай көз жеткіздік.

Сонда Абай «Көпбейітке» көшіп келіп, қонып жатқан ауылдың сән-салтанатын табиғаттың көрінісімен ағастыра суреттеп,

алған әсерді суытпай іле-шала қағазға түсірген болып шығады. «Сен өлең қылшы», деп тапсырып, жазғызса да, Көкбайдың «өлең қылғанына көңілі толмаған». Яғни, «Жаздыгүн шілде болғанда» 1885 жылдың маусым-шілде айларының ішінде жаңа қоныста, Бақанас өзені бойында қағазға түскен. Демек, Абай шығармалары жинақтарындағы «1886 жыл» [6, 210] деген – жаңсақ мәлімет. Өлеңнің құрылысы, ішкі екпін-қызуы жедел, ыстық сезіммен жазылғандығын көрсетеді. Заты, Абайдың өлеңді қолма-қол шығарып, жазып тастайтындығы туралы Мұхтар Әуезовтің әлденеше көрсеткенін еске алайық. Егер Абай бұл өлеңді дәл 1886 жылы қайта қарап, толықтырып жазды деген дерек болса, онда пікірімізді қайтып аламыз. Әзірге мұндай мағлұмат кездескен жоқ.

Ал, Абайдың өлең жазу тәжірибесінде қайта қарау, өңдеу, жетілдіру дағдысы болған ба, деген мәселеге кейінірек ораламыз.

Өлеңнің газетке шыққан нұсқасы кезінде зерттеушілер назарына ілігіп, кейінгі нұсқалармен салыстырылған, айырмашылықтары көрсетілген. Және де салыстыруға негіз ретінде 1905 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы, 1909, 1939, 1957 жылдардағы басылымдар алыныпты.

Осы жұмыстың нәтижесінде мамандар: «Шығарманың әр кезде жарияланған нұсқаларын салыстыра зерттей келіп, Абай шығармасының реалистік, идеялық-көркемдік ерекшелігіне нұқсан келмеуін мұқият ескере келіп, тұрақты текст жасау үшін керекті, керексіз сөз, сөйлемдерді ойға салып іріктесек, мынадай шешім жасауға болады: «Шалғыннан жүні қылтылдап» демей, «Шалғыннан жоны қылтылдап» деу жөн сияқты» [7, 316]. Бұдан басқа ешқандай ұсыныс, ғылыми қорытынды, керек десе ескертпе жасалмаған. Абайдың көзі тірісінде жарияланып, халыққа тарап кеткен мәтін нұсқасына бұлайша жеңіл қарауға болмайтын сияқты.

Демек, «Жаздыгүн шілде болғанда...» өлеңінің «Дала уалаятының» газетінде басылған нұсқасын қазірге бізге мәлім мәтінмен байыптырақ салыстырып көрейік. Ескерте кету керек, бұл өлеңнің бас тақырыбын «Жаз» деп Абай қойды ма, көшірушілер немесе бастырушылар қойды ма, – ол арасы бізге мәлімсіз. Сондықтан шартты түрдегі «Жаз» деген тақырыпқа үйір бола алмадық.

Екі мәтінді салыстыруға негіз ретінде Ө. Жиреншиннің соңғы сөзі, түсінікнамалармен шыққан 1961 жылғы толық жинақты, 1968 жылғы «Жазушы» баспасынан және 1995 жылы

«Жазушы» баспасынан шыққан толық жинақты алдық. Оған қоса, Мүрсейіт қолжазбалары, 1909 жылғы, 1933 жылғы жинақтар қаралып, жекелеген сөздер, тіркестер тексерілді. «Дала уалаятының газетінде» 1889 жылы басылған нұсқаны қысқаша «Газетте» деп, жинақтардағы нұсқаны «Жинақта» деп алдық. Салыстыру барысында айырмашылығы жоқ, толық сәйкес келетін жолдарды әдейі қалдырып отырдық.

Газетте: Бәйшешек өсіп толғанда

Жинақта: Көкорай шалғын бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда

Бұл екі жолда табиғат суреті толысып, көрініс аясы кеңейе түскен.

Газетте: Шалғыннан жүні қылтылдап

Жинақта: Шалғыннан жоны қылтылдап

Газетте: Құр ағарып алыстан, деген жол

Жинақта: жоқ.

Газеттегі: Суда тұрып шыбындап

Құйрығымен шылпылдап, – деген жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында жоқ. 1909 жылғы жинақта және кейінгі жинақтарда бар.

Газетте: Ұшып тұрған сымпылдап

Жинақта: Ұшып тұрса сылпылдап

Газетте: Ақ білегін сыбанып

Сыбырласқан сыңқылдап

Жинақта: Ақ білегін сыбанып

Өзілдесіп сыңқылдап

1909 жылғы жинақта: Кеңесіп, күліп сылқылдап

1933 жылғы жинақта: Қалжындап, күліп сылқылдап [13, 382].

Газетте: Тамақ бер, деп қыңқылдап

Жинақта: Ет әпер деп қыңқылдап

Газеттегі: Жай отырған сөйлемей,

Шаршағаннан ыстықта, – деген екі жол жинақ-

тарда жоқ.

Жинақтағы: Білімділер сөз айтса,

Бәйге атындай аңқылдап,

Өзгелер басын изейді,

«Өрине!», – деп мақұлдап, деген төрт жол газетте жоқ. Сондай-ақ, осы жолдардан кейін жинақтарда, Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Ақ көйлекті таяқты

Ақсақал шығар бір шеттен:

«Малыңды өрі қайтар!» деп,
Малшыларға қаңқылдап.
Бай «байғұсым», десін деп
Шақырып қымыз берсін деп
Жарамсақсып, жалпылдап, – деген тұтас сюжетке құрылған жеті жол бар. Бұлар газетте басылған нұсқада жоқ.

Газетте: Қайырып салған құстары

Жинақта: Қайырып салған көк құсы

Жинақтарда осыдан кейін бағанағы «ақ көйлекті, таяқты» шал өлеңге қайта енгізілген:

Өткен күннің бөрі ұмыт,
Қолдан келер қайрат жоқ,
Бағанағы байғұс шал,
Ауылда тұрып күледі,
Қошемет қылып қарқылдап.

Бұл бес жол газеттегі нұсқада жоқ. Ал газеттегі нұсқада бозбалалардың мылтық атқан, құс салған қызығын басқа шалдар қошемет қылып, тамашалап тұрады.

Газетте: Тамашасын шалдардың
Қошемет қылып қарқылдап.

Соңғы екі жолды «Шалдардың тамашасын қошемет қылып қарқылдап» деп ұғуға болмайды. Қайталап айтамыз, тек шалдар ғана қошемет қылып тұрған көріністі қабылдауымыз керек. Абай сөздерінің бізге түсініксіз қатпарларын ашуға көмектеседі-ау деп, осы өлеңнің орысша жолма-жол аудармасын көрсетейік. Аудармашы (Д. Сұлтанғазин) мысалы, соңғы сөйлемді: «**И зрелищем этим восхищаются старики**» деп түсініп, айқын аударған. Дәл осы тәсілмен газеттегі «құстары» (көпше) мен жинақтағы «көк құсты» (жекеше) да түсінуге болады. Газетке басылғанда Абай өлеңінен қате кетіп қалды деуге қисын жоқ, өйткені сол өлеңді бастырушы және орысшаға аударушы «**Лишь только пустят своих птиц**» деп құстарды көпше түрде алған. Түпнұсқаның толық екендігіне көз жеткізу үшін газеттегі қазақша тексті біз осы орысша жолма-жол аудармасымен мұқият салыстырдық. Осылайша, редакцияға келіп түскен нұсқа ешқандай қысқарту көрмегеніне сенім күшейеді.

Аудармашы жолма-жол аударманы сөз қуалай отырып, бірде-бір сөз немесе ұғым қалдырмай немесе жанынан қоспай, ықтиятпен жасаған. Бұдан шығатын қорытынды – «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінің бұл нұсқасы да Абай қолынан шыққан, бас аяғы бүтін, қисыны берік, ұйқасы бекем.

Демек, Абай ертерек жазып тастаған өлеңін кейінде, М. Өуезов айтқандай, «1896 жылдары қайта көшірткенде» [7, 19] тағы қарап редакциялаған, жетілдірген деп ойлаймыз. Мұхтар Өуезовтің көз жеткізгеніне қарағанда, Абайдың шығармашылық өмірбаянында, әсіресе, 1886 жылы елеулі бетбұрыс болған. Содан былай «Абай Крыловтың, Пушкиннің, Лермонтовтың шығармаларын қазақ тіліне аударды». «1886 жыл Абайдың нағыз ақындыққа шынымен бой беріп, кең үңіле бастағанын байқатады» [8, 59].

Осы уақытқа дейін Абайдың өлең жазу шеберханасы туралы арнайы сөз болып көрген жоқ. Тек «Абай өлеңді жазып тастап, Көкбайға, басқаларға беруші еді» деген ұзын-құлақ естеліктер ғана бар. Бұған қарап, Абай өз шығармаларына үнемі жауапсыз қараған-ау деген күдікті ой тумаса керек. Рас, жазып тастап, екінші рет оралмаған, тіпті өзі ұмытып кеткен шығармалары болған шығар. Абай да адам ғой. Адамның мінез-құлқын, әрекет-әдеттерін нақты жағдайларға байланыстыра бағалаған жөн болады. Бұл жөнінде көпшілігіміздің үстірт ұғып, ауыздан-ауызға көшіріп жүргеніміз – Мұхтар Өуезовтің: «Өлеңді де ойын, қалжың, мысал түрінде көбірек айтып тастап жүрген» [8, 118], – деген сөздері. Бірақ бұл айтылғандарды контекстен бөліп алып қарауға болмайды. М. Өуезовтің айтып отырғаны – Абайдың бозбалалық шағындағы ақындық мінезі болуы мүмкін. Абай жас шағында «өзін «ақынмын» деп санамаған... Әсіресе, жігіттікке жеткен шағында, қыз-келіншекке арналған сәлем хат, қалжыңды көбінесе өлеңмен айта беретін болған», – деп Мұхаң ашып көрсеткен ғой. Сондықтан да «ол кездегі өлеңнің көбін өзі де ескермей, өзге де елемей, барлығы ұмытылып қалған» [8, 118]. Ал, біз сөз етіп отырған өлең Абай ақындығының кемел шағында, талай-талай классикалық туынды берген сақа ақынның қаламынан туған. Бұл кезде Абай өз ақындығына, ақындық абыройына жауапсыз қарай алмаған. Салыстыруымыздан көрініп тұрғандай, мына мысалдар Абайдың өте-мөте талғампаз ақын екенін, бір жазғанын қайта қарап, түзеп-мінеп, иін қандырып, жетілдіріп отырғанын көрсетеді.

Газеттегі: Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына,
Салтанатты байлардың
Жай отырған сөйлемей,
Шаршағаннан ыстықта, – деп байларды «ыстықта сөйлетпей» отырған да Абайдың өзі. Оның орысшасы былай екен:

Поставив палатки для защиты
От солнечных лучей
Баи, знатные и богатые
Сидят молча на коврах.
Видно, их утомил полудневный жар.

Ал, біз оқып жүрген жинақтардағы (мұны шартты түрде Абайдың жаңа варианты дейміз) байларды білімділердің алдында сөйлетпей қоюы Абайдың кейінгі редакциясы.

Білімділер сөз айтса,
Бөйге атындай аңқылдап
Өзгелер басын изейді,

Әрине деп мақұлдап, – деп газетте жоқ шумақ қосқан ақын жаңағы көрініске қимыл (динамика) береді, шаңқай түсте қаңқасы кеуіп отырған байларды емес, мәжілістесіп, салтанат құрып отырған игі жақсыларды көз алдыңызға әкеледі.

Осы өлеңнің сипаты жөнінде Мұхтар Әуезов былай деп жазды: «Жаз» өлеңінің Абайдағы ерекшелігі – бұнда да ақындық мәдениеті ірілеп, шеберленген көркемдікті аңғарамыз. Барлық суреттер мен динамикалы қозғалыс әрекеттер неше алуан бай құбылыс болып сипатталады» [8, 40]. Абайдың ақындық эволюциясын жіті қадағалап отырған зерттеушінің берген бағасына сөз қосу артық болар. Дегенмен, жоғарыда талдағанымыздай, газеттегі өлең нұсқасын қайта қараған Абайдың ақындық мәдениеті іздену, бір жазғанын зергерлікпен қайта өңдеу үстінде пісіп, көркемдіктің биік нысанасына ұмтылғанын байқағаймыз.

«Бай ауылына жағынышты, жалынышты тынымсыз көрші малай, қартаң ақсақал да өз әрекетімен аталып» [8, 44] өтсе, бұл да Абай өлеңінің екінші вариантына үлкен олжа ретінде қосылған. Абайдың өзі «... қайта жазсам, бұдан да жақсырақ, толығырақ болар еді», дейтінін, «Өз сөздеріне толық қанағат қылмаумен қатар, маңында өлең жазатын жастарға да сондай мінез істейтінін» Мұхаң кезінде көрсеткен [8, 138]. Көрнекті абайтанушы Қайым Мұхаметханов Абай шеберханасы туралы сөз қозғап, Мұхаң айтқан: «Жалғыз ғана «Сегіз аяқ» деген өлеңінің басын қайта бір түрлі қылып айтып еді» деген сөз бар, деген жорамалының растығын дәлелдеп, айтқан. Бұл өлеңнің екі түрлі басталуын мысалға келтіріп, өз пікірін бекіткен [9, 210]. Демек, бұл да Абайдың бір жазғанына қайта оралатын машығына айғақ бола алады. Жоғарыда көрсеткеніміздей, Абайдың «Жаз» өлеңі Дінмұхамет Сұлтанғазиннің аударуымен орыс оқырманына газет арқылы тұңғыш рет таныстырылды [2, 18]. Абайтану тарихында бұл ерекше оқиға болды.

Реті келіп тұрғанда Абай шығармаларының орысшаға аударыла бастауы туралы әртүрлі тұжырымдар бар екенін көрсетсек артық болмас. Мысалы, академик Әлікей Марғұлан князь В.А. Кудашев 1898–1899 жылдары өз қолындағы Абайдың шығармаларын орыс тіліне аударып, баспаға даярлағанын, бірақ «белгісіз себептермен басылмай қалғанын» хабарлап, «бұл аударма Абай шығармаларын тұңғыш рет бастыру әрекеті әрі орыс тіліне алғаш аударылуы еді» [10, 87], – дейді. Шынында, олай емес екені, «Болыс болды кей кісі», «Жаз» өлеңдері мен «Ескендір» поэмасын 5 жыл бұрын Д. Сұлтанғазин орысшалағаны мәлім.

Тиісінше Сатылған Сабатаевтың Абай шығармаларын орысшаға қара сөзбен мейлінше дәл аударғанын да жоғары бағалауымыз қажет. Мәскеудің Шығыс тілдері институтында оқитын С. Сабатаев институт мамандарының тапсырмасы бойынша Абай өлеңін орысшалап, «И. Лаптев. Материалы по казак-киргизскому языку. – Труды по востоковедению, Вып. 2. Москва., 1900» деген жинаққа бастырған [11]. Оның мәтіні мынау:

Перевод с казак-киргизского «ЛЕТО». Из цикла «Четыре времени года».

Когда наступает время «чилдэ», когда зеленая трава, осока, тюльпаны – в полном цвету; когда у бурливой речки располагается кочевой аул, – табун ржащих лошадей весь утопает в зелени, лишь шерсть их мелькает из-за зеленой травы; кони – жеребцы и кобылы, – наевшись досыта сочной травы, стоят в реке, отмахиваясь от назойливых мух и ударяя хвостами по воде, а возле них шаловливо скачут жеребята; взад и вперед летают утки и гуси.

Засучив рукава до белых локтей, девицы и молодухи раскидывают кибитки, рассказывая плавной кокетливой походкой и перекидываясь между собой шутливыми словами. Из табуна быстро возвращается в аул довольный хозяин, по знаку которого наливают из «сабы» в миску кумыс и ставят у семейного очага одноаульцев. Старшие сидят отдельно, беседуя между собой, иногда пересмеиваясь громко и звонко. Обиженные прислугой, ребяташки вертятся возле матери и капризно просят мяса.

Вот под раскинутым шатром, укрывшись от знойного солнца, перед шумящим самоваром важно сидит на разостланном ковре хозяин. Иногда кто-либо, умудренный житейским опытом, рассказывает что-нибудь, слушатели кивают головой, выражая свое одобрение.

А на другом конце аула в белой рубашке выходит, опираясь на палку, седой старик и кричит пастухам, чтобы угнали подальше от его аула скот; он нарочно кричит, как бы заискивая, чтобы хозяин пожалел его; бедняка и угостил кумысом.

Утром в аул возвращаются табунщики, гарцуя на беспокойных неуксах; они покачиваются в седле, а халаты у них спущены с плеч до пояса.

По берегу речки скачут молодые охотники с ружьями и ястребами. Один из них уже успел пустить своего ястреба на стадо гусей. Гусь не успел подняться, как ястреб схватил его. Бедный старик, глядя на охотников, громко смеется, выражая одобрение.

Перевел С. САБАТАЕВ

Бұл арада Абай шығармаларын орыс тіліне аударудың алғашқы талпыныстары туралы сөз болғанымен, мына мысалдар қазіргі аудармашыларға да әдістемелік жағынан үлгі бола алады деп санаймыз. Аталған аудармалардың қымбаттығы сонда, аудармашылар – Абайдың замандастары екендігі. Сондығымен де, сол дәуірдегі қазақ тұрмысын, табиғат жағдайын жақсы біліп, қаймағы бұзылмаған қазақ тілінің қадірін сақтап, қазақи ойлау жүйесін бұзбай орысша бере алған. Енді С. Сабатаевтың қарасөзбен түзген орысша мәтінін өз әлімізше қазақшалап көрейік.

«Шілде мезгілі туғанда, көк шөп, шалғын, бәйшешек мейлінше гүлдеп, кемеліне келгенде; сарқырап жатқан өзеннің жағасына ауыл қонып; шұрқырасып, кісінескен жылқы табыны көк шөпке көміліп, сол көк шөптен тек жылқылардың жүні ғана қылтиып көрініп; балғын шөпке мейлінше тойған аттар, айғырлар, биелер шыбындап, мазасын алған шыбын-шіркейлерді құйрығымен сабайды; ерке құлындар олардың алдында ойнақ салады. Үйректер мен қаздар әрлі-берлі ұшып жүр

Қыздар мен келіншектер жеңдерін аппақ шынтактарына дейін жарқырата түріп алып, назданып, былқылдай басып, әзіл-қалжың алмасып, үй тігіп жүр.

Ауыл иесі астындағы атын пирақ бастырып, табыннан қайтып келді. Оның бұйрығымен тегенеге сабадан қымыз құйылып, ауылдастардың ортасына, ошақ басына қойылған. Үлкендер әредік қауқылдасып, қатты күлісіп, өзара әңгімелесіп, жеке отыр.

Жалшыдан қаймыққан балалар пешелерінің қолтығына тығылып, жалынып ет сұрайды. Міне, аптап ыстықтан басына көлеңке боларлық шатыр тіккізіп, астына кілем төсетіп, маңғазданып қожайын отыр. Ол бірдеңе деп айта қалса, басқалары мақұлдап, басын изеседі.

Ауылдың бір жақ шетінен таяғына сүйеніп, ақ көйлекті ақсақал шығып, малды әрі қайтар, деп малшыларға айқайлап қояды. Онысы – қожайын байқаса, шақырып, мүсіркеп қымыз берсін дегені.

Шапандарын иығынан беліне дейін түсіріп, белсенген жылқышылар келіп жатыр. Олар арынды асау аттармен алысып, ер үстінде теңселеді. Өзен жағасында мылтығы, қаршыға құсы бар аңшы жастар әрілі-бері шауып жүр. Біреуі қаршығасын қаздарға қарай сілтеп жіберіп еді, судан көтеріліп үлгермеген қазды көк қаршыға іліп түсті. Кедей қария аңшыларға қарап, мәз болып күледі».

Осы қазақша мәтінді Абайдың қолынан туған өлеңмен қайта салыстырып көрсек, ақын шығармашыл ерекшеліктеріне, тиісінше, аудармашының шеберлігіне назар аударуға болар еді.

Абайтанудың ғылым ретінде қалыптасып, қанаты қатаюына үлес қосқан әрбір азаматтың есімі құрметпен аталуға тиіс. Олай болса, Абайдың алғашқы аудармашыларының бірі Сатылған Сабатаевтың кім екені туралы да мағлұмат беру бүгінгі ұрпақтың алдындағы борышымыз.

Сатылған Сабатаев 1874 жылы Жетісу облысы, Верный уезінде дүниеге келген. Зерттеуші Марат Әбдешевтің көрсетуіне қарағанда, Сатылған ата-анасынан ерте айырылып, ағайындарының көмегімен 11 жасында Верный гимназиясына орысша оқуға кіреді. Үлгірімі жақсы болған. Гимназия директорының мінездемесінде С. Сабатаев жоғары кластарда «қазақ баласы үшін міндетті болмаса да, грек тілін үйрене бастаған жалғыз шәкірт» [14, 54] екендігі көрсетілген. Кәмелеттік аттестатында осы грек тілі бойынша «5» деген баға қойылған, ал латын, неміс, француз, орыс тілдерінен алған бағасы «4». Мұның өзі Сатылғанның аса дарынды бала болып ер жеткенін көрсетеді.

Ол 1895 жылы Мәскеудегі Шығыс тілдерінің Лазарев институтына түсіп, оны 1899 жылы бітіреді. Қазақ даласының дарынды өкілі, талапты студент сол жылдары Мәскеу университеті жанындағы жаратылыстану, антропология және этнография қоғамының жұмысына да белсене қатысып жүрген, қоғамның «Этнографическое обозрение» журналының 1900 жылғы 3-санына «Суд аксакалов и суд третейский» [12] деген тақырыпта мақала бастырған.

С. Сабатаев елге, Жетісу өдіріне оралғаннан кейін Бішкекте, Жаркентте, уездік басқармаларда қызмет істейді. Мұнымен қанағаттанбай, кейін, 1915 жылы Мәскеу ауылшаруашылық

институтын төмамдап, оқымысты-агроном мамандығын алған . Осы мамандық бойынша жұмыс істеген.

1917 жылы ақпанда патша тақтан құлағаннан кейін, С. Сабатаев Қазақстан тәуелсіздігі үшін белсене күрескен қазақ қайраткерлерінің қатарынан табылды. Семейде Қазақ комитетінің мүшесі болды. Алашорда үкіметінің құрамына сайланып, өзінің мол білімін тәуелсіз Қазақ мемлекетін құруға жұмсады.

Сатылған Сабатаев өмірінің Қарқаралыдағы соңғы кезеңі туралы деректерден оның 1921 жылғы 15 сәуірде Қызылжардан қашып бара жатқан көтерілісші ақ бандылардың қолынан қазіргі Қарағанды облысы, Бұхар жырау ауданының орталығы Ботақара деген мекенде жазықсыз қаза тапқанын білдік.

Абай шығармаларын орыс тіліне аударып, сол арқылы әлемдік рухани мәдениетке қосуға жол ашқан қазақтың тағы бір ардақты ұлының қысқаша тағдыры осындай. <https://ru.wikipedia.org/wik>

Екінші бір қайраткер тұлға Нұх Рамазановтың Абай шығармаларының орыс тіліне қарасөзбен аударған тағы бір мысалын мына еңбектен де көреміз.

Абайдың:

Патша құдай, сыйындым,
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алғанда,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне, – деген өлең жолдарын:

О, великий боже,
Молю тебя, укажи мне прямой путь.
Когда враги хватают за горло,
Я не вижу ни единой души.
О, бедные мои слова,
Которыми восхищаются
Арғын, Найман и Средняя орда!
Вы не имеете ни какой цены
В глазах невежественной толпы тобыктинцев, – деп мазмұндап береді.

Абайдың шығармашылығымен жақсы таныс Нұх Рамазанов, орыс оқырмандарына Абай өлеңдерінің қасиетін былай

түсіндірген: «Оның өлеңдерінде қазақ халқының рухани өміріндегі бетбұрыс кезеңі жарқын көрсетілген... Абайдың өлеңдерін жұртшылық ерекше ілтипатпен тыңдаған. Мазмұны жағынан олардың бәрі халықтың тұрмыс-тіршілігінен алған, түрі – аса көркем».

Н. Рамазановтың дәл осылай тәртіппен аударған «Желсіз түнде жарық ай» деп басталатын Абай өлеңінің түпнұсқасы мен аудармасын салыстыру арқылы аударманың кейбір күрделі мәселелерін барлауға болар еді.

АУЛ НОЧЬЮ [Желсіз түнде жарық ай].

Тихая, светлая ночь. Отражение месяца дрожит на воде. Около аула глубокий овраг, куда, шумя, низвергается разлившаяся река. Листья густого леса шепчутся между собою. Трава затянула поверхность земли и скрыла песок. Гора отвечает эхом на лай собак и на голоса ночных сторожей. Ты пришла, когда тебе освободили путь. Напрасно боишься ты быть замеченной, то в холод, то в жар бросает тебя, и чуть дышишь ты от волнения. Биение сердца не дает тебе говорить. Ты могла стоять, только опираясь на мою руку, и положила свою голову мне на грудь.

Абайдың ақын ақындық шабыт сезімі туралы өлеңінің мына жолма-жол аудармасы да, ақындықтың «дертпен тең» тылсым сырын қазақ емес бейтаныс оқырманға бейнелі түрде жеткізуге әбден болатын, орысша тамаша өлеңге сұранып тұрған материал дайын демеске болар ма?

ПОЭТ [Қуатты оттай бұрқырап...].

Когда у поэта стихает тревога сердца, когда божественный талант выплывает из-за тучи, когда божий день, ликуя, просыпается от сна, когда все в гармонии, подобно текучей прозрачной воде родника, когда очерстневшее сердце очищается от житейской грязи, когда слова, переплетаясь в гирлянду, готовы вылиться из уст, – тогда поэт, опоясавшись, уходит весь в созерцание.

Далеко устремив свой взор, подобно вдохновенному орлу, и освободив себя от земных забот, он заговорит о том, что его печалит и радует. Встрепенувшись, он яростно бросается на обидчиков и невежд. То, что он видит и чувствует, он отдает на суд здравого рассудка и справедливости. И все, что они подсказывают, раздраженное сердце, гневная рука, ядовитые чернила, острый язык – выльются в образы. Не понравится вам, – как хотите.

Ал, мынау «Өлсем – орным қара жер, сыз болмай ма?» өлеңінің жолма-жол аудармасы:

ПОЖАЛЕЙТЕ МЕНЯ [Өлсем орным қара жер...].

Когда я умру, сырая земля покроет меня. Язык мой превратится в стыдливую девицу, бедное сердце, плававшее враждой и любовью, охладает как лед. Вы будете осуждать меня за недостойные движения увлекавшегося сердца. Тогда я, бедняк, не буду в состоянии вам ответить и всецело буду в вашей власти. Но будьте осторожны. Разве справедливо сжигать вторично душу мою? Ведь так уже раз душа моя была смертельна ранена.

Вдумайся глубже, отнесись ко мне сердечно, ведь я был не понят. Вырос я в дикой пустыне, где не было ни единой тропинки, – одни буераки. Я боролся один против тысяч. Не вини меня, за то, что в молодости, находясь под влиянием окружающего, я был далек от истины, горел гневом... Когда я проснулся, мне не дали воли.

Не повтори моих ошибок! Мой народ, не внимая мне и не давая мне воли, осудил меня, но пожалей хоть ты, прошу, и, дай покой, когда я уйду в вечность, наверно, ничего не сделав, но с гордым видом и с сердцем, исполненным огня и яда.

Но довольно мне обнаруживать свои тайные муки: стихи передадут их сплетникам народным.

Перевел Н. РАМАЗАНОВ

Осы бірнеше мысалдың өзінен-ақ, абайтанудың тағы бір қырын, басқа тілдерге аударыла бастау тәжірибесінің алғашқы қадамдарын көреміз. Демек, қазіргі аудармашылар өнеге ететін бастамалармен танысып, олардың ғылыми-танымдық маңызын ескеріп отырған жөн болады.

Абайтану белестерінде із қалдырған Нұх Ғабдулғалымұлы Рамазановтың еңбегі осындай. Сол кезде Семей облысына қараған Павлодар уезінің Басқұдық болысындағы екінші ауылда туған Н. Рамазанов 1906 жылы Семей гимназиясын тәмамдап, Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түседі. онда бір жыл оқығаннан кейін, денсаулығына байланысты Том университетіне ауысатын болғанымен, оған бармай, Мәскеудегі Лазарев институтына қабылданып, оны 1913 жылы бітіріп шығады. Келесі жылы ауыр науқастан қайтыс болады.

Бар болғаны отыз-ақ жыл өмір сүрген Нұх Рамазанов Абайдың өмірбаяны мен төрт өлеңін, Міржақып Дулатовтың үш

өлеңі мен «Бақытсыз Жамал» романын орыс оқырмандарына таныстырып үлгерді.

Нұхтың аудармашы ретіндегі адалдығы оның қолтаңбасынан-ақ көрініп тұр. Ол Абай өлеңдерін қарасөзбен баяндап беру әдісін тегін таңдамаған. Мұндай аса жауапты мәтіндердің бүкіл қадір-қасиеті мен қуат-қызуын, көркемдік сипатын басқа тілде жеткізу үшін тек қана толғамды, қарымы кең, қара сөз ғана қолайлы боларын ол жақсы түсінген.

«БОЛЫС БОЛДЫМ, МІНЕКИ...» «Дала уалаятының» газеті 1889 жылғы наурыздағы 10-санында, яғни Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» деп басталатын өлеңі жарыққа шыққан кейін екі айдан аса уақыт өткен соң «Болыс болды кей кісі» деген өлең жарияланды. Авторы көрсетілмеген. Өлеңге түсінік ретінде: «1888 жылғы май айында Ақшатау деген жерде Семей облысы мен Жетісу облысының шербашнай сиязы болғанда бір ояздың ел билеушілерінің түрі» деген сөйлем жазылған.

Газеттің орыс тілінде шығатын қосымшасында бұл өлеңге: **«Деятельность управителя Н-го уезда на съезде, состоявшемся в мае 1888 г. на урочище Акчетау, между киргизами Семипалатинской и Семиреченской областей»** деген алғысөзбен өлеңнің орысша жолма-жол аудармасы берілген.

Тақырыбында біраз өзгешелік болғанымен бұл – бізге кейіннен мәлім «Болыс болдым, мінеки (Күлембайға)» деген Абай өлеңі еді. Мұхтар Әуезов осы өлеңді Күлембай деген болысқа арналған деп санайды [7, 138-б.]. Ал, зерттеуші Ө. Жиреншин (1913–1975) бұл пікірді құптамайды. «Абай шығармалары жинағындағы комментарийларда бұл өлең Күлембай болысқа байланысты жазылды делініп келді. Ол дұрыс емес», деп кесіп айтады да: «Осы жылы Семей губернаторы жергілікті әкімдердің салақтығын еске алып, ерекше приказ шығарған» [8, 210-б.], дейді. Бірақ, өлеңнің «Күлембайға» деп аталуының мәнісін, бұл есімнің өлеңге қашан, қалай қосылғанын түсіндірмейді.

Бұл арада осы өлең туралы мынаны ескерте кеткен жөн сияқты. М. Әуезов өзінің абайтануға арналған еңбектерінде Абай өлеңдері туралы сөз болғанда «Күлембайға» деген өлеңді ауызға алып отырады. Бірақ, бұл өлеңнің «Болыс болдым, мінеки» екендігін айтпайды [7, 44]. Абай жинақтарында «Уағалайкумас-салам, болыс, мал-жан аман ба?» деп басталатын тағы бір өлең де «Күлембайға» деген ескертпемен басылып жүргені мәлім. Мұхаң тек «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1845–1904)» деген

монографиясында: «Мұны («Болыс болдым, мінеки» туралы. – З.Т.) ... Күлембай деген болысқа арналған деп санаймыз» [8, 138], – деп тұжырымдайды. Осыған қарағанда бұл мәселе М. Әуезовті де көп толғандырғанға ұқсайды.

Енді бір пікір Қ. Мұхаметқановтікі. Бұл зерттеуші Абайдың Күлембайға арнаған өлеңі – «Уағалейкүмәссәлам, болыс, мал-жан аман ба?» деп басталатын өлең деп есептейді. «Болыс болдым, мінекиді», айтпайды [9, 210].

Бұл жұмбақты біз де шеше алмадық. Біздің ойымызша, Абай бұл өлеңді тікелей жеке біреуге (мейлі Күлембай немесе басқа адам болсын) арнамаған. Өлеңнің алдында берілген анықтамада көрініп тұрғандай мұндағы «болыс» – типтік образ, «бір ояздың ел билеушілерінің түрі», бірнеше болыстың жиынтық бейнесі. Кейін бұл өлеңнен, айталық, Күлембай деген адам өзін таныған болса немесе басқалар Күлембайды көретін болса – оған Абай жазықты емес. Біз үшін осы өлеңге «Күлембайға» деген сөзді кім қосқаны маңызды. Әлбетте, Абайдың өз қолымен жазған нұсқа сақталмағандықтан, оның өлеңіне қосылған әрбір сөздің сырын ашу – абайтану ғылымында ескеріп отыруға тұратын мәселелердің бірі болуға тиісті деп санаймыз. Бұл – бір. Екіншіден, бұл өлеңнің жазылған жылы туралы мәселенің басын ашып алу қажет. Мұхтар Әуезов 1889 жыл [7, 138] деп көрсетіпті. Басқа ескертпесі жоқ. Абайтанумен айналысқан басқа зерттеушілер де бұл жөнінде дерек келтірмейді, даусыз нәрсе ретінде қабылдаған сыңай танытады.

Зерттеуші Ж. Дәдебаев Абайдың бұл өлеңінің 1889 жазылғанына күмән туғызбайды [16]. Сондай-ақ, бұл шығарманың тағы бір нұсқасы Абайдың тірі кезінде жарық көргенін ескертпейді, ол нұсқаға назар аудармайды. «Абай» энциклопедиясы үшін дайындаған мақаласында Ж. Дәдебаев «өлеңнің мағыналық құрылымында бірнеше тұлға бар» екендігін, олардың ішінде «а) болыс; ә) ояз; б) ел» екендігін, солардың ішінде «болысы – болыс» екендігін дұрыс көрсетеді. Шығарманы бастан-аяқ байыптай талдап, мазмұндарына үңілген автор Абайдың сатиралық бұл шығармасының құнын арттырған ақынның кейіпкер атынан баяндау, өзін-өзі әшкерелеу тәсілін қолдануы өлеңнің «көркемдік-этникалық бітімін өрлеп, көркейте түскен», – деп біледі [16, 162].

Бұл пікірдің тиянағын абайтанушылардың аға буынының өкілі М.С. Сильченкодан (1898–1970) да табамыз. Абайдың бұл өлеңі «Щедрин үлгісіндегі сатира» дейді ол. Мұндағы болыс

«патша үкіметінің қолшоқпары, отарлау құралы, құлқынның құлы... Ол өзінің роліне кірген сайын оның ойыны соғұрлым күлкілі бола береді, ақыры қайғылы аяқталады» [17, 129]. Бұл зерттеушінің олжасы – «Абай қазақтың сатирасы негізінде сатиралық монолог түрін қалыптастырып, әдебиетке енгізді» дегені болып табылады.

Ескерте кететін бір ғана жағдай бар, ол: орыс тілді сыншының Абай шығармашылығына баға беруде сүйенгені – жақсы жасалған жолма-жол аударма ғана болса керек. Сондықтан, түпнұсқаны тікелей жете меңгере алмағандықтан, талданып отырған шығарманың тілі, көркемдігі туралы қандай да ой айтудан тартынғанын салиқалы ұстамдылық деп білеміз. Бәлкім, Сильченконның «Абайдың шығармашылық өмірбаяны» деген еңбегінің құнын асырып тұрған да осы ұстамдылығы шығар. Әйтпесе, бөз біреулер көркем шығарманың түпнұсқасын меңгеріп алмай, аударма мәтін арқылы автордың көркемдік құралдарды қолдану шеберлігі туралы тамсана жазғандарын көргенде, олардың жалған сөзіне ұялып, тілінді тістеп қана отыратын жағдайлар аз емес. Сол бағалап, пікір айтып отырған шығарманың аударма екенін, кім аударғанын көрсетпейтіні де әділдік емес. Сөйтіп, Шекспир мен Байрон, Пушкин мен Олжас Сүлейменов қазақша жазған сияқты әсер қалдырады. Бұл айтқандарымыз, әрине, әдебиеттанушылардың жаңа ұрпақтарының «құлағына алтын сырға».

М.С. Сильченко «Абайдың шығармашылық өмірбаяны» (1975 ж.) деген монографиясында, «Болыс болдым, мінеки» оқиғасы 1888 жылы мамыр айында болғаны туралы сол шығармаға берілген түсінікті ескермейді [17, 97]. Егер оған зер салған болса, 1889 жылы көктемде баспасөзде жарық көрген шығарманың қашан жазылғаны туралы ойланар еді. Алайда, бұл ағаттықты кейін автордың өзі түзеткен.

М.С. Сильченко монографияның соңына қосымша ретінде тіркеп, бастырған «Сын, публицистика, тарихи заметкалар» деген көлемді мақаласында «Болыс болдым, мінеки» туралы айта келіп: «Бұл шығарманың 1888 жылғы болыс сайлауынан кейін, ізі суымай тұрып жазылғаны мәлім», деп жазған. Дәл осы тұста Абайдың «Қарасөздеріндегі» «Үшінші сөз» де осы өлеңге байланысты, тіпті, сонымен қабаттаса қағазға түскендігі туралы ой айтады [17, 268] және онысы негізсіз де емес.

Осы арада біздің назарымызды аударатыны – осы автордың Абай шығармаларының жазылған жылдарын нақтылап, тексеру

қажеттігін тұңғыш рет мәселе етіп көтеруі және оған өзінің қатысын білдіруі. Мысалы, «Үшінші сөз» Абай шығармаларының 1945 жылғы жинағына берілген түсініктегідей, 1891 жылы емес, одан екі жыл бұрын «Болыс болдым, мінеки» өлеңімен бір мезгілде жазылғанын көрсетеді. Әлбетте, зерттеушінің бұл пікірін біз де толық қуаттадық деген ой тумауға тиіс. Өйткені, басқа зерттеушілер де, мысалы, Ж. Дәдебаев, өлеңнің 1889 жылы жазылғанына күмән келтірмейді [16, 162].

Ал, осы өлеңге арнайы түсінік жазған Ә. Жиреншин нақты уақыт жөніндегі мәселеге жақындап барып: «Өлең 1888 жылғы... болыс сайлауына байланысты туған», деп қана орағытып кетеді [15, 578]. Айта кету керек, Ә. Жиреншин бұл өлеңнің басқа нұсқасы туралы сөз қозғамайды.

«Дала уалаятының» газеті берген түсінікте өлеңге арқау болған оқиғаның уақыты – 1888 жылғы май айы екені айқын жазылғанын жоғарыда толық келтірдік. Бұл арада газет редакциясы тарапынан өлеңнің түпнұсқасындағы уақытты бұрмалап көрсетілуіне негіз жоқ. Сондықтан, газетке сенеміз.

М. Әуезовтің өзі жазғандай, автордың (Абайдың) ұшқырлығы мәлім, сондықтан оқиғаның суреті, өлеңнің мазмұны, түзілімі, ыстық-суығы басылмай қағазға түскенін көрсеткендей. Бәлкім, былтырғы әсер келесі жылы өлең болған шығар десек, ол арасының қисыны тағы келмейді. Бұл күдікті күшейтетін жағдай – өлеңнің 1889 жылғы наурыз айында газетке басылуы.

Ескеруге тұрарлық тағы бір факт – «Дала уалаятының» апталық газет екендігі. Газет материалдарының дайындалу, орысшаға аударылу, терілу, басылу процестері едәуір уақытты қажет етеді. Оның үстіне Семей облысындағы Семей оязы, Шыңғыс өңірі мен Омбы арасында хат-хабар жолы да таяу емес. Осы жағдайларды салмақтай келе, кейін «Болыс болдым, мінеки...» деп басталып жүрген өлеңін Абай 1888 жылы жазған деген тұжырымға келеміз. Және мұнымыз қисынсыз емес. Автордың өз қолымен жазылған уақыт жоқ, демек, осылайша басқа қосалқы деректермен дәлелдеген жөн болады.

Әлбетте, ғылымға сәуегейлік пайда бермейді. Кезінде сыншы Нұрышевқа жауап ретінде жазған мақаласында Мұхтар Әуезов Абай шығармаларының жазылған уақытын әлі де анықтай түсу қажеттігін де ескерткен. Бірақ, бұл орайда «тың еңбек, дерек қосу қажеттігін» қадай айтқан. М. Әуезов: «Еңбексіз, дерексіз құрғақ күдікшілер Абай мұрасына көмек етпейді... ондай адамдар өз басына да арзан олжа, еңбексіз оңай абырой қоса қояды деп сенбейміз», деп салиқалы ойын білдірген [5, 61 б].

Демек, «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңін Абай 1888 жылы жазған, «Жаздыгүн шілде болғанда» деп басталатын өлеңін 1885 жылы жазған деп, осы уақытқа дейін қалыптасып қалған мағлұматтарға күмән туғызғанда да біз Абайтанудың көсемі М. Әуезовтің ескертпесін есімізден шығарғанымыз жоқ. Қолда бар деректер өзге, жанама жағдайлармен, оқиғалармен, құжаттармен толықтырылып тұрса, шындыққа бір табан жуықтайды.

Абайдың өзі немесе Абайдың айтуымен «Дала уалаяты» газетіне өлең жіберуге не себеп болды деген сауал да орынды көрінеді. Оның жауабы қандай?

1888 жылдың басынан шығып тұрған газет аяғынан қаз тұрғанша біраз уақыт өтті. Әуелде өкімет орындарының бұйрық-жарлықтарын қазақ тілінде жеткізу үшін «Ақмола облыстық ведомстволарына қосымша» ретінде шығарылған газеттің көлемі шағын, таралымы аз болған.

Газетті шығарушылар екінші, 1889 жылғы бірінші санында өз оқырмандарына мынадай сөздер арнады (құлақтандыру тұрғысындағы мақаланы қазіргі қазақ тілінің қалыбына келтіріп түрінде бергенді жөн көрдік):

«Қазақ газеті» («қазақ тіліндегі газет» немесе «Дала уалаятының газеті» деп емес, осылай жалпылап, «қазақ газеті», қазақтардың газеті деген мағынада басылыпты – З.Т.) яғни 1888 жылдан бері шығып тұрды. Жоғары мәртебелі генерал-губернатор мырзаның құзырымен газетіміздің көлемі 8-санынан былай қарай екі есе ұлғайды. Ал, жаздырып алу бағасы өскен жоқ. Қыр өлкесінде тұңғыш қазақ газетін шығару арқылы қазақтарға пайда келтіруді ойлап, осынау жақсы істі одан әрі көркейту ниетіміз бар. 1889 жылы қазақ газетінің бірінші санын шығара бастаған біз, газет шығарушылар, өзімізге тапсырылған іске мейлінше жаһад қылуға уағда береміз. Ал оқушыға неғұрлым пайдалы болу жағын ойлаймыз. Бірақ, қазақта мақал бар: «Жалғыз – жау қашырмас» деген. Сол себепті сіздерге сөз саламыз. Қазақ тұрмысын білетін, оны жақсартуға жаны аштын саналы азаматтар хат-хабар жазып тұрсын... Қыр халқының жағдайынан хабар алып тұрса, Қыр өлкесінің үлкен ұлықтары өзіне қараған халықтың жағдайын, мұң-мұқтажын біліп тұрар еді. Тиісті жақсы бұйрықтар шығарып, халыққа көмектесу жайын ойлар еді... Жаңа жылдарың құтты болсын, оқушы мырзалар. Бақытты жыл болсын. Газеттің бақыты – газет пен оқушы арасында ілтифатты байланыс болса. Баспасөздің маңызын түсінсеңіздер, сенсеңіздер, пайдасын да көресіздер. Тек шындықты жазуға уағда етіп тұрмыз. Кім өтірік жазса – жазасы Алладан» [18].

Газеттің бет-бағдарын айқындайтын, басылымды шығарушылар атынан айтылған бұл сөздер оқырмандарға, әрине, Абайға әсер етпей қоймағаны түсінікті. Ана тіліндегі тұңғыш баспасөзге Абай қуанды. Бұрын алып тұрған «Тәржіман» (Бақшасарай, шығарушысы Исмаилбек Гаспринский – З.Т.) газетінен гөрі таза қазақ тілінде шыққан газеттен көп үміт күтті.

Сөйтіп, Көкбай атынан «Дала уалаятына» екі өлең жіберді. Тек екі өлең жіберді деуіміздің өзі тегін емес. Себебі, онда да басқа өлеңдер жіберсе де, басылар еді. Мұны біз оқырмандардың, редакцияның Абай шығармаларына деген ықыласынан байқадық. Ол жөнінде сөз бөлек.

Енді Абай неге сол «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» өлеңдерін жібереді? дегенге келейік. Мұны да түсіндіруге болады. Жоғарыда біз келтірген жарнамасында газет басқармасы (редакция – З.Т.) қандай материалдарды керексінетіні көрсетілген ғой. Демек, автор – Ибраһим Құнанбайұлы осы өлеңдерді тақырыбы, мазмұны жағынан сол талапқа жауап беретіндей іріктеген. Атап айтқанда, біріншіден, «Қазақ тұрмысын жақсы білетін адамдар жазса» деген тілекке сай келетін өлеңді Абай «Жаздыгүн шілде болғанда...» деп білген. Оның этнография тұрғысында танымдық, таныстырушылық мәні үлкен еді.

Екіншіден, газет шығарушылар: «... елдегі жөнсіздіктер жөнінде хабар алсақ, жоғарғы ұлықтар «жақсы бұйрық-жарлық шығарар еді» деген жоқ па? Бұл талапқа жергілікті әкімдер сайлауындағы, олардың билік тәжірибесіндегі сан сорақылықты аяусыз әшкерелейтін «Болыс болды кей кісі» толық жауап береді.

... Сонымен, «Жаздыгүн шілде болғанда» Көкбай Жанатайұлы атынан шығып кетті. Алайда, өлеңнің шын авторы ол емес екенін кешірек білген редакция қызметкерлері газеттегі өлеңнің астына Көкбайдың қолын екінші рет қоюдан тартынған десек ше? Нағыз автор Ибраһим Құнанбайұлы екенін де таныған, бірақ автор өзі қол қоймаған соң, солай жіберуге мәжбүр болған. Заты, ол кезде қол қойылмай газетке жарияланған материалдардың саны көбірек кездесе береді.

Енді «Дала уалаятындағы» нұсқа мен кейінгі жинақтарда «Болыс болдым, мінеки...» деп басылып жүрген өлең мәтіндерін салыстырып көрейік. Ол үшін «Газетте», «Жинақта» деген шартты атауларды аламыз. Екі мәтін толық сәйкес келетін жолдарды тастап кетеміз.

Бұл арада зерттеуші өз алдына бірнеше сұрақтар қойып, соларға жауап іздеуі заңды. Бұған себеп болатын негіздер бар.

Мысалы, зерттеуші М.С. Сильченко кезінде «Дала уалаятының» газетінің бетінде жарияланған «Болыс болдым, мінеки» өлеңі редакция тарапынан көп өзгеріске ұшыраған [17, 42] деп, біздің ойымызша, ұшқарылау пікір ұстанып, ғылыми айналымға қосты. Кейін бұл тұжырымды Х. Бекхожин, Ү. Сүбханбердина, Т. Қожакеев, Т. Көкішев сияқты ірі оқымыстылар да қолдады. Осылайша, бұл түсінік күні бүгінге дейін бұлжымас ақиқат ретінде қабылданып келеді.

Айтылған пікірдің дұрыс-бұрыстығын талдамас бұрын, сол байламға негіз болған М. Сильченконың ойларын қайта қарап, тексерейік. Сөйтіп, одан әрі талдау жасауымызға жоралғы жаса-сақ, артық болмас. Әрине, М. Сильченко жазған түпнұсқа орыс-ша болғандықтан, біз қазақшаға аударып мазмұндаймыз.

Сильченконың негізгі тұжырымдарын санамалап шықсақ, мынадай:

1. Абайдың бұл сатирасы бұрмаланып, редакцияланған.
2. Бірінші жақта жазылған дүние үшінші жақтан баяндалып берілуі – сатираны әлсіретуді көздеген редакцияның амалы.
3. Осылайша, Абай жасаған кейіпкердің характер бояуы сол-ғындаған.
4. Түзетілеген, жұмсартылған түрінде абайлық түпнұсқа реа-листік сипатынан айрылған.
5. Үшінші жақтан айтылғандықтан, демократ автор көрінбей қалған.
6. Абайдың болысты суреттейтін айшықты, бейнелі теңеулері әлсіреген.
7. Шығарманың идеясына нұқсан келген, құр баяндау түрінде демократиялық идеялар көрінбей қалған.
8. Өлеңнің соңына Абайдың қолы қойылмауының себебі – «бөлкім, автор ресми басылымның түзетулеріне келіспеуінен» болуы мүмкін [17, 46].
9. Алекторов та Абайдың бұл өлеңінің ел ішіне тараған дұрыс, тұзу мәтінін алмай, әдейі газеттегі «Болыс болды кей кісі...» де-ген нұсқаны алып, шындықты бүркемелеп, боямалап көрсететін либералдық және үкіметтік басылымға қосқан [17, 59].

Тереңірек зерделеген адамға бұл жазбалар, ең алдымен, рево-люциядан бұрынғы басылымдарға, оларда қызмет ететін журна-листерге, әдеби күштерге қасақана сенімсіздік пиғылынан хабар береді. Ол ол ма, М.С. Сильченко сияқты әлуетті зерттеуші бұл өлеңнің жарыққа шығуына Дінмұхамет Сұлтанғазиннің қатысы болғанын жақсы білген. Ал, Д. Сұлтанғазиннің үлкен шен иесі,

патша үкіметі кеңсесінде қызмет істеген адам екендігі мәлім. Және оның Әлихан Бөкейханов сияқты Алаш көсемімен қандас туыс, идеялық байланыста болғаны да белгілі.

Олай болса, кеңесшіл, коммунист зерттеуші М. Сильченко мұндай есімдерден іргесін аулақ салу үшін, ешбір жазығы жоқ болса да, газеттегі жарияланымға қатысы бар-ау, деген әлдебір бейтаныс адамды жерден алып, жерден салады. Оны Абаймен жауықтырып қояды. Абайды жоқ жаудан, болмаған даудан арашалап алғысы келеді.

Бірақ, зерттеушінің ниеті түзу болғанымен, нәтижесі теріс болып шығып, 60–70 жыл бойы абайтанудың үлкен бір мәселесі – Абайдың ақындық лабораториясы деген мәселе жабық күйінде қалды. Сильченконың зерттеуші ретіндегі кемшілігі осы деп білеміз.

Енді бүгін қарап отырсақ, абайтанушылардың қанша буыны бірінің айтқанын бірі қайталап, қайдағы бір белгісіз буржуазияшыл редактордың Абай өлеңіне жасаған көпе-көрнеу қастығы туралы тезистен айнымай келеді.

Халық аузында Қожанасыр айтты дейтін бір күлкілі сөз бар. Біреу жоғалтқан нәрсесін көп іздеп, таба алмай жүрсе, Қожекенң айтыпты-мыс: «Ау, сенің іздеп жүрген нәрсең, жоғалмай тұрғанда бар ма еді, өзі?» Міне, белгісіз редактор туралы, оның түзетулері туралы қазымырлап айта бергенше:

1. Бұл өзі қай мәтін? Абай жіберген бе, әлде орта жолдан біреу түзету қосқан ба?

2. Ал, қазіргі көріп жүргеніміз ше? Оны Абай жазған ба, мұны да кейін біреу түзеп жіберген бе? деген сұрақтарға жауап іздейтін кез келді ғой. Әйтпесе: газеттегі нұсқаны Абай жазбаған, Абайдың жазғаны – қазіргі бізге мәлім нұсқасы дегендерге, керісінше сұрақ қоюдың қисыны келіп тұрған жоқ па?

Сайып келгенде, осы сұрақтарға жауап іздеу, табу және дәлелдеу – еріккеннің ермегі емес, аса маңызды, тіпті, ғылымтанымдық, принципті мәселе. Абайдың өз қолымен жазған қолжазбалары, түзетулері жоқ болып тұрған кезде, оның өлең жазу тәжірибесін барлауға, зерттеуге мүмкіндік беретін осындай бірді-екілі айғақ ретінде ақынның тірі кезінде жарық көрген осы шығармалардан көз жазып қалмайық.

Абайдың ақындық лабораториясы жөнінде ғылыми дәйекті ой түюге, бұлар таптырмайтын қайнар-көз болып табылады. Әлбетте, екі-үш қана шығарма ғылым үшін жеткіліксіз екені рас. Бірақ, «теңіз суының дәмін білу үшін, оның суын түгел ішудің қажеті жоқ, бір тамшысы ғана жететіні» де өтірік пе?

Бұл ойымызды Абайдың Мүрсейіт көшірген өлеңдерін, басқа қолжазбаларды, ел ішінде ауызша таралған нұсқалардағы кейбір жеке сөздердің айырмашылықтарын зерттеу арқылы да толықтыра түсуге болар еді. Әйтеуір, «пәлен жылғысы былай, түген жылғысы былай» деп тіркеп қана көрсетіп, өте шығу, абайтану ояң тұстарын толтыра алмайды, пайда бермейді де. Қайтсе де, сол әрбір айырмашылықтың өзін мұқият тексеріп көрсек, біраз жерге барып қаламыз-ау деген үміт..

Сондықтан, екі мәтінді салыстырып, бұл жолы да «Газетте», «Жинақта» деген шартты атауларды аламыз. Негізге алатынымыз – 1995 жылғы Алматыдағы «Жазушы» баспасынан шыққан «Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы» деген басылымның бірінші томы. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған бұл толық жинақ осы уақытқа дейін шығарылып келген жинақтардың ішінде Абай шығармаларының мәтіндерін канондық деңгейге жақындатқан, неғұрлым сенімді нұсқа ретінде танылған.

Редакция алқасы мұнда «... бұрынғы басылымдарда айтылып жүрген ескертпелер ескерілген, жаңадан текстологиялық тексерулер жүргізілген, ғылыми түсініктер толықтырылып, қайта жазылғандығын» ескерткен. Екі мәтін толық сәйкес келетін жолдар мен шумақтарды тастап кетеміз.

Газетте: Болыс болды кей кісі
Бар малдарын шығындап.

Жинақта: Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.

Газетте: Түйеде қом, атта жал

1909 жылғы жинақта: Түйеде қом, атта май, 1933, 1940, 1961, 1968 жылғы жинақтарда: Түйеде қом, атта жал, 1995 жылғы жинақта – Түйеде қом, атта май...

Газетте: Сүйтсе-дағы елдерін
Ұстай алмады мығымдап.

Жинақта: Сөйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.

Газетте: Күштілерге ұшырамауға
Қайраты жоқ болған соң,
Бата алмайды шыбындап.
Әлсіздерге көз салмай,
Сыртқыларға сыр бермей
Құр күледі жымындап.

Жинақта: Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап,
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.

.....

Газетте: Сыртқыларға сыр бермей
Құр күлемін жымындап.
Жинақта: Сасқанынан халықтың
Жүрегі кетті лүпілдеп.

Жинақта: Сасып қалдым күн тығыз,
Жүрек кетті дүпілдеп.

1909 жылғы жинақта: Жүрек кетті дауылап.

Жинақтағы: Тың тұяқ күнім, сүйтсе де,
Қарбандадым өкімдеп, — деген жолдар газетте

жоқ.

Газетте: Старшын биді жиғызды,
«Ат жарамды, жақсы үймен
Шапшаңырақ күтін» деп.

Жинақта: Старшын биді жиғыздым
«Береке қыл» деп, «бекін» деп
Ат жарамды үй жақсы
Болсын, бөрің күтін деп.

Жинақта: Қайраттанып халқыма
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:

Газетте: жоқ

Газетте: «Құдай қосса осы жол
Ақтармын елдің сүтін деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Саймандарын бүтіндеп».

Жинақта: «Құдай қосса, жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттасып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.

Бұдан әрі жинақтардағы:

Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді
Өз еліме айтамын:
«Бергенім жоқ деп, белімді».

1995 жылғы жинақта: «Бергем жоқ, — деп, — белімді» болып
1909 жылғы жинақ қалыбына салынған.

Газетте: бұл төрт жол жоқ. Оның есесіне газеттегі:

Жетімнің қамын жегенсіп,

Мақтанады кісімсіп, — деген екі жол

Жинақтарда: жоқ

Газетте: Оязға сөзі сенімді.

Жинақта: Оязға сөзім сенімді.

Жинақта: «Көрсеттім» деймін, ымдаймын
Кәдік қылар жерімді.

Газетте: жоқ.

Жинақта: Мақтанның көті көрінді

Газетте: Мақтанның жайы білінді.

Жинақта: Қазақты жеген қайратты «ер»
Ұрынды да берінді.

Газетте: Екінші жол жоқ.

Газетте: Үлкен-кіші ақының
Бөрі бірдей терілді.

Жинақта: Үлкен-кіші ақынның
Бөрі сөз боп терілді.

Газетте: Қайрау жеткен мықты би
Қалдырып нетсін көңілді.

Жинақта: Қайрауы жеткен қатты би
Қайырылып нетсін көңілді!

Бұл арада қисын жағынан газеттегі «қалдырып» дегені бізге дұрысырақ сияқты көрінеді.

Газетте: Ақылды жандар қамалап,
Үсті-үстіне ағалап,
Кептірді сонда ерінді.

Газеттегі мына мағынасында өз малын даулаушылар «мықты биге» беделді «ақылды жандарды» салып, «ағалауы» да қисынға келеді. Ал жинақтағы тексте «Үсті-үстіне ағалап» деген жол жоқ. Осылайша, бұл жерде сөйлем мағынасы мүлде өзгерген.

Жинақта: Ақылы жандар қамалап,

Кептірді сонда ерінді, — болып келеді, яғни мал иелері «қатты биге» «ақылды жандарды» салмайды, өздері тікелей ақы иесі, жоқшы болып көрінеді (Ақылы жандар — «ақы иесі», «даугер» деген мағынада оқылуға тиіс).

Газетте: Арызшылар көбейіп,

Жинақта: Арызшылар көбейді.

Газетте: Таңертеңнен шабады.

Жинақта: Күн батқанша шабамын

Газетте: Ашылып омырау, күн ысты

Жинақта: Ашылып омырау, күн ыстық.

Газетте: Оязға жетсін деген боп,
Ұрысып, жүр барқылдап.
Кейбіреуге таяғы
Тиіп кетті бартылдап.

Жинақта: Оязға жетсін деген боп
Боқтап жүрмін барқылдап.
Кейбіреуге таяғым
Тиіп те кетті бартылдап.
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап.
.....
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап,
Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап.

Газетте: Сөйлесе кетсе біреумен
Ағыны қатты аңқылдап.
Үні бөлек өзгеден
Ояз кірсе жарқылдап.

Жинақта: Оязға кірсе, өзгеден
Мерейі үстем жарқылдап

Газетте: Табанынан тозады

Жинақта: Табаныңнан тозасың,

Газетте: Кісі емес, сен өздерің
Бір мінезін ұқпайсың.
Момындық күшті екенін
Білсең-дағы **тұқпайсың.**

Жинақта: Антұрғанмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық күшті екенін,
Көрсем-дағы, күтпеймін.

Газетте: Сияздан соң еліңді,
Қысып алып кетпейсің

Жинақта: Сияздан соң елімді,
Қысып алып кетпеймін.

Газетте: Тентек пенен таязды
Арам істедің демейсің.
Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп, «құп» дейсің.
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттейсің.

Сүйегің жасық, ақыл аз,
Болыстықтың жолы тар,
Қолдан келмес жұмысқа
Мұнша болды несіне іңкәр
Келесі сайлау болғанда
Түсе ме деп тағы шар
Бұл күңіңе бір күні
Боласың ғой деймін зар.

Газеттегі нұсқа осылайша, Абай стиліне тән түйінмен, қисынды аяқталады. Жинақтарда бұл бөліктің кейбір жолдары сақталған, орындары ауыстырылып, жаңа шумақтар қосылған. Мысқыл ащырақ, әжуа өткірлене түскен. Қосылған шумақтар мынау. Көп нүкте қойылған жолдар газетте бар:

Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар.
Айлам құрсын, білемін –
Болыстықтың жолы тар.
Ендігі сайлау болғанда,

.....

Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойландар.

.....

Қолдан келмес қорлыққа
Неге болдым мұнша іңкәр!
Ел жайылды, жетпей ме,
Оязға да бір хабар?

.....

Бұрынғыдай дәурен жоқ
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.

«Дала уалаятының» газетінде өлең барлығы 86 жол, жинақтарда 148 жол. Сонысына қарай шығарма кемелденіп, айтар ойы кеңейіп, салмақтанып шыққан.

Бұл айырмашылықтардың себебі неде? деген заңды сұрақ та туады. «Абай» энциклопедиясы, ақын шығармаларын құрастырушылар бұған жауап бермейді. Тіпті, зерттеушілер Абайдың тірі кезінде жарияланған нұсқалар тарихта болмағандай сыңай танытуын қалай түсінеміз.

Бәлкім, мұндай «байқамаушылық» мәселенің күрделі екендігінде шығар. Екіншіден, біз негізге алып отырған «Дала

уалайатының» газеті шығу тәртібі, ондағы қызметкерлердің біліктілігі, Абайға деген, жалпы қазақ әдебиетіне деген көзқарасы, ақыр аяғы, сол шығармашылық қызметкерлердің адамгершілік қасиеттері мен мінез-құлқы деген мәселелерге бүгінгі зерттеуші қанық болмаса ақиқатқа жетуі оңай емес. Осы тұрғыдан алғанда, баспасөз тарихын зерттегендегі көп жылғы тәжірибеміз осы жолдардың авторына өз пікірін айтуға мүмкіндік беретін сияқты. Абай өлеңдерінің біз танып отырған редакторы Д. Сұлтанғазинге келетін болсақ, ол арнайы жоғары білімі бар тіл және әдебиет маманы, зиялы қайраткер. Абай өлеңдері түгілі, басқа да авторлардың жазып жібергендеріне қамқор болып, кейбір түсініксіз сөздер мен фактілерді мұқият салыстырып, анықтап отырғаны газет редакциясының мұрағат материалдарынан көрініп тұр.

1995 жылғы академиялық екі томдық жинақта берілген түсінікте бұл өлең туралы: «... көп қысқартылып: өткір сөздері мұқалып, өзгертіліп, идеялық мазмұны бұрмаланып басылған» [8, 66], – деп берілген түсінік тайыздау көрінеді. Оған дәлел ретінде «Дала уалайаты» газеті бетіндегі мәтінге құрастырушылар тарапынан ешқандай назар аударылмағандығын айтсақ та жеткілікті.

Осыған қарап және жоғарыдағы салыстырулардан кейін газеттегі нұсқа әлдекімнің қысқартуынан ықшамдалған деуге ешбір негіз таба алмадық. Екі нұсқаның айырмашылығына қарап, газетке сөздері өзгертіліп берілген деуге де болмайды. Қосылғандары да, түсіп қалған жолдар да тек автордың ғана қолынан келетін және келген шаруа екеніне көз жеткіздік.

Демек, екі нұсқа да Абайдың өзінікі: біреуі алғашқы жеңілдеу нұсқасы, екіншісі – мінелген, қырналған, толықтырылған деуге негіз іздедік. Тіпті, автор алғашқы өлеңінің жалпы сорабын басшылыққа ала отырып, соңғы жағын түгелдей қайта жазып шыққандай. Мұны Абай – ақынның өз туындысына өте ұқыпты қарағаны, жазғанын қастерлеп, қымбат көргені деп білеміз.

Осы екі өлең төңірегіндегі біз қозғап отырған әңгіме Абай шығармаларының текстологиясында әлі де шешілмеген мәселелерге жетелейді. Әдетте, зерттеушілер салыстыру үшін Мүрсейіттің өр жылдардағы қолжазбаларын, Абай шығармаларының 1909 жылғы, 1933 жылғы басылымдарын негізге алады. Көріп отырғанымыздай, баспасөз бетінде, Абайдың көзі тірісінде жарық көрген шығармаларды ескермейді. Осының өзі абайтанудағы бір олқылық емес пе? Абай шығармаларының жаңа басылымдарында,

екі түрлі мәтінді жарыстыра берсе, Абайдың ақындық шеберханасына, Абайдың шығармашылық мінезін тануға жақындата түспей ме? Газеттегі нұсқа ең болмаса ескертпе ретінде жұртқа танытуға сұранып тұр ғой.

Өкінішке қарай, 1995 жылы Абайдың 150 жылдығына арналып ескерткіш ретінде шығарылған жинақта да ақынның көзі тірісінде жарыққа шыққан нұсқа ескерілмеген. Тіпті «Түйеде қом, атта жал» деп Абайдың кезінде басылған нұсқа түзетіліп, «атта май» болғанына да келісе алмаймыз. Бұл жеке ғана мысал. Осы жинақтың 274-бетіндегі түсінікте: Мұны «1933 жылғы жинақта Ілияс Жансүгіров «Түйеде қом, атта жал» деп түзеткен». Себебі, газетте «Жал» болып басылған, дейді. Оны көрсеттік. Бұған қосарымыз – осы жолдағы ішкі ұйқастың қасиетін танытын болсақ, «қом» мен «жал» деген сөздер дауысты дыбыстарға аяқталып, сәл екпін түсіріп, жеңіл үндесіп, қиысып тұр емес пе?

Абай шығармаларының соңғы жинағын құрастырушылар атынан жазылған түсінікнамада Абай өлеңдерінің мәтіндерін әлі де зерттей түсу керек екендігі дұрыс айтылған. Бірақ бұл мәселенің түбіне жетіп, төрт аяғынан тік тұрғызу қиын шаруа деп есептейміз. Ерекше қиындық – Абайдың өз қолтаңбасы сақталмауы. Біздің азды-көпті талпынысымыздың өзі соны көрсеткендей.

Қ. Мұхаметханов пен Е. Дүйсенбайұлының пікіріне қарағанда, Сәдуақас Мұсаұлы Шормановтың қолжазбасы дұрыс көшірме сияқты. Ол «Абайдың көзі тірісінде... көшіріп» жазып алған [14]. Бірақ сол көшірмені Абай мақұлдап па? Бұл анықтауды керек ететін мәселе.

Сондықтан, біздің ойымыз мынадай: Абай – ақын, Абай – шығармашылық тұлға. Абай да жазғанын түзеп, кейбір сөздерін, теңеулерін, ұйқастарын өзгертуі әбден мүмкін. Оның да мысалдарын көргендей болып отырмыз. Демек, қисыны бұзылмаған жағдайда жалпыға мәлім, әр жылдары жинақтарда шығып, ел құлағы үйреніп қалған сөздерді, тіркестерді түзетпей-ақ қабылдаған дұрыс. Абайға біздің «көмегіміз» қажет емес-ау.

Ендігі бір түйткіл мәселе – Абай өлеңдерінің бас тақырыптары (заголовктары туралы). Көріп отырмыз, газетке басылған нұсқаларға автор – Абай тақырып қоймаған. Мысалы, «Жаз», «Күлембайға» тағы басқа тақырыптарды Абай қойды ма? Өлде көшірушілер шартты түрде долбарлап, мазмұнына қарай тақырып берді ме? Абай-автор өзі қоймаған тақырыптарды біз неге қоямыз? Абайға сөз қосу, одан сөз алып тастау ауыр күнә болмай ма? Осы жағын да ойлау қажет.

Мұндай пікірді Абай қарасөздерінің тақырыптары жөніндегі мәселеге қатысты білікті абайтанушы Қайым Мұхаметханов ерте-ақ білдірген еді. «Абай шығармаларының текстологиясы» деген еңбегінде ол: «... Жалғыз Мүрсейіт қана емес басқа адамдардың да сақталған қолжазбаларын жинап, оларды салыстыра отырып, Абай бұл шығармаларын қалай атағанын шешу керек» [9, 135]. Осы тақылеттес жекелеген мәселелердің аяғы өлі жерге тиген жоқ.

Пікірімізді М. Әуезовтің мына бір сөздерімен түйіндеуге тура келеді.

«... Абай өлеңдерінің тыңдаушысы мен жаттаушылары хат білетін арнаулы аз адамдар ғана болмай, жалпақ ел болады. Фольклор мен жазба, баспа әдебиетінің жапсарында шыққан ақынның шығармалары әрі ауызша, әрі жазба әдебиеттің күйін бірдей кешеді» [8, 133 б].

Демек, Абай шығармаларын баспаға дайындағанда, текстологиясын зерттегенде осы ескертуді үнемі басшылыққа алғанды жөн санаймыз.

«ОСЫ ЖҰРТ ЕСКЕНДІРДІ БІЛЕ МЕ ЕКЕН?...» Абай мұрасын зерттеуде өлі де шешілмеген түйіндер, жауабы табылмаған кейбір сұрақтарды қозғадық. Абайтану ғылымында бұрынғы айтылған ойларды қайта қарап, тереңірек үңілсе, ақын лабораториясына жетелейтін күрделі проблемаларды көргендейміз. Солардың бірі – «Ескендір» поэмасына байланысты.

«Жалпы композициялық құрылымы жағынан алғанда, «Ескендір» – Абайдың ең жақсы поэмасы» [19, 13], дейді М. Әуезов. Мұхаң бұл шығарма төңірегінде көп еңбектенген. Оның негізіне алынды-ау, деген шығыс дастандарын зерттей келіп, бұл сюжеттің Низами (1141–1203) жазған «Ескендірнамадан» алынғанына табан тірейді. «Бірақ... әңгіменің желісін Абай өзінше өзгертіп, өсіріп алған», – дейді.

Өйткені, мұнда «Ізденгіш, сыршыл Абай» бұл шығармасына «өзі айтатын «бақпен асқан патшадан, мимен асқан қара артық» дейтін терең сырлы нақылға дәл келетін халдер» бар. Сондықтан, «Абайдың әкімшілікке көзқарасы бұрын мұсылман ғаламында болмаған жаңа сыншыл ойды танытады» ... «және өз поэмасының соңғы шумақтарында алыстағы Ескендір жайынан әңгіме қозғап келсе де, қорытынды өсиеттерін өз замандастарына, өз оқушыларына арнайды. Бұрын өзі айтып келген негізгі ойларға әкеледі» [19, 133].

М. Әуезовтің бұл пікірінің ғылыми құндылығын уақыт дәлелдеп берді. Абайтанушылардың әлденеше ұрпағы бірінен кейін бірі қайталап, толықтырып, үстеп келе жатқан тұжырым осы.

«Абай поэмаларының ішіндегі ең үздігі – «Ескендір», – дейді де А. Нұрқатов, – ... ақын бүкіл шығыс әдебиетінде талай классиктер жырлаған Александр Македонский (б.ж.с.д. – 356–323) жайын өзінше баян етеді» [20, 187]. Поэмаға негіз болған Низамидің «Ескендірнамасы», бірақ, Абай оқиғалар желісін ғана алған, өзінше жырлаған, – деген сөздері М. Әуезовпен толық үндес.

Абайтанудың бірқатар мәселелеріне бойлап барған М. Бөжеев те шығарманың идеясын мақұлдап, Аристотель бейнесін тарата отырып, «Абай Ескендірді әшкерелейді», соларқылы «өктемдерге, ел жаулауды құмартып, жаулық сағынып тұратындарға деген ойын ашық айтқан, күш көрсетуді мадақ көретіндердің адам баласына келтірер жақсылығы аз, олар өздерінің бүліншілік ісіне мөз, сондықтан олардың қауіпті ісінен сақ болуға» үндегенін айтады [21, 9].

Философия профессоры Ә.Қалмырзаев «Ескендір» дастанынан Абайдың «Аристотельге ілтипатын, оңды көзқарасын, ойшыл ретінде оны құрмет тұтуын көреді» [22, 166].

С. Мұқанов поэманың мазмұнына қысқаша шолу жасайды да: «Абайдың бұл поэмасының сюжетті Шығыстың Ескендір туралы әңгімесінен алынуы керек», деп қысқа қайырады [23, 174]. Енді бір жерде «Кейін «Масғұт» және «Ескендір» дейтін екі Шығыс хикаясын өлеңге айналдырғанын айтады. Ол Абай шығармашылығында «Ескендірдің» қандай да бір бағалы орны бар екендігін айтудан тартынады. Тек бұл арада көрсете кететін бір жай, «Абай ислам Шығысының поэзиясын өзіне үлгі көрмеген» [23, 171], – деген үстірт байламға С. Мұқановтың қалайша барғандығы. Кезінде бар нәрсені көрмей-білмей айтқан осы тақылеттес солақай пікірлер, абайтанудың адымын аштырмай, таптық көзқарас қазығына байлау ниеті басым болғанының бір ғана көрінісі осындай.

М. Әуезовтің тарапынан ертеректе, «Ескендірдің» тегінен хабар беретін басқа да пікір айтылған. Мысалы, «Ескендір шығыста да, батыста да мәлім Александр Македонский жайындағы әңгімелерден туған. Бірақ, әр ел өзінше әңгіме етеді. Абай Ескендірдің жорығына қатысы жоқ бір әңгімеден алып, сол арқылы философиялық ой айтады» [24, 12].

3. Қабдолов «Ескендірдің» ерекшелігі туралы: «Мұның өзі онша көлемді де, күрделі де поэма емес: сюжеті шағын, оқиғасы

аз, бәрі бір кішкене ғана арнаның бойында жатыр; оқиғаға қатысатын негізгі (аты мәлім) кейіпкерлер екеу-ақ», деп біледі. Сыншы, осыған қарап, поэмаға арқау болған шындықтың сол кездің тұрмыс-тіршілігінен туған іргелі мәселенің өзі емес, бір ғана бұтағы тәрізді екенін байқаған [25, 256].

Академик З. Ахметовтің пікірі: «... Абайдың атақты қолбасшыға берген бағасын оның тарихи көзқарасы деуден гөрі, осы поэмадан өзіндік көркемдік шешімі деу дұрыс. Демек, шығарманың негізінде қандай да бір деректі оқиға жатқан жоқ, Ескендір оның «бұзып-жарып өте алмайтын тосқауылға кез болып, сағы сынып, шегінгені жайлы аңыз-әңгімені кейінгіге өнеге етіп баяндап беру» мақсат болған» [26, 8].

Сонымен, Абайдың кесек шығармалары қатарында көрнектісі – «Ескендір» поэмасында қазақ өмірінен сыртқары деректерді, шығарманың негізіне алынған материалды анықтау қажет. Бұл мәселе М. Әуезовтен бастап күні бүгінге дейін зерттеушілердің әлденеше буынын толғандырып келгенін осы жазбалардан байқауға болады.

Поэмаға негіз болған материалды анықтауға көптеген зерттеушілер ден қойды. Солардың пікірлерін саралай отырып, біз сол кезде мерзімді баспасөзде жарық көрген мына әңгімеге назар аудардық.

«Дала уалаятының» газеті 1895 жылдың қаңтар айындағы 3-санында «Төкаппар әскербасы турасынан» [27] деген шағын әңгіме басылды. Әңгіменің арқауы, түзілімі, тіпті сөз саптасы Абай қаламынан туған әйгілі «Ескендір» поэмасына өте жақын. Екі нұсқадағы ұқсастықты кезінде Х. Бекхожин [28, 8], Ү. Сүбханбердина [29, 11–12] т.б. зерттеушілер де байқаған. Абай шығармасына қай жағынан болса да бір жақындығы бар-ау, деген пікірлер бұрыннан мәлім.

Осындай пікірлерді, жорамалдарды бір қорытынды түрінде топшылап, мәселенің бетін ашу үшін екі мәтінді мұқият салыстыру қажет болды.

Тексеруге оңтайлы, әрі көрнекті болу үшін екі мәтіндегі назар аударуға тұрарлық деп санаған сөйлемдерді, сөз тіркестерін жарыстыра қарауды жөн көрдік. «Ескендір» поэмасынан алынған үзінділерді «Абайда» деп, газетте басылған әңгімеден алынған үзінділерді «Әңгімеде» деп төл сөз түрінде тырнақшаға алып береміз. Мысалы:

Әңгімеде: «Бұрынғы заманда Македонияда Ескендір деген патша болыпты» (бірінші сөйлем). «Мәртебені бұл жақсы көреді екен» (екінші сөйлем).

Абайда: Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары – оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтансүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Әңгімеде: «Филипп патша баласы» деген тіркес жоқ,

Абайда: Филипп өлді, Ескендір патша болды.
Жасы өрең жиырма бірге толды.

Әңгімеде бұл екі жол да жоқ.

Әңгімеде: «Өзіне қараған уалаятын азсынып, халықтармен соғыспаққа барыпты».

Абайда: Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды.

Әңгімеде: «Соғыс болып, қандар судай ақты, көп халық қырылды...»

Абайда: Жазасыз жақын елдің бәрін шапты
Дарияның суындай қандар ақты.

Әңгімеде: «Ескендір қасындағы патшаларды жеңіп, бұлардың халқын өзінің патшасына қосты».

Абайда: Шапқан жердің бәрін де бодан қылып,
Өкіметін қолына тартып апты.

Әңгімеде: «Ескендірдің көңілі басып, төкаппарлық кіріпті. Бұл соғысып қиратқан жайлары тағы да аз көрініп, дүниенің баршасын қаратпаққа аттаныпты».

Абайда: Ескендір елде алмаған жан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Әңгімеде: «Ескендір қисапсыз көп әскер жинап алып, адам білмейтұғын алыс жайларға қарай жөнеліпті».

Абайда: Есепсіз әскер ертіп, жарақтанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті.

Әңгімеде: «Бір күні бұл әскерлерімен сусыз үлкен құмнан жүріпті... Бек қатты шөлдеп, ішейін десе суы жоқ, өзіменен бірге алған суы таусылып қалыпты».

Абайда: Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін ішті.

Әңгімеде: «Ескендір ашуланып, қызметкерін ұрып өлтіруге ойлаған еді...».

Абайда: Қызметкердің бәрін де өлтірмекші
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.

1961 жылы жинақта «шөлдеген» деп берілген.

Әңгімеде: «... сол мезгілде жарқырап бір бұлақ көрініпті».

Абайда: Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Әңгімеде: «Патша қуанғанынан жетіп барса, жіңішке таспадай болып мөп-мөлдір бұлақ ағып жатыр екен».

Абайда: Барса, бір сылдыр қаққан бұлақ,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.

Әңгімеде: «Ескендір жата қалып бұлақтан су ішіп, сусынын қандырыпты».

Абайда: Түсе сала Ескендір басты қойды.

Әңгімеде: «Бұлақтың суы тұнған бек дәмді, һәм салқын болып көрініпті».

Абайда: Ішсе, суы өзгеше, тым төтті-ақ.

Әңгімеде: «Мұнан соң өзіменен бірге алып жүрген балықты алдырып келіп, суға жудырып жей бастапты».

Абайда: Кепкен балық келтіртті сонда тұрып.
Сол суға балықты алды бір жудырып.

Әңгімеде: «Балық бек дәмді болып, һәм судан иісі сүйкімді болыпты, Ескендір таңқалып, ғажапқа қалыпты.

Абайда: Иісі, дәмі өзгеше болып кетті,
Таң қалды, мұның бәрін суға жорып».

Әңгімеде: «...мұндай ғажайып бұлақ бір бақытты жайлардан бастап ағады екен, – деп айғай салыпты, – қазір барып соғысып қаратып алалық, – депті».

Абайда: «Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту.

Әңгімеде: «Ескендір тұра келіп, бұлақты өрлеп жоғары жүріпті».

Абайда: Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей.

Әңгімеде: «Қасына келсе, жабулы тұр екен, ашайын деп байқаса, қатты жабулы тұр екен, аша алмапты (қақпаны – З.Т.)».

Абайда: Қақпасы бекітулі көзі көрді.
«Қақпаны ашайын», – деп хан ұмтылды.
Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды,
Аша алмады қақпаны, үміт үзді...

Әңгімеде: «Патша қақпаны қағып, «аш!» – деп айғай салыпты».

Абайда: Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып:
Қақпаңды аш! – деп барынша айғай салды.

Әңгімеде: «– Сені мұнда кіргізуге болмайды, бұл есік құдай-тағаланың тұрағына алып барады, – депті».

Абайда: – Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ
Бұл құдайға бастайтын қақпа, – депті.

Әңгімеде: «Мен – адам жеңбеген Ескендірмін...».

Абайда: – Білмесең, мен Ескендір патша деген
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.

Әңгімеде: «– Біз мұндай бәрін жеңдім деген адамды білмейміз.
Біз өзінің кінәсінен нәпсілерін жеңген адамдарды білеміз...».

Абайда: – Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең!

Әңгімеде: «... маған, тым болмаса менің мұнда келгенімнің
белгісі үшін белгі қылып бір нәрсе бер, – дейді».

Абайда: Ең болмаса, халқыма көрсетейін,
Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Әңгімеде: «– Алсаң ал, ақымақ, – депті»,

Абайда: – Сыйым осы, есерім, мынаны ал!

Әңгімеде: «... Ескендір бұл сыйды асығып алып, өзінің әскері-
не қайтып келді».

Абайда: Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта салды.

Әңгімеде: «Бұл берген сыйы кісінің сүйегінің жарықшағы
екенін көріп аң-таң қалыпты».

Абайда: Қараса ішіндегі бір қу сүйек,
Бұл неткен мазағы деп аң-таң қалды.

Әңгімеде: «Ескендір ашуланып, айғай салыпты. – Менің мұн-
дай бейнет шегіп келгеніме мұндай сый лайық па? – дейді».

Абайда: Ашуланып сыйына болды кекті,
Ең болмаса білмеді сый бермекті.

Әңгімеде: «Кісінің сүйегінің болымсыз жарықшағын ашула-
нып лақтырып жіберді».

Абайда: Осы менің теңім бе? – деп ақырып,
Лақтырып жіберді сол сүйекті.

Әңгімеде: «Әскердің ішінде бір данышпан бар еді».

Абайда: Жолдасы Аристотель ақылы мол...

Міне, дәл осы тұсқа келгенде, дастанның шырқау шегі, оқи-
ғаның шешілер тұсына келгенде, Абай сахнаға Аристотельді
шығарады. Өйткені, біріншіден, Александр Македонский сияқ-
ты қаһар қолбасшыға жөн айту, ашу үстінде артық кеткенін
көрсетіп, ақылға бастау үшін кемінде Аристотельдей данышпан
ғана керек. Басқа біреу айтты десе, тіпті газеттегі әңгімедегідей
«бір данышпан» айтты десе де, «мақтансүйгіш», «қызғаншақ»
адамның бетін қайыруы нанымсыз болар еді. Көркем шығармаға
қойылатын талаптарды Абай түгендеп, композициясын толық-
тырып, нанымды арнада өрбітеді.

Әрі қарай салыстырайық.

Әңгімеде: «Сүйектің бұл жарықшағы қанша кішкене көрінсе де, ғажайып кереметі бар».

Абайда: Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,
Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Әңгімеде: «... мұны алтын, я күміспенен бірге таразыға тартыруға бұйыр, – деді».

Абайда: – Таразыны әкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Әңгімеде: «Ескендір данышпанның сөзін тыңдап, оның айтқанынша бұйырды. Таразыны алып келіп, бір жағына сүйектің жарықшағын салып, уа бір басына бір кесек сом алтын салды».

Абайда: Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды,
Таразыны құрдырып, ортаға алды.
Қанша алтынды, күміс пен салса-дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.
Мұны көріп, Ескендір аң-таң қалды.

Әңгімеде: «Патша көрді де ғажапқа қалды. Сом алтыны кісі сүйегінің жарықшағынан жеңіл шықты. ... ауыр нәрселерді таразының бір басына салған сайын, соншалық, екінші басы төмендеп ауырлай берді».

Абайда: Бұрынғыдан қу сүйек ауырлайды.

Әңгімеде: «Ақырында, Ескендір шыдай алмай өзінің айбалтасын алтынменен бірге салды».

Абайда: Мұны көріп Ескендір аң-таң қалды.
Бар қаруын алтынға қоса салды.

Әңгімеде: «Япырым-ау, бұл сүйекті басатұғын бұл дүниеде амал бар ма екен, – дейді».

Абайда: Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?

Әңгімеде: «Сол жерде бір уыс топырақты алып сүйектің жарықшағының үстіне салып еді, таразының сүйек тұрған басы жоғары көтеріліп, алтын тұрған басы төмен түсті».

Абайда: Хакім жерден топырақ алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсті,
Сүйек басы жоғары шығып қалды.

Әңгімеде: «Ескендір бұрынғысынан да қайран болып таң қалды».

Абайда: – Таң қалаларлық іс болды мұның өзі,
Мәнісін айтып берші, – деп сұрады.

Әңгімеде: «... бұл сүйек – кісінің тірі күйінде көзі тұратұғын сүйек».

Абайда: Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға...

Әңгімеде: «Жан-жағындағы қызықты нәрселерді көп көрген сайын, мұның бәрін алғысы келіпті тілей береді».

Абайда: Алған сайын дүниеге тоя ма екен?

Әңгімеде: «Қашан ажал келгенше, кісіні топырақ жапқанда тоймайтұғын мешкейлік те, һәм қисапсыз мәртебені жақсы көретұғыны да тоқталып, ақыры тамам болады».

Абайда: Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.

Әңгімеде: «Ескендір ойланып тұрып қалды, данышпанның сөзі мұны ұялтты. Мұның барша соғысып қаратқанының бәрі мұны тірі күнінде разы қыла алмайтұғынын, һәм өлгеннен кейін өзіне еш нәрсенің керек емес екенін білді. Мұнан соң өзінің ғаскерлеріне «қайт», – деп бұйрық қылды».

Абайда осы соңғы үш сөйлем былайша, өлең түрінде берілген:

Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті,

«Құдайым көрсетті», – деп бұл бір істі.

«Бекерлік екен менің бұл ісім» – деп,

Қолын алып, жұртына қайта көшті.

«Дала уалаятындағы» әңгіме осы ақырғы сөйлеммен аяқталады. Дастан да аяқталады. Абай одан әрі төрт шумақ қосып, ғибратты сөзбен қорытынды жасайды. Газеттегі әңгіменің мазмұнына ештеңе қоспайды, әңгіме түзілімін бұзбайды.

Енді осы арада «Дала уалаятындағы» «Төкаппар әскербасы турасынан» деген осы әңгіменің де авторы Абай емес пе екен? – деген екінші сауал да көлденеңдей беруі де заңды. Екі мәтіннің сонша ұқсастығы, сюжетінің дәлдігі, тіпті бірқатар сөздер мен сөз тіркестерінің әңгімеден өлеңге сол күйінде көшкені дәлелденді. Бәлкім, Абай әуелі прозамен әңгіме түрінде газетке бастыруы, кейін дастанға айналдыруы да мүмкін ғой. Баспасөз тарихын зерттеушілер арасында мұндай да пікір бар, оны әдебиеттанушылардың біразы қолдайды.

Абайдың «Ескендіріне» мазмұн жағынан ұқсас әңгіменің «Дала уалаятында» басылғанын Х. Бекхожин [28, 19], Ү. Сүбханбердина [29, 11], С. Қасқабасов [30, 22] т.б. зерттеушілер атап өтеді. Ү. Сүбханбердина бұл дастанды Абай «Дала уалаяты» газетінде «Төкаппар әскербасы туралы» деген әңгіме негізінде, бірақ «Ескендір бейнесін дәстүрлі түрде емес, мүлде жаңаша жырлаған» деген тұжырым жасайды. Әңгіме мен дастан арасында композициялық, сюжеттік, лексикалық айырмашылықтар мен ұқсастықтардың қаншалықты екенін айтпайды.

Ал, С. Қасқабасовтың пікірінше, Абай «Ескендірді» әуелі өңгіме түрінде «Дала уалаяты» газетіне бастырған, кейін өлеңмен дастанға айналдырған. «Олай дейтін себебіміз, газетте басылған мәтін мен «Ескендір» поэмасын салыстырғанда сюжеттік қана емес, сондай-ақ ... мінездеме, сөздер мен сөз тіркестері, кейіпкер сөздері бірдей екені көзге түседі зерттеуші.

Мұхтар Мағауин «Төкаппар әскербасы туралы өңгімені» «ұлы ақынға тиесілі мұра емес» [31, 63] деп кесіп айтады. «Рас, бұл өңгіменің түп-тамыры Абай Ескендіріне барып тіреледі. Бірақ, сол поэманы естіген екінші бір адамның қолынан шыққан олақ мазмұндама», – дейді ол. Осылайша, М. Мағауин поэманың жазылу уақытын газеттегі өңгіменің жарық көруін бұрын қояды да, әуелгі өлең сипатындағы сөз Абайдікі дегенге саяды [31, 64]. Бұл ойды тиянақтау үшін: «Абай шығармаларының әртүрлі жолмен ел арасына таралып, халық санасына әсер етуінің өзіндік куәлері болып табылады» деп санайды.

Дастанның түп-төркіні туралы кезінде Мұхтар Әуезов айтқан Низамидің «Ескендірнамасынан» бастап көптеген жорамал пікірлер баршылық.

Біз үшін Абай есіміне, оның шығармаларына байланысты әрбір мағлұмат қымбат. Сондықтан, «Ескендірді» төркіндету үшін «Дала уалаятында» басылған «Төкаппар әскербасы турасынан» деген өңгімені кім жазғанының басын ашып алу қажет.

Жоғарыда С. Қасқабасов айтқан «өңгімені Абай жазған» деген тоқтамға қайта оралайық. Бұл пікірге қарсы сұрақ қоюға болады. «Абай жазған болса – қай тілде жазған? Орысша ма, қазақша ма?» Осы сұраққа жауап тапсақ, мәселе біршама тез шешіледі. Ол үшін аталған өңгіменің қазақшасы мен орысшасын салыстыру керек болады. Заты, «Дала уалаяты» – екі тілде шығып тұрған басылым. Дәл сол санында өңгіменің орысша нұсқасы да басылған. Бұл екеуінің біреуі түпнұсқа, екіншісі аударма болуға тиіс. Демек, түпнұсқа қайсысы? Әуелде қазақша жазылған ба, орысша жазылған ба?

Біз салыстыра зерттеп көргенімізде, түпнұсқаның орысша болғандығын, орысшадан қазақшаға аударылғандығын айқын таныған сияқтымыз. Аударма теориясы мен практикасына жүгінсек, бұл ерекшелік тайға таңба басқандай көрініп тұр. Теріңірек, қазып айтар болсақ:

1. Орысша мәтінде бар кейбір мәнді сөздер мен орамдар қазақшасында түсіп қалған. Қазақшадан орысшаға аударылғанда сол сөздер аудармашы жанынан толықтырып қосылған деуге қисыны келмейді.

2. Орыстың ықшам сөйлемдері мен сөз тіркестері сол кездегі қазақ лексикасына тән сөз тіркестерімен шұбалаңқы аударылған.

3. Кейбір етістіктер мен қыстырма, қаратпа сөздер басқаша аударылған.

4. Аудармада бола беретін мұндай ауытқуларға қарағанда мәтін тұтастай орысшадан аударылғандай әсер қалдырады. Бір-неше мысал келтірейік.

Орысшасы: «– Без сомнения, – вскричал он, – этот чудный ручей из какой-нибудь счастливой страны».

Қазақшасы: «– Күдіксіз, мұндай ғажайып бұлақ бір бақытты жайлардан ағады екен, – деп айғай салыпты».

Орысшасы: «– Да, я сам господь! Господь земной! – с нетерпением возразил победоносный император. – Я, Александр – непобедимый завоеватель. Неужели здесь мне не отопрут?!».

Қазақшасы: «– Бұл құдайдың жайы болса, мен жердің патшасымын, – деп шыдамастан Ескендір жауап қайтарыпты. – Мен адам жеңбеген Ескендірмін, япырым-ау, маған да ашпай ма? – деп айғай салды».

Мұндай мысалдарды көп келтіруге болады. Асыл нұсқасы орысша болған, бірақ, екі тілде қатар шыққан осы әңгіменің Абай орысшасын емес, қазақша нұсқасын пайдаланған деген ойдың салмағы басым бола беретін сияқты. Сонымен, әңгімені Абай жазбаған десек, қалай болады: М. Мағауиннің пікірі ұтымдырақ емес пе? «Бұл тіпті Абай қолынан шыққан әңгіменің бүлдірілген редакциясы да емес» [31, 65], – дейді ол.

Демек, Абай-ақын прозалық материалды пайдаланған. Әлбетте, жекелеген сөздер мен сөйлемдер Абай қолданысында түрленіп, өлең жолдарына кестеленген деген тұжырымға пейіл береміз. Абай-ақын әңгімедегі көптеген сөздерге неғұрлым бейнелі балама іздеп, жандысын, сәттісін шеберлікпен сүзіп алып отырған. Сюжетті ширатып, оқиғаға серпін берген, тілдің көркем бейнелеу құралдарын мол пайдаланған. Жоғарыдағы салыстыра зерттеуіміздің нәтижесінде біз: Абай «Ескендір» дастанын жазғанда «Дала уалаятында» жарияланған «Төкаппар өскербасы турасынан» деген әңгіме мәтінін толық пайдаланған десек, шындыққа бір табан жақын болар.

Бірақ, мәселені екі мәтіндегі дәлме-дәлдікке ұласқан ұқсастыққа, екеуіндегі сөйлемдер мен айтылар ойдың жарысып отырғанына ғана табынып шеше салсақ, ұшқарылық болар еді.

Дегенмен, мәселе мұнымен бітпейді. Себебі, дастан мен әңгіме арасында айтарлықтай айырмашылық та бар. Олар:

1. Біздің ойымызша, әңгімеде жоқ Аристотельді дастанға енгізген – Абай. Автор кейіпкердің бейнесін тарихи шындыққа негіздей отырып, ашу үшін жанынан қосқан.

2. Әңгімеде Ескендірдің әкесі Филипп патша екені, жасы жиырма бірде екені де айтылмайды. Демек, Абай бұл шығармасын дүниеге әкелгенде тек «Дала уалаятында» басылған әңгіме шеңберінде қалып қоймаған, басқа да мағлұматтарға қанық болған.

Бұл жөнінде ең алғашқы және көпке тараған пікір Мұхтар Әуезовтікі. Абайдың «Ескендір» дастаны туралы сөз болғанда, Мұхаң үнемі әзірбайжан ақыны Низамидің «Ескендірнамасын» ауызға алады. «Абай Ескендір жайындағы аңызды, түгелімен сол Низамидің «Ескендір» поэмасынан алған [7, 9]», – дейді.

Ескерте кетейік, мұндай қорытындыға Мұхтар Әуезов бірден келмеген. Поэманың түп-тегін көп іздеген, толғанған. Оған дәлел – Мұхаңның бұрын айтқандарын кейін өзі толықтырып, ойын өрбітіп отырғанын көрсететін мына жазғандары:

1. «... Низами, Науаи (1444–1486) жырлаған Ескендір жайын, Аристотель жайын батыс әңгімелерінен алып қосқан жаңа сарындармен көркейтіп (астын сызған мен – З.Т.), жыр-дастан етеді» [19, 138], 1945 жыл.

2. «Александр Македонский мен Аристотель (б.ж.с.д. – 384–322) жайлы поэма жазып...» (астын сызған мен – З.Т.), [19, 173], 1945 жыл.

3. «Абайдың аударма тәжірибесі туралы сөз болғанда: «Ескендір» поэмасының тақырып желісін (астын сызған мен – З.Т.) Низамиден алып жырлаған» [7, 9], 1950 жыл.

4. «Соңғы зерттеуіміз бойынша Низамидің үлкен дастаны «Ескендірнамадан» мазмұнын алған, (астын сызған мен – З.Т.) соны өсіріп, өзгертіп жазған...» [7, 24], 1951 жыл.

5. «Низамидағы» Қызыр пайғамбардың орнына (астын сызған мен – З.Т.) Аристотель образын енгізеді, [19, 97], 1945 жыл.

6. «Абай «Ескендір» жайындағы аңызды түгелімен сол Низамидің «Ескендір» поэмасынан алған... (астын сызған мен – З.Т.) Бірақ ... өзінше өзгертіп, өсіріп алған [8, 19].

Ғалымның осынау кесімді тұжырымға қашан және қалайша келгені ғылым үшін әлі беймәлім қалып отырғанына қынжылмауға болмайды. М. Әуезов творчествосын зерттеушілер бұл жөнінде ештеңе айтпайды. Оның мәнісі Мұхаң кешкен «қилы заман» тәлкегінде жатыр-ау, деп есептейміз.

М. Әуезовтің соңғы, 20 томдық шығармалар жинағын әзірлеушілердің атынан жиырмасыншы томның соңында берілген түсінікте былай деп жазылыпты: «Мұхтар Әуезовтің абайтану саласындағы басты еңбегі болған монографиясы «Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845–1904)» жазылып біткен уақытты үнемі еске алып отыруымыз қажет. Сонда ғана біз сол тұстың әдеби атмосферасында болып өткен ауажайылушылық, сол дәуір «талабына» орай Мұхаң да өзін-өзі сынап, кейбір ойларын терістеп отыру сарыны барлығын еске алмай отыра алмаймыз» [8, 19].

Осы арада М. Әуезовтің әуелі айтып, кейінде қайталамаған тағы бар тұжырымы болғанын да көрсету парыз. «Ескендір жұмбақтарын» Мұхаңның өзі бастап берген тәрізді. «Абай «Ескендір» жорығына қатысы жоқ бір әңгімені алып, сол арқылы философиялық ой айтады», деген мүлде жаңа сөз Мұхаңның абайтанудан оқыған лекцияларының жазбасында сақталғанын осы мәселенің кіріспесінде айттық.

Мұхаң жоғарыдағы пікірлерін әрдайым Абайдың шығыстық «назирағөйлік» дәстүрді дамытуымен байланыстырады.

Ә. Дербісәлин «Абайдың Ескендір» поэмасын жазуына байланысты Ы. Алтынсариннің осы тақырыптағы өлеңінің 1879 жылы хрестоматияда басылып шыққаны ой салғанға, түрткі болғанға ұқсайды» деп жорамал жасайды. Ыбырай да, Низами жырын («Ескендірнама» – З.Т.) негізге алғаны, екеуі де Низами мадақтаған Александр Македонскийді керісінше, «қанышер, бүлікшіл, жазықсыз жанды қырушы ретінде» бейнелеген деп түсінеді. Ә. Дербісәлин Ыбырайдың Қыдыр-Ілиясы мен Абайдың Аристотелі арасындағы алпақтықты, Ескендірдің мәңгілік суды іше алмай, өлімге душар болуы Абайда мүлде жоқ екенін біле тұра, екі нұсқаның тамырын бір жерден іздеуге пейіл бергені түсініксіз. Дегенмен, бұл зерттеуші бір маңызды тұсқа нұсқайды. Ол – Низами нұсқасында Аристотельдің жоқ екені. Демек, Низамидің ізіне толық қосылмайды [32, 170].

Бұл пікір С. Мұқановтың Абай мен Ыбырайдың идеялық үндестігі туралы жазғандарымен сарындас [23, 175].

М. Әуезовтің жоғарыдағы айтқандарын толық қайталаған А. Нұрқатов «... Бірақ Абай ... оқиғалар желісін алған жөне оны өз тұрғысынан жырлаған» [20, 144] деп топшылайды. Бұл мәселеде М. Әуезовтің дәйегі солғын тартады. Біздің байқағанымыз: «Дала уалаяты» газетіндегі әңгіме нұсқасында да Аристотель жоқ.

Ә. Жиреншин де осы пікірді төңіректеп, Абайдың «... өз тілімен, қазақ үлгісімен жазғанын» сюжеті, тақырыбы шығыс классиктеріне ұқсайтынын айтады. Дәлел ретінде Низамидің

«Ескендірнама» дастанының «Иқбал наме» («Бақыт кітабы») деген екінші тарауында Ескендір айналасындағы Аристотель, Аполлони, Гермес, Сократтар аталатынын тілге тиек етеді [15, 538].

Зерттеуші С. Қасқабасов «... бұрын ешқандай авторда немесе фольклорлық шығармада айтылмайтын Ескендірдің отаны Македония екенін хабарлау және кейіпкерлерге мінездеме беру газетте де, Абайдың «Ескендір» дастанында да бар» дейді. Осылай дәл байқаған пікірінен тез қайтып, мәселенің төркінін басқа жақтан іздеп кетеді. Себебі, бұл зерттеушінің ұстанғаны – газеттегі «өңгімені Абай жазған» деген тұжырым. Демек, соны қалай да дәлелдеуге ұмтылады. Ол үшін «Ескендірді» Абай В.А. Жуковскийді де, «Талмудты» да оқығанын, бұл шығармаларда Александр Македонский туралы жазылғанын көрсетеді [30,24].

Зерттеуші Қ. Салғарин (1939 ж.т.) «Ескендір» поэмасындағы мағлұматтардың деректілігіне, нақтылығына назар аударып, былай деп жазады: «Осы орайда қазақ сахарасының бір түпкірінде жатқан Абай сонау көне грек тарихын қайдан біледі деген заңды сұрақ туады. Өйткені, ақынның «Ескендір» поэмасында пайдаланған тарихи нақты деректер ол оқыды делінген, жоғарыда айтқан «Низамиде де, Жуковскийде де, Талмудта да жоқ қой. Сонда Абай бұл деректерді қайдан алған? Бұл сұраққа зерттеуші ғалымдар да жауап бермейді. Сондықтан, ендігі міндет – осы сауалға жауап беру болмақ» [33, 20].

Алдын ала айтар болсақ, біз Қ. Салғариннің тапқан жауабына уәжіміз бар екендігін жасырмаймыз. Бірақ, оның зерттеуші ретінде көкейкесті мәселенің тамырын дәл басып, ғылыми ізденіске, ақиқат жолына жетелейтін нақты сұрақ қоюы, сол сұраққа жауап іздеуі әбден құптарлық. Өйткені, ондаған жылдар бойы ауыздан-ауызға көшіп, құлаққа сіңісті бұлжымас ақиқат ретінде тарап кеткен байламның осал жерін табуының өзі – жемісті талпыныс. Қай ғылымда да мәселенің дұрыс қойылуы оны шешуден кем бағаланбайды ғой.

Осы мәселе көрнекті абайтанушы Төкен Әлімқұловты (1918–1967) да ойландырған. Абай «Ескендірінің» төркіні тайға таңба басқандай айқын еместігін Т. Әлімқұлов ерте байқаған. «Атышулы қолбасшы Александр Македонский туралы жазба деректер де, лақап-аңыздар да көп. Абай соның қайсысын оқығанын, қайсысын пайдаланғанын түгендеу қиын», – деп келеді ол: «Бұл дастан Ескендірнамадан көшірілмеген», – деп батыл айтқан [34, 20].

Қ. Жұмалиев (1907–1968) дастанның мазмұнына тереңірек үніліп, «Абай «Ескендірді» жазғанда тек шығыс классикасын ғана емес, сонымен бірге Александр Македонский туралы тарихи шығармаларды да (Плутарх) пайдаланған» [35, 308], – деген ой айтады. Мұндағы көңіл аударарлық мәселе, «тек шығыс классикасын ғана емес», – деген түйткіл. Әйтпесе, көне заман дүниесін Абай атамыз түпнұсқадан танысыпты деген секілді әншейін әуезе сөздерге көңіл аударуға да тұрмайды ғой. Демек, Абайға Низами де, Науаи да жеткілікіз. М.С. Сильченко да бұл мәселеге тоқталып, «Абай Ескендір әңгімесін жазып, қазақ әдебиетіне Таяу Шығыстың Фирдоуси, Низами, Жәми, Науаи («Дала уалаяты» газетіндегі әңгімеде сияқты) аса көрнекті ақындары жырлаған тақырып пен образдарды» енгізгенін айтқан. Зерттеуші Абай «әңгімесінің, әсіресе, Науаиға жақын екенін, алайда тақырыптың дербес шығармашылық жолмен өзгеше шешілгенін» [17, 129] байқаған. Бірақ, М.С. Сильченко Абай «Ескендір» поэмасының сюжетін дәл белгілі бір шығармадан алған деп атап нұсқамайды. Алайда оның мына пайымдауы назар аудартады: «Бәлкім, Абай өзінен бұрынғы ұлы ақындармен жарыса отырып, «незира» рухына беріліп қана қоймаған, Зұлқарнайын туралы мұсылман елдерінде таралған аңызға (астын сызған мен. – З.Т.) қарсы көркем туынды жасаған. Демек, ақынның өз шығармасын баян-әңгіме (повествование) деп атауы тегін емес» [17, 131].

Осы арада мына бір жайға тоқталған да жөн болар еді. Абай шығармаларының 1909 жылы шыққан алғашқы жинағында бұл поэма «Ескендір әңгімесі» деген тақырыппен басылғаны мәлім. Демек, кезінде «әңгімесі» деген тақырыпты Абайдың өзі қойған ба, әлде жинақты шығарушылар қойған ба – мәселе де көңілге түйткіл ұялатады.

Байқап отырғанымыздай, Абайдың «Ескендірі» негізінде толық мәнінде «назира» жолымен қайта жырланған белгілі бір шығарма жатқан жоқ, аңыз болуы мүмкін, сондықтан да автордың бұл шығарманы «әңгіме» деп атаған, атамағаны да ескеруге тұрарлық. Және де «назира» тәсілі шығарманың идеясын қарама-қарсы бағытта жырлау емес, жарыса жырлау болса керекті.

Зерттеуші Е.А. Костюхин «Ескендірдің» Абай шығармалары ішіндегі шешілмеген жұмбақтардың бірі екенін дәл байқап, оның түп-төркіні туралы әлі де тиянақты тұжырым жасалмағанын ескертеді, өзінің байқағандарын ортаға салады. «Ескендірдің» төркінін Абайға негіз болған Науаи мен Низамиден

іздемеу керек, фольклорлық аңыз-әңгімеден іздеу керек [36, 59] деп есептейді. Бұл жоғарыдағы М.С. Сильченконың пікіріндегі «аңыз» деген жорамалға жуықтайды.

Қазақ фольклорын арнайы зерттеуші маман ретінде Е.А. Костюхин халық арасында жиі кездесетін ауызша аңыз-әңгімелердің (притча) дидактикалық, тәрбиелік мәнін көрсете келіп: «Аңыз-әңгіме қысқа да нұсқа, айтайын деген ойы анық, түйіні тұжырымды» болады, [36, 60] – дейді. Осы белгілердің бәрін Абайдың «Ескендірінің» бойынан табады.

Зерттеуші Ескендірдің тегін анықтау үшін оның қай жылы жазылғанын анықтап алудың маңызды екенін айтады. «Бұл не? Шәкірттің алғашқы талпынысы ма, әлде тіс қаққан ақынның кең тынысты дастан жазуға кіріскендегі толғаныс – бастауы ма?...». Басқа зерттеушілер «Ескендірдің» қашан жазылғанын анықтауға ден қоймайды. Ал, бұл мәселе, жоғарыда айтқандарымыздай, поэманың тегін анықтауға көмектеседі. Дәлірек айтқанда, «егер Абай бұл шығарманы өмірінің соңғы жылдары жазған болса, оған осы аңыз («Дала уалаятында» басылған «Төкаппар әскербасы турасынан» деген әңгіме туралы сөз болып отыр» – З.Т.) материал болуы мүмкін. «Қалай дегенде де, – деп түйеді зерттеуші, – Абай поэмасының бастауын ауыз әдебиетінің аңыз-әңгіме» дәстүрінен іздеу керек [36, 60].

Міне, осылайша, тағы бір маңызды сұрақ көлденең дейді. Енді сол түйінді кім, қалай шешкен? Қ. Салғарин «Қалай болғанда да, Абайдың бұл деректі көне гректер жөнінде мол мағлұмат беретін бір тарихи шығармадан алғаны анық қой» [48, 19], – деген жорамалды алға тартады. Бірақ, Қ. Салғариннің одан арғы пайымдаулары «Абай бәрін оқыған» деген сипаттағы жалаң тізім болып қана қалған. Ол Абай пайдаланған нақты материал қайсысы? деген негізгі сұраққа жауап бере алмайды да, бәрібір, С. Қасқабасовтың пікіріне қосылады.

Ал, С. Қасқабасов болса, шындыққа таяп келіп, «Төкаппар әскербасы турасынан» әңгімені қолына алып отырып, батыл шешімге келе алмайды. Тіпті, зерттеушінің «Ескендірдің» отаны Македония екені ешқандай авторда немесе фольклорлық шығармада кездеспейді» [30, 24], – деген пікірі мүлде ұшқары. Ескендір туралы жазылған шығармалардың, айтылған аңыз-әфсаналардың санына жету мүмкін бе?

Т. Әлімқұловтың назарына Абай өмірбаянына қатысты аты белгілі Дж.В. Дрэпер іліккен. Ескендір туралы мағлұматты Абай Дж.В. Дрэперден алуы мүмкін, – дейді де, бірақ, Дрэпер шығармасының Абай «Ескендірімен» қабыспайтынына «жеңілдік»

[34, 112] жасайды. Ал, мұндай «жеңілдіктің» Низамидің «Ескендірнамасына» байланысты айтылғанын да (М. Әуезов, Ә. Жиреншин, А. Нұрқатов, т.б.) білеміз.

Қолында нақты материал, газетте басылған қазақша-орысша әңгіме тұрғанда Ү. Сүбханбердинаның да «Абай Ескендір бейнесін дәстүрлі түрде емес, мүлде жаңаша жырлаған» [29, 11], – деп тайсақтауының да себебі түсініксіз.

Сонымен, «Ескендір» дастанының түп-төркіні жөнінде Мұхтар Әуезов айтқан, бір емес бірнеше рет дәлелмен айтқан пікірге қарсы дау айтпаймыз. Низамидің «Ескендірнамасының» бар екені де, онда Александр Македонский бейнесі жағымды көрсетілгені де рас. Абай бұл шығармамен таныс болуы мүмкін, яки үзіндісін немесе толық зерттеп оқыған шығар.

Александр Македонский атына байланысты әуелі Ыбырай Алтынсарин өлең, кейін Абай дастан жазғаны мәлім. Біздің ойымызша, М. Әуезов келтірген эпизод Ыбырай Алтынсарин өлеңіне арқау болған. Онда дәл Низамидағыдай, Александрдың жанында Хызыр (Ыбырайда Хызыр Ілияс – З.Т.) болады. Ал, Абайда Аристотель ақыл береді. Бұл айырмашылықты да ескермеуге болады. Түптеп келгенде, Хызырдың Аристотельмен алмастырылғандығы туралы мәселе де қызықты.

М. Әуезов Абайға «Ескендірді» жазу үшін Низами дастаны жеткіліксіз болғанын көрсеткен де, оның Еуропа әдебиетіндегі мағлұматтарды пайдаланғанын білдіреді [8, 193]. Бірақ, нақты қай шығарма екеніне нұсқамайды.

Басқа зерттеушілердің пікірі де осыған орайлас, ол туралы жеткілікті көрсеттік деп ойлаймыз.

Профессор Ш. Сәтпаева (1930–2001) Абай жасаған кейіпкер Ескендір Зұлқарнайын төңірегінде өз пікірін білдіре келіп, әлем әдебиетінде Александр Македонскийдің жағымды бейнесі ғана басым болып келгенін, ал қазақ ақыны сонау көне замандағы басқыншы, сан халықтың мәдениетін жермен-жексен еткен тойымсыз, қорқау әрекеттерін тарихи шындыққа таяп әкеліп, тәлім аларлық терең ойлы шығарма туғызғанына назар аударады. Ғалымның бұл тақырыптағы ой қорытындылары мынаған саяды:

«Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасы әдебиеттану ғылымында байсалды зерттеліп, дәлелді тұжырымдар айтылған. Алайда, бұл поэманы өзі тақырыптас кейбір туындылармен қатар салыстыра, байланыстыра зерттеу, «александрияға» қазақ ақыны қандай өзіндік үлес, тың түсінік, жаңа шешім қосып,

дәстүр байытқанын анықтау – Абай асқан биіктің тағы бір қырын аша түсер еді [37, 120]».

Шынында, осы тақырыптас шығармаларға бұл поэманың ұқсастығы немесе айырмашылығы ғана сөз етіліп келді де, Абай «Ескендірінің» тарихи тақырыпты дамыта отырып, шығыс әдеби дәстүріне әкелген жаңалығы, осылайша «Ескендірнама» қазынасына қосқан үлесі ұлы ақынның тағы бір бедерлі белесі ретінде лайықты бағаланбай отыр.

Беделді ескендіртанушы Е.Э. Бертельс кезінде былай деген болатын: «Шығыс халықтарына Александр жорықтарының шын мәні беймәлім болды. Александрдың грек мемлекетін талқандап, халқын тәуелді етуіне, оның жорықтары Шығыс елдерін ойрандап, мәдениет қазыналарын жойғанына олар (Шығыс ақындары. – З.Т.) мән бере қоймады... Сондықтан да нағыз Александр тез ұмытылып, аңыздар мен ертектер тұманында ғайып болды. Александрды өнегелі басқарушы етіп суреттеу дәстүрі қалыптасты [38, 141]». Бұл айтылғандарға Мұхтар Әуезовтің пайымдауларын қорыта отырып, әбден көз жеткізуге болады.

Абай мұраларының қазақ, Шығыс, Батыс мәдениетімен табиғи түрде ұштасқандығының кезекті бір елеулі мысалы деуге тұрарлық сүйекті шығармасы «Ескендірдің» қысқаша тағдыры осындай. Осы поэма арқылы қалың қазақ өзінің рухани тарихында Александр Македонский туралы қазақша түсінік, тұжырым қалыптастырды, өзгенің жеріне, байлығына көз тігудің әділетсіз екеніне тағы да көз жеткізді. Ресей отаршылығының қасіретін тартқан қазақ халқының азаткерлік санасын оятуға бедерлі қадам жасады, деп ой түюге болар еді.

АБАЙДЫҢ КІТАПХАНАСЫ. Бұл арада біздің ойымызша, «Абай оқымаған кітап жоқ» деп қысқа қайырғаннан гөрі мына жағдайларды зерделеу қажет сияқты.

1. Абайдың тұрған жері, қоршаған ортаның әлеуметтік-мәдени, ғылыми деңгейі;
2. Абай пайдаланған Семей кітапханасының жайы-күйі. Онда болуға тиісті немесе болған әдебиеттердің сипаты;
3. Абайдың оқырман, зерттеуші, ақын, ғалым, билік адамы ретінде қандай әдебиетті қажетсіну мүмкіндігі;
4. Абай оқыған әдебиеттер туралы қолда бар айғақты деректер;
5. Абайдың өзінің білім деңгейі, діни, ғылыми, саяси көзқарасы;
6. Абай балаларының білім деңгейі, ынта қойған әдебиеттері.

Осы мәселерге немесе біразына жақын бара алсақ, жорамалымыз ақиқатқа жуықтайды-ау, деп ойламыз. Әлбетте, көзбен көріп, қолмен ұстағандай бұлжымас дерек бізде де жоқ.

Мұхтар Әуезов «Ескендірдің» қай жылы жазылғанын көрсетпейді. Абайдың «1886 жылдан бастап Крыловтың, Пушкиннің, Лермонтовтың шығармаларын аударғанын», есейіп ер жетіп қалған шағында (1886–1904 жылдар) Науаи мен Низами шығармаларына ден қойғанын [9, 52] айтады. Басқа зерттеушілер де бұл мәселені қозғамайды. Абайдың 1909 жылы шыққан тұңғыш жинағында да «Ескендірдің» жазылған жылы көрсетілмеген.

Біздің ойымызша, Абай «Ескендірді» 1895 жылы жазған. Мұны Абай дастанына негіз болған нұсқалардың бірі – «Төкаппар әскербасы турасынан» деген әңгіменің «Дала уалаяты» газетінде басылған (1895 жыл, 21 қаңтар) уақытын еске алып айтамыз.

Әлбетте, бірден-бір ақиқаты осы деп кесіп-пішуге хақымыз жоқ екендігін де ескертеміз. Пікір жарыспаса, бірін-бірі терістеп немесе толықтырып жатпаса, ғылыми түсініктер догмаға айналып кетер еді. Абайтанушылардың келесі ұрпағына қалатын жұмыс та аз емес дей отырып, «Ескендір» поэмасы төңірегіндегі әңгіме осымен аялдай тұрсын деген тілекпен нүкте қойдық.

Абайдың «Дала уалаяты» газеті шыға бастаған алғашқы сандарынан бастап үзбей оқып отырғанын, оқып отыруға тиісті болғанын өз шамамызша дәлелдеген сияқтымыз.

Абайдың басқа да басылымдарды, Ресейдің орталық қалаларында шыққан журналдары алдырып оқығаны, үйінде сақтағаны туралы бұлжымас архив дерегі де, естеліктер де бар [39]. Абай өз өмірінің соңғы он жылында тек ғылыми-зерттеушілік, шығармашылық жұмыспен айналысқаны, Семейден Жидебайға мезгіл-мезгіл кітап алдырып, өзі де әкеліп тұрғаны жөнінде мағлұматтар жеткілікті. Бұл кезде Абай философиямен, өмірдің мәні, жаратылыстың сыры туралы мәселелермен айналысады. Діннің негіздеріне, тек ислам ғана емес, адамзат мәдениетінің құнды мұралары, дүниетанымның кілті ретінде әлемдік басқа да діндерді зерттеуге ден қояды. Ғылыми трактаттар – ғақлиялар жазады. Әдеби шығармашылыққа мейлінше пейіл беріп, дастан түрінде кесек шығармалар жазады, аудармалар жасайды, өзінің бұрынғы жазғандарын қайта қарап, редакциялайды.

Абай қажетіне жаратқан әдебиеттер, алдымен «қалың журналдар» еді. Себебі, провинциядағы Семей кітапханасы сияқты кітапханада үнемі көп томдық іргелі ғылыми еңбектер, шығармалар жинақтары, көне кітаптар сақталды деудің қисыны аз.

Сондай-ақ, шығыс әдебиетінің асыл нұсқалары көп болды десек те, ұшқарылық жасармыз.

Бұл кемістіктің орнын «қалың журналдар», сөздіктер мен энциклопедиялар, оқулықтар толтырды. Сонымен бірге, мұнда негізінен сол кезде шыққан жаңа кітаптар, көркем әдеби кітаптар, журналдар мен газеттер болғаны шындыққа жанасады.

XIX ғасырдың аяғында Санкт-Петербург пен Мәскеуде шығып тұрған қалың журналдардың көп болғанын, олардың әдеби, танымдық құны ерекше болғанын айта кетуіміз керек. Төменде сол кітапханада болған, Абай қажетіне жарады-ау, деген біраз журналдың тізімін де бердік [40].

Семей кітапханасында энциклопедиялық сөздіктер болғаны даусыз. Солардың ішінде 1890 жылы шыққан көп томдық «Энциклопедиялық сөздіктен» [41] Абай өзіне қажет көп нәрсе тапқанын байқауға болады. Абай өзі ұшығын естіген жайларды, оқиғаларды тиянақтап, жете білу түсу үшін энциклопедияға жүгінеді. Ал, Абай сияқты өздігімен оқып-жетілген адам басқа, іргелі ғылыми әдебиеттерді колға алмас бұрын анықтама, сөздік, энциклопедия сияқты тілі жеңіл, көлемі ықшам әдебиетпен танысып, белгілі дәрежеде дайындықтан өтеді.

«Энциклопедиялық сөздіктің» бірінші томында, кейін соның негізінде шыққан Брокгауз-Эфрон энциклопедиясы деп аталатын «Жаңа энциклопедиялық сөздіктің» бірінші томында Аристотель туралы, Александр Македонский туралы көлемді мақалалар берілген [42, 148-149].

Аристотель философиясына ден қойған Абай – ғалымның осы мақалаларды оқуы әбден мүмкін. Ал, Семей кітапханасында әртүрлі энциклопедиялық сөздіктердің болғаны күмән туғызбайды. Біз бұл арада Семей кітапханасының қыр қазақтары немесе қоныс аударып келген орыс шаруалары үшін ұйымдастырылғанын, облыс әкімшілігінде қызмет істейтін чиновниктер мен ақсүйектерге арналғанын ұмытпайық. Ал, олардың көбісі-ақ жан-жақты білімді, ой-өрісі кең адамдар болатын. Бұған дәлел көп. Солардың қалауымен қазына ақшасы есебінен кітапхана толықтырылып тұрған, мұнда сол кездегі Ресейдің орталық қалаларында шығатын «қалың журналдар», газеттер уақтылы келіп тұрған.

«Ескендірге» қатысты мағлұматтарды толықтырып, байыту үшін Абай пайдаланған «Сөздіктегі» мақалалардың мазмұнына назар аударайық. «Сөздікте» Александрдың әкесі Филипп Македонский екендігі, б.э.д. 356 жылы туғаны, 13 жасынан

Аристотельдің тәрбиесінде болғаны айтылады. Аристотель Александрдың әкесі Филиппен құрдас екен. «Александрдың дарыны ерте танылып, дербес әрекетке ұмтыла бастаған, баққұмар болған». Аристотель ханзаданы 4 жылдай тәрбиелейді. Бұл жөнінде Александр: «Әкем маған өмір сыйлады, ал ұстазым қалай өмір сүру керектігін үйретті», – деген екен.

Филипп патша өлгенде 20 жастан асқан Александр таққа отырады. Аристотельдің кеңесі бойынша бұдан былай балғын патшаға Аристотельдің жиені Каллисфен деген философ кеңесші болады.

Александр Македонский өзінің көп жорықтарының бірінде, дәлірек айтқанда, 331 жылдың жазында «Парсы қақпасы» деп аталатын қақпаға келіп тіреледі. Персияға кіретін бұл қақпаны 40 мың сап, әскер күзетеді екен. Қақпаны ала алмаған Александр айла жасап, қарсыласының ту сыртынан келіп жеңіске жетеді («Ескендірдегі» қақпаны еске алайық – З.Т.). Осында 4 жыл өткен соң (325 жылы), Үнді мұхитына дейін барып, қайтып келе жатқанда оның әскері Белужистанның ұлы шөліне тап болып, көп шығынға ұшырайды.

«Ескендірге» қатысы бар-ау, деп сүзіп алған ақпарларымыз осындай. Үңіле қарасақ, Абайдың Аристотель деп, Ыбырай Алтынсариннің Қызыр-Ілияс деп отырғаны Аристотельдің жиені Каллисфен болып шығады. Ал, «Дала уалайтындағы» әңгімеде патша ақылшысының аты аталмайды.

Демек, тарихта аты мәлім, бүкіл өмірбаяны, қызметі бүге-шігесіне дейін белгілі Александр Македонский сияқты тарихи тұлғаның қасындағы адамды Аристотель еткен – Абайдың ұшқыр қиялы деп есептейміз. Бұған дәлел ретінде әңгіменің сюжеті бойынша шиеленіскен оқиғаның шешімі ой қорытудың индукциялық әдісі арқылы табылады. Кішкене ғана көз сүйегі арқылы адамның тойымсыз құлқынын толтыру жөніндегі Абай тұжырымы Аристотельдің логикасына келіп қабысады. Осылайша, ұлы ғалымды ізінен таныған Абай, оны әңгімедегі данышпан ақылшының орнына қойған.

Кезегі келгенде айта кететін тағы бір мәселе бар. Ол – Абайдың біз атаған сөздікпен танысудан тапқан олжасы – тек Ескендірге ғана қатысты емес. Бұл сөздіктегі «Аристотель» мақаласынан [42, 424–440]. Абай Аристотель философиясының қыр-сырына қанықты.

Дәл осы тұста Абайдың діни, философиялық дүниетанымын тереңдетуге себепкер болған әдебиеттер жөніндегі аз-кем

пікірімізді де білдіре кеткеніміз артық болмас. Абай қандай еңбектерді оқыған деген мәселе әркімді де толғандырғанын көрсеттік.

Жоғарыда біз Семей кітапханасы туралы айттық. Бұл кітапханада мерзімді баспасөз нұсқаларының көп болғаны – дәлелденген мәселе. Қиыр аймақтағы кітапханаға «Русский вестник», «Русская старина», «Русская мысль» сияқты танымдық журналдар, «Православное обозрение», «Вера и разум» сияқты діни журналдар, Халық ағарту министрлігінің журналдары келіп тұрған. Бұл басылымдар Абай сынды іздегіш зерттеушіге өте қажет болғандығы түсінікті. Абайдың ғылыми талап-тілегін қанағаттандырады-ау, деген тұрғыда қарап, біз сол журналдардың шағын тізбесін жасадық. Ұлы ойшылдың зерттеушілік лабораториясын танып-білуге талпынғандарға бұл тізбе керек те болып қалуы мүмкін (Ғылыми еңбектердің тақырып аттары орысша беріліп отыр).

1. *Липицкий П.* Вера и знание // Вера и разум. 1889. №6.

2. *Зеленогорский Ф.* Природа и жизнь по Аристотелю // Вера и разум. 1891. №17.

3. *Любимов В.* Изучение природы в древности и в новое время // Русский вестник. 1891. №№6, 7.

4. *Виноградов П.* Трактат Аристотеля о государстве Афинском // Русская мысль. 1892. №11.

5. *Амфитеатров Е.* Исторический обзор учений о красоте и искусстве // Вера и разум. 1889. №19.

6. *Корсунский И.* Учение Аристотеля и его школы (перипатетический) о Боге // Вера и разум. 1891. №№ 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23.

7. История Аристотелевской философии // Вера и разум. 1891. №№ 6, 9, 12.

8. Метафизика Аристотеля (перевод П. Первова и В. Розанова) // Журнал Министерства Народного просвещения. 1891. №2.

9. Об истолковании Аристотеля (введение и перевод Э. Радлова) // Журнал Министерства Народного просвещения. 1891. №№ 1, 2.

Ал енді Абайдың Дж.В. Дрэперді оқығаны жөнінде Д. Кеннанға А. Леонтьевтің айтқаны туралы тарихи деректі де ескермеуге болмайды. Дрэпердің еңбектері көп. Соның ішінде «История умственного развития Европы». СПб. 1869. басылымын оқығанын [43, 18], бұл еңбектен Александр Македонский хақында ғана мағлұмат алмағанын, әлемдік ақыл-ойдың дамуы туралы да білімге қаныққанын күмәнсіз шындық ретінде қабылдау керек.

БІЛІМДІДЕН ШЫҚҚАН СӨЗ. Бір ескертетін мәселе, Абайдың көне дәуір философиясымен әуестенуінің ақындық шеберлікті жетілдіруіне де көмектескенін байқаймыз. Абай тек табиғат берген дарынымен ғана қалыптасқан ұлы ақын ғана емес, оның сөз өнері, поэтика туралы да теориялық кемел дайындығы болған.

Абай ойшылдығы оны әлемдік эстетикалық ойдың негізіне жетелеп апарған. Баршаға мәлім: «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел», дегенде, Абай айтылар сөздің сыртқы түрі немесе идеясы туралы ғана емес, ішкі қасиеттерінің XIX ғасырдың екінші жартысындағы әлемдік эстетика талаптарына сай өзгергендігін де айтқан айтқан деп түсінеміз.

Мұхтар Әуезовтің көрсетуі бойынша, еңбектерін Абай оқыған «философ білгіштердің ішінде Спенсер» де бар. Ағылшынның позитивист философы Г. Спенсер (1820–1903) адамның қабылдау қабілеті мен танып-білу ерекшеліктері мәселесін сөз өнеріндегі әдеби стильге байланыстыра келіп, былай деген екен: «Сөз таңдау, сөз қолдану ерекшеліктерінің негізінде де бір ғана талап – ықыласты (оқырманның – З.Т.) үнемдей білу талабы жатыр. Ойды ең жеңіл жолмен жеткізе білу кей уақытта бірден-бір, басқа барлық жағдайда басты мақсат болуы керек». Басқаша айтқанда, әрбір сөз иесі көп күш жұмсамай-ақ, оқырман, тыңдарман жүрегіне өз ойын жеткізе білуі қажет екен. Сол Спенсерде «ойлау қуатын үнемдеу, тиісінше, қабылдаушының ықыласын үнемдеу» [9652] деген принципті қағидалар бар.

Абай поэзиясының түр жағынан қарапайым, көлемі жағынан ықшам, ұғымға жеңіл келетінін білеміз. Абай сөздері ханға да, қарашаға да ұғынықты. Сонымен бірге көркемдік қуаты күшті. «Тілге жеңіл, жүрекке жылы» тиетін болсын деген принципінен Абай әмсе тайған емес. Бұл – әрі қарапайым, әрі көркем болсын дегені. Көркемдіктің шарты – қарапайымдылық, қарапайымдылықтың өзі – көркемдік. Абайды оқығанда біз осыны түсінеміз. Бірақ, эстетикалық тұрғыдан алғанда, қарапайымдылық дегеніміз – қарабайырлық деген емес, үстірттік, жайдақтық емес. Осы екі ұғымды шатастырып алмайық. Қарапайымдылық – айқындық, ұғымға, қабылдауға жеңілдік, қысқалық.

Аристотель өзінің «Поэтикасында» ойды сөзбен білдірудің қасиетті жолы ретінде «айқын сөйлеуді» айтады. Өртүрлі жағдайда «қарапайым төменгі стиль мен бейнелілік элементтерін шебер ұштастыра білуге» [44, 10] шақырады.

Абай «өлеңді ермек үшін» жазбаған, адами болмысты игеру, оқырмандарын өз соңынан ерту үшін жазған. Демек, Аристотель,

Спенсер теорияларын басшылыққа алып, әр жолы айқындыққа, көркем қарапайымдылыққа ұмтылған. Өйткені, ол адами болмысты көркемдік тәсілдерімен игерудің өміршең жолы қарапайым көркемдікте жатыр, деп білген. Сонда ғана «іші алтын, сырты күміс сөз сарасы» туатындығына сенімді болған.

Бұл айтылғандар Абайдың поэзия теориясына өзіндік үлесін қосқан ойшыл екендігін көрсетеді. Абай өлеңдерінің міншіл, сыршыл, уағыз тұрғысында келетіндігі мәлім. Дәл осы қасиеттерімен Абай Аристотельдің поэзия мұраты туралы айтқан ойларына толық жауап береді. Поэзияны өнердің бір түрі ретінде қарастырған Аристотель «поэзия ақиқаттан бастау алып, соған негізделсе де, ақиқат тұрғысында қабылданбайды, айтайын деген ойы, идеясына қарай ақиқат қандай болу керек деген тұрғыда қабылданады» деп келеді де: «Поэтикалық (ақындық – З.Т.) өнердің көздейтін мақсаты – идея беру, ой айту арқылы адамдардың жанын тазарту, жеке бастың күйкі қам-қаракетінен арылтып, жалпыадамзаттық ортақ өлшемге, адамгершілікке жетелеу», [42, 426] – деп тұжырымдайды.

Дәл осынысымен поэзияны тарих ғылымынан жоғары қойып, философияға жақындастырған Аристотель теориясын Абай өзінің шығармашылық тәжірибесінде ақтап шығады.

Поэтика теориясына жетік Абай әрқашан оқырманын, тыңдаушысын көз алдынан бір сәт те кетірмейді. Оны көріп отырады. Оқырманның ой-қабілеті мен күш-қуатына құрметпен қарайды, қажытпайды. Бұл да философ-ақынның мол теориялық дайындығын көрсететін қасиеті. Авенариус айтқандай, «жан қуаты шексіз емес».

Олай болса, «оны үнемдей білу, сөйтіп неғұрлым көп нәтиже алуды көздеу қажет». Өйткені «философия дегеніміз – ой қуатын рәсуа етпей әлемді танып-білу» [42, 31]. Аристотель поэзияны философияға жақындатып отыр. Демек, бұл айтылғандар поэзияға да толық қатысты. Абай ұстанған бағыт, қолданған әдіс – осы үнемділік, қарапайым көріпкелдік арқылы мақсатқа жету.

Сондықтан, Абай басы артық шілтерлі теңеу, шытырман ұйқас, шамшыл орамдар қолданбайды. Әрине, біз бұл жұмыста Абайдың эстетикалық көзқарасын талдауды мақсат етпейміз. Тақырыбымызға көлденеңдеп қалған көне грек философиясымен таныс Абайдың одан сөз, өлең теориясы туралы да оқып-білгендігін көрсетпек ниетіміз.

М. Әуезов көрсеткеніндей, Абайдың эстетикалық көзқарастарына Пушкиннің, Лермонтовтың әсері болған. Тіпті, Мұхаң

Абайды Герценмен, Добролюбовпен, Чернышевскиймен, Белинскиймен де жақындастырады [9, 51]. Мұның да қисыны бар шығар.

Біздің байқағанымыз – Абай ақындығының күрескерлік рухынан гөрі философиялық, ойшылдық сипатының басымдығы. Оның моральдық, дидактикалық поэзиясы, ғақлия сөздері әлемдік философияның (батыс, шығыс деп бөлінетіні жоқ) қайнарынан нәр алды, соған сүйенді.

Абайдың – абайлық күдіреті, ақындық күдіреті де осында жатыр.

1. Бекхожин Х. Абай және «Дала уалаяты» / Қазақ мемлекеттік университетінің еңбектері. Тіл және әдебиет сериясы. 5-шығуы. 1950. «Дала уалаяты» және мәдениет мәселелері // «Қазақ тілі мен әдебиеті». 1959. №10.

2. Мырзахметов М. Абайтану тарихы. Алматы, 13-б.

3. «Абай» журналы. 1992. 3-б.

4. М. Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінің архиві. 201-п., 6-б.

5. «Жүрегімнің түбіне терең бойла...» /, Абай туралы естеліктер. Алматы: «Жазушы», 1995. 201-б.

6. А. Құнанбаев шығармаларының толық жинағы. 1 томдық. Алматы, 1961. 526 б.

7. «Әуезов М.». 19-том, Алматы, 1985. 19-б.

8. «Әуезов М.». 20-том, Алматы, 1985. 59-б.

9. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы, 9-том. Алматы; «Ел шежіре», 2011.

10. Марғұлан Ә. Абайдың Ленинградтағы қолжазбасы // Әдебиет және искусство. 1957. №3. 87-б.

11. Лаптев И. Материалы по казак-киргизскому языку // Труды по востоковедению. Вып. 2. Москва, 1900.

12. «Этнографическое обозрение». 1900. №3. 66-72-с.

13. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 1933. 382 б.

14. «Абай» журналы. 1992. № 2. 54 б.

15. Жиреншин Ә. Абай шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1961. 210-б.

16. «Абай». Энциклопедия. Алматы, 1995.

17. Сильченко М.С. Творческая биография Абая. Алма-Ата, 1957.

18. «Дала уалаятының» газеті. 1889. №1.

19. «Әуезов М.». 18-том. Алматы: «Жазушы», 133-б.

20. Нұрқатов А. М. Әуезовтің творчествосы. Алматы, 1957. 187-б.

21. Бөжеев М. Алматы, 1974. 9-б.

22. Жұлдыз. 1995. №4. 166-174-бб.

23. Мұқанов С. Жарық жұлдыздар. Алматы, 1995. 175-б.

24. *Әуезов М.* Абайтанудан жарияланбаған материалдар. Алматы.
25. *Қабдолов З.* Арна. Алматы, 1988. 256 б.
26. Абай. Шығармаларының толық жинағы. Алматы: «Жазушы», 1995. 8-б.
27. «Дала уалаятының» газеті. 1895. №31.
28. *Бекхожин Х.* Қазақ баспасөзінің даму жолдары. Алматы, 1964. 8-б.
29. *Сұбханбердина Ү.* «Дала уалаятының» газеті» // Әдеби нұсқалар. 11-12-бб.
30. *Қасқабасов С.* Абай тағылымы. Алматы, 1986. 22-б.
31. *Мағауин М.* Ғасырлар бедері. Алматы, 1991. 63-б.
32. *Дербісәлин Ә.* Әдебиет туралы толғаныстар. Алматы, 1990. 170-171-бб.
33. *Салғараұлы Қ.* Таным баспалдақтары. Алматы, 1993. 20-б.
34. *Әлімқұлов Т.* Жұмбақ жан. Алматы, 1993. 109-111-бб.
35. *Жұмалиев К.* VIII-XIX ғасырлардағы Қазақ әдебиеті. А., 1967, 308-б.
36. *Костюхин Е.А.* Известия АН Каз ССР. Серия общественная. 1968. №5.
37. *Сатпаева Ш.К.* Казахская литература и восток. Алма-Ата, 1982. С. 103-120.
38. *Бертельс Е.Э.* Роман об Александре и его главные версии на Востоке. М.: Издательство АН, 1948.
39. Қазақстан ОМА. 15-кор, 2-тізім, 399-іс, 85-86-парақтар.
40. Қазақстан РА. ОР К №599-папка.
41. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. М., 1991.
42. *Дж. Кеннан.* Сибирь и ссылка. С.-Петербург, 1900.
43. *Шкловский В.О.* Теория прозы. М-Л.: «Круг», 1925. С. 9-10.

Үшінші тарау

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫН БАРЛАУ РЕТІНДЕ

ҚЫРАН ҚҰСТЫҢ СЫНЫ. Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» деп басталатын өлеңінің көркемдік-эстетикалық қасиеті оқырманның да, абайтанушылардың да лайықты бағасына ие болған. Табиғат пен адамның ажырамас бүтін-бірлігі мұндай кемел суреттелген жалғыз өлеңімен ғана талай ақын тарихта қалар еді. Тіпті, табиғат лирикасы дегеннен гөрі көргіш, сезгіш, ой қорытқыш ұшқыр қиял иесі әр адамның көңіл күйін тереңнен тартып, жалаңаштай, жарқырата көрсетудің ғажайып үлгісі осындай. Абайтанушы З. Ахметов «Қансонарда...» «... саятшылық өнерді өте көркем, келісті бейнелейді», деп келеді де «... өлеңнің мазмұнына, ондағы оқиғаның баяндау тәсіліне аз-көп зер салсақ, кейбір жайларға көңіл аударуға болар еді», дейді де «қыран құстың тұлкімен айқасын драмалық оқиға» деп санайды. Яғни, бұл Абайдың өзі айтатындай: «Ескі бише бос мақалдаған» емес, түзелген сөз, тыңдаушының талғамын тәрбиелейтін, сезім түйсігін түзейтін сөз. Тек «іші ғана алтын» емес, «сырты да алтын», мазмұны мен түрі бірін-бірі жақтап, толықтырып тұрған бейнелі сөз өрнегі мен түр тұтастығы. Ақындықтың айрықша ерекшелігі Абайдың сөзімен айтсақ:

Қуатты оттай бүрқырап,
Уәзінге өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген,

Қайран тіл, қайран сөз... – екен. Ақынның осындай шабытты шағында туған «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» деп басталатын өлеңінің жөні бөлек. Неге бөлек? Оның жауабын іздеу – мақсұтым да емес, жауабын табу мұратым емес еді, егер осы өлеңнің тағы бір нұсқасы дерлік мәтін болмаса. Және ол нұсқасы ақынның көзі тірісінде тасқа басылып, жұртқа тарамаса.

Ол 1897 жылы Қазан қаласында басылған «Князь билэн Загипа» қиссасының мәтінінен табылған. Анықтап, көпшілік

назарына ұсынған Ү. Сүбханбердина, түсінік берген профессор М. Мырзахметов [1, 6-86]

Абайтану үшін қызығарлық маңызы бар бұл мәтін туралы қандай да пікір айту үшін, алдымен, оны қазіргі бізге мәлім нұсқасымен [2, 42] салыстыра отырып, айырмаларын талдап шығу керек.

Қиссадағы нұсқаны – Қиссада, жинақтағыны – Жинақта деп алдық.

Қиссада: Бүркітші қансонарда шығады аңға.

Жинақта: Қансонарда бүркітші шығады аңға.

Сөз ауысулары бар. Әуелі қансонарда кім аңға шығады десе, **жинақта:**

Қансонарда бүркітші шығады аңға, – деп келеді. Айтылар ойдың бас-аяғы бүтін, екі нұсқада да бірдей. Тек, жинақта бірден экспрессия, екпін қысы-жазы құс салып жүрген аңшы емес, қансонардағы бүркітшінің қимыл-құбылысы туралы. Екінші жол да солай:

Жинақта: Тастан түлкі табылар аңдығанға,

Қиссада: Табылар тастан түлкі аңдығанға.
Үшінші жолдағы өзгеріс те осы сипатта.

Қиссада: Жүйрік ат, тату жолдас бір ғанимат,
Жарасар ықшам киім аңшы адамға

Жинақта: Жақсы атпен тату жолдас бір ғанибет
Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға

Жинақтағы сөздердің салмағы артығырақ. Айталық, жүйрік аттың бәрі **жақсы ат** өлшеміне тола бермейді, екіншіден, ықшам киімнің аңшыға жарасатыны: жүйрік ат, тату жолдас, ықшам киім үшеуінің аңшы адамға ғанибеттігі жинақта қосақталып бір-ақ берілген. Жарасар деген сөздің орнына ықшам киімнің әрі ыңғайлы болуы үстемелеп көрсетілген.

Қиссадағы: Табылар салаң етіп қашқан ізі,

Сымпаң қағып жылғадан із алғанда.
Бүркітші тау басында қағушы ойда,
Ізінің бетін түзеп аңғарғанға

Жинақтағы: Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,

Сағадан сымпың қағып із шалғанда
Бүркітші тау басында қағушы ойда,
Іздің бетін түзетіп аңдағанға

«Салаң етіп» қашқан – түлкі. Түлкінің ұзын құйрығы салаңдап бара жатады, – дейді қазақ. Ал, «қайтқан із» бен «қашқан іздің» мағынасы бірдей емес. «Қайтқан із» аңшылар келмей

тұрып, түлкі оларды көрместен бұрын салынған із. Едәуір уақыт алшақтығын көрсетеді. Ал, «қашқан із» жаңа ғана, осы аңшылардың дабысын естіп немесе өздерін көріп қалып, жылыстаған түлкінің ізі. Реңкі бөлек, мағынасы бірдей, айырмашылығын көрсеттік.

Қиссада: Сымпаң қағып жылғадан із алғанда

Жинақта: Сағадан сымпың қағып із шалғанда.

Бұл екі жолдың ортақ суреті жедел басып, атын сымпаң қақтырып келе жатқан аңшы және оның қар үстінен «із алуы» немесе «із шалуы», айырмашылығы – «жылғадан» немесе «сағадан» екендігі. Екеуі де аңға жасырынып келуді көрсетеді. «Жылға» бұғып келетін өзек, ойпаң болса, «саға» қылт етіп, оқысынан, төтесінен шыға келетін тұс. Екеуінде де аңшының сақ, шапшаң қимылы, көзінің шалымдылығы суреттеледі. Демек, бұлардың көтерген жүгі бірдей, өлең түзілімінде ешқандай кемшілігі жоқ. Тек «сағадан сымпың» деген аллитерация болмаса. Өлеңде мұндай болымсыз ғана элементтің өзі поэзиялық сипатты күшейтіп жіберетінін осы мысалдан көруге болады.

Қиссада: Ізінің бетін түзеп аңғарғанға.

Жинақта: Іздің бетін түзетіп аңдағанда.

Бірінші нұсқадағы «із» түлкінің ізі және оның бағыты екендігі аңшыға түсінікті болса да, кей оқырман ненің, кімнің ізі деп жаңылып қалуы мүмкін. Сондықтан, жинақтағы жолдың бас-аяғы бүтін деп есептейміз.

Қиссада: Тартқанда томағасын қыран бүркіт,
Қарайды сонда самғап бір қырымға.

Жинақта: Томағасын тартқанда бір қырымнан,
Қыран құс көзі көріп самғағанда.

Хиссадағы нұсқаның қай жағынан алса да, жинақтағыдан үздік екені кімге де болса түсінікті. «Бір қырымнан» немесе бүркіттің томағасын түлкіден шалғай тұрып тартқанның өзінде, қыран құс көзі көріп, самғай жөнелді дегенге сенгің келсе де, мұндай шұбалаңқы сөйлемнен гөрі: Томағасын тартқаннан кейін қыран бүркіт самғап, ұша жөнелді де, төменге қарады десек, әрі ықшам, әрі көркем.

Қиссадағы: «Түлкі өрлеп төмен ұшсам қалады» деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға.

Жинақтағы: Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға.

Жинақтағы бірінші жол толық мағыналы екен.

Қиссадағы: Құтылмасын білген соң құр қашқанға,
Керіліп, көкке қарап секіреді.

Бұл түлкінің жанталасып, өзінің жауына қолынан келгенше жасаған қарсылық қайраты. Өрекет бар.

Жинақтағы: Құтылмасын білген соң құр қашқанға,
Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
О да талас қылады шыбын жанға.

Түлкі нағыз қарсылық қимыл бастаған жоқ, бірақ қауіп төнсе, алысып көрмекке дайын. Осы арада, қиссада бар, **жинақта жоқ:**

Аспаннан қыран қомдап құйылғанда, – деген әдемі жолды көрсеткен дұрыс. Сондай-ақ, қиссада:

Екеуі жарқ-жұрқ етіп алыспай ма,
Шыққандай жеке батыр қан майданға, – деген жиынтық мағыналы арпалыс туралы айтылған екі жол **жинақта** екі тағының алысуы қимыл-өрекет үстінде, дыбыспен, түр-түспен көрсетілгені ұтымды-ақ.

Қанат-құйрық суылдап, ысқырады,
Көктен қыран сорғалап құйылғанда.
Жарқ-жұрқ етіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға.

Жинақта: Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,
Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға.

Қиссада: Бүркіт қара ақ қарда, түлкі қызыл,
Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға

«Бұл үзіндідегі эпитеттер де... инверсияның заңына сүйеніп жасалынған. ... бұл жалаң эпитет, инверсия ғана емес, өрі шендестіру (антитеза). Суреттемек өмір құбылысын жайнақы, жарқын етіп беру үшін ақын поэтик тілдің үш түрінің бір жерге басын қосқан...» [3, 200], – деп сыншы Қ. Жұмалиев айтқандай, түстерді шендестіру мұнда да бар. Бірақ инверсия осалдаған. Жайылма сөйлем түрінде түсінікті. Ал, өлеңдік көркемдік қуаты жағынан жинақтағыға есе бермейді.

Өсіресе, назар аударатынымыз осы екі үзіндідегі екінші жолдар, яғни:

Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға.

Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға.

Қарамен берілген тіркестердің салмағы бірдей емес. Біріншісіндегі: хасса сұлуды қызға балап айтсақ, «Қар – аппақ... түлкі қызылға сыйғызамыз...». Ал, жігіт яғни, «бүркіт қара» қайда қалады? Кемшіндігі көрініп тұр. Әңгіме түлкі алған бүркіттің сұлу қызға төсекте жігіт жолыққандай көрік-өсері туралы ғой. Сондықтан да **жинақтағы** мәтін:

Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш...
Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып,
Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға, – деп келеді ғой. Осылай пайымдасақ:

Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға, – дегеннен гөрі:

Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға, – дегеніміз түсінікке жеңіл сияқты-ау. Осы пікірімізді әрі қарай сабақтай отырып, екі мәтіндегі бір өзгешелік

Жинақтағы: Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда, – деген жолдар мен

Қиссадағы: Аппақ бет, жалаңаш ет, құмырсқа бел,
Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда, – дегенді салыстырып көрсек, бірінші мысалдағы:

Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда

Жай ғана жылтырақ бояулы сурет, бөлендей бір мазмұн жүгін көтеріп тұрмағаны байқалады. Бәлкім, сұлу қыздың бейнесін толықтыра түсуге керек болды дегеннің өзінде:

Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда, – деген жолдың орнын толтыра алмайды. Бұл толымсыз сөйлем қазіргі жинақтарда жоқ. Әрине, Абай поэзиясында тура баяндамай, тұспалдай айту, түсінік шылбырын оқырманға ұстата салу тәсілі жат еместігін мойындай тұрсақ та, бұл жолдың артықшылығы көрініп тұр.

Осы жолдан кейін табиғи қисынымен ойды аяқтап, мұндай сұлу қыздың:

Ақыл, көрік, мінезі бірдей болса,

Бозбаланың арманы жоқ жалғанда, – деген сөздер үйлесім тапқан. Жинақтарда бұл жолдар жоқ.

Бүркітшінің аңға шыққаны, із кескені, тапқаны, түлкіні «қағып» тастан шығарғаны, оған бүркіттің түскені – аңшылықтың әдеттегі тізбекті жүйесі десек, ақын бір сәт осынау көріністі қызықтап, сол көріністен ғажайып сурет тауып, шабыт үстінде лирикалық шегініс жасады.

Ұй тағысы мен түз тағысының адам үшін арпалысқан аяулы-аяусыз сәттерін аңқұмарлық құштар сезім жеңіп, ақын «қызыл түлкіні» «қара бүркіттің бүлк-бүлк еткізіп бауырына дәл басқан» көріністі адам әрекетімен баламалы етіп, қиял ауанымен нақты кеңістік пен уақыттан шығып кетеді. Жүйрік шабыт табиғат аясындағы бұл көріністен аң мен аң, адам мен адам ара-

сындағы қимыл-әрекеттен әлдебір алып қашпа ассоциация туғызады. Аспандаған ақын қаламынан жоғарыдағы жолдар кестеленіп қағазға қонады. Қас-қағымда есін жиып алған ақын, қайтадан «жерге түседі».

Нақты көрініс. Көз алдында тағы да бүркіт пен түлкі.

Ол сурет.

Жинақта: Құсы да иесіне қораздана,
Алпыс екі айлалы түлкі алғанға.

Қиссада: Сонда бүркіт тойқанда әсемденер,
Алпыс екі хайлалы түлкі алғанға.

Екі нұсқа да кем емес. Бірімен-бірі жарыса, бірін-бірі аша түсетін бейнелеу өрнегі.

Жинақтағы: «Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап, –

Қарамен жазылған көсемше ойды тұйықтап тастайтындай көрінсе,

Қиссадағы: «Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдасар, – өлеңнің бір екпіндегі түзіліміне неғұрлым жарасатын сияқты. Мысалы, қылар, батысар, етер кетер, әсемденер – жымыңдасар – келер шақ тұлғасындағы етістіктер.

Қиссадағы нұсқаны жинақтағыдан асыра бағаламағанның өзінде, осындай жеке сөз қолданыстағы, теңеу, бояу ерекшелігі тұрғысынан ауыз тұштытатын мысалдар аз емес екен. Айталық,

Қиссада: Таудан жуа тергендей көп жиылса,
Құмарың бір тарқайды әр алғанда.

Жинақтағы: Таудан жиде тергендей ала берсе,
Құмарың бір тарқайды әр қанғанда, – деген мәтіндердің екеуінің де өзіндік қадірі баршылық.

Біріншідегі «таудан жуа теру» – «Таудан жиде тергеннен» гөрі дәлірек. Жиде ойпаңнан, тіпті ағаш арасының жемісі – тауда болмаса керек. Бірақ, «тау жуасы» ұғымға ашық болғанымен жидеден гөрі ащы жемістер қатарына жатады.

Құмарың бір тарқайды әр алғанда.

«Әр алғандағы» бір сәттік, шашыранды, жеке-жеке құбылыс. Қара сөзге көшірсек, «әр алғанда құмарың бір тарқап қалады».

Ал, «Құмарың бір тарқайды әр алғанда» – жиынтық нәтиже, адамның өмірінде елеулі із қалдыратын жағымды, күрделі құбылыстардың қисынды жүйесі. Дәлірек айтқанда, «әр алған сайын құмарың бір тарқайды, құмарың әр қанған сайын бір жасайсың».

Поэзия тіліне тәптіштеу тән емес, бірақ сондығымен өлең сөздері түсініксіз немесе келте ұғым күйінде бола береді десек –

адасқандық. Сондықтан, осы екі қос жолда да біз күткен, іздеп отырған түсінік жеткілікті берілгенін айту ләзім.

Жинақтағы: Сілке киіп, тымақты насыбайды
Бір атасың көңілің жайланғанда.

Адамның құмарлық сезімі тоят алып, құштарлығы тиянақталып, соның алдындағы аласапыран көңіл, жүрек лүпілі мамыражай тыным тауып жайланған нағыз қазақтың мінезі де салты мен сөнін көз алдыға келтіретін бояуы қанық, жиынтық сурет осындай. Бұл жолдар қиссадағы нұсқада жоқ. Олардың есесіне бұл жоқты басқаша, кең толғау, кере көрсетіп, қолға ұсталу машығына өтеуге талпыныс бар.

Қызық көрем жалғаннан деп ойласаң,
Бозбала қарамай шап жығылғанға
Кәдірі болмас көп сөздің көп мақтасаң,
Суретін біле алмассың көп бақпасаң.

Екі өлеңнің аяқталуы екі түрлі. Және де қиссада бүркітшіміз «бозбала», жинақта «жігіт» екендігі мәлім болады. Бұл арада біз ауыспалы мағынада айтып отырмыз. Өлең – біріншісінде бозбалаға арналса, екіншісінде оны есейтіп, жалпы түрде «жігіттер» деп алынған.

Басталуы, өрбуі, шығамдап шарықтауы бірдей шығарманың түйін-топшысы да бір сарында, бірақ басқа сөйлемдермен берілген. Айырмасы – жинақта бірінші жақтан, автордың өз басынан кешкен хал түрінде былай топшыланған:

Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға,
Бәрі де анық тұрмай ма, ойлағанда.

Ұқпассың үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң.
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң.

Қиссада: Оқыса, бұл сөзімді құсшы оқысын,
Құс салып біле алмайсың дәм татпасаң.
Тимей ме көпілімнен айтқан сөзім
Бір ұстап әр сөзімді салмақтасаң
Насихат қып шығардым осы сөзді
Бозбала осыны ұқ, сөз таппасаң.

Айтар ой, оның түп-қазығы түгел. Үлгі-өнеге, насихат сипатында. Айырмашылыққа назар салсақ:

Жинақтағы: Көкірегі сезімді көңілі ойлыға,

Бәрі де анық тұрмай ма, ойлағанда, – деген жолдар жоқ. Реті келіп тұрғанда айта кету керек, **жинақтағы** осы екі жол өлеңдік жағынан едәуір ақсап жатқан сияқты. Әуелі, бірінші жолы – 13 буын, екінші жолы – 12 буын. Оқуға да, тыңдауға да жеңіл емес. **Ойлыға, ойлағанда** деген әр мағыналы сөздердің қайталануы әуел баста құйылып түсіп келе жатқан өлең бұлағын сара бетінен бұрып жібергендей, кібіртік әсер қалдырады.

«Құшшының» аңшы болып өзгеруінде де ұшқарылық байқалмайды. Аңшы көп те, құшшы – ерек өнер иесі. Құс салу қызығын құшшыдан артық кім көрген? Қиссадағы «құшшыға» жақтас екеніміз сондықтан.

«Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінің бұл нұсқасын ғылыми айналымға енгізген М. Мырзахметовтың еңбегін атап өткен жөн. Көріп отырмыз, өзімізге мәлім нұсқаларды тамсана оқып, таңдана бергеннен гөрі Абай шығармаларының түрлі нұсқаларын салыстыра зерттеу абайтанудың жаңа өрістерін ашады екен.

Бұл мәтіннің өзгешелігі туралы М. Мырзахметовтың пікірлері мынадай: «Қисса авторы... көркемдік қуаты мол поэтикалық саз өрнектерін өзінше «өңдеп», «жаңа» жолдар қоспақ болған», «басым көпшілігі Абай сөзіне ұқсамайтын, жібекке жапсырған жамаудай бөтен сөз екені көрініп тұр» [1, 43].

Жоғарыда, екі мәтінді байыптап салыстырып, саралай отырып, зерттеуші М. Мырзахметовтың мұндай қатал сынына толық келісе алмайтынымызды айтқанымыз жөн. Рас, Абай биігіне жетпей жатқан тұстары бар және олар әлденешеу. Бірақ, соның бәрін «қисса авторы «өңдеп» сынын қасақана бұзған деу артықтау. Мұндай күрделі шығарманы тек біреудің аузынан естіп, дәл осындай деңгейде жазып шығару оңай емес-ау. Тіпті «өңдеген» күннің өзінде «қисса авторының» ақындық, ойшылдық өресі Абайға таяп қалатындай. Мұны осы зерттеуді оқыған адам түсінер.

«Дәл осылай» деп кесіп-пішіп айтып тастағаннан гөрі «қисса авторының» осы өлеңді қайдан алса, одан алсын кітапқа кіргізуінің өзін тарихи маңызды еңбек демеске бола ма? Осы түрінде сол дәуірде-ақ, қазақ өлеңінің биік парқын танытатын поэзия туындысы болғанын, талайлардың эстетикалық талғамын ілгері жетелеген, заманынан озық, бұрын-соңды дүниеге келмеген туынды екеніне көзіміз жетіп отыр ғой. Бұл – бір.

Екіншіден, Абайдың осы өлеңінің бұл да бір нұсқасы, бәлкім ертеректе жазып, ел арасына тарап кеткен өлеңі болуы мүмкін емес пе? Егер, өз шығармасына ақын кейін қайта оралып, толысқан шағында екінші мәрте қалам тигізген болса, ақынның өсу, өркендеу сатысының бір баспалдағы ретінде түзетіліп, қазіргі нұсқасына негіз болған вариант ретінде қабылдасақ ше?

М. Әуезовтің мына жазбалары абайтанушыларды тың ойларға жетелейді. Қарайық: «... 1882 жылы жазылатын «Қансонардаға» қарасақ, Абайдың анық шеберленген ірі суретші және реалист ақын болғанын көреміз. Бұл өлең тұңғыш туа қалған, бірінші ғана көркем шығарма болуға мүмкін емес тәрізді. Неғылса, бірталай шығармалар жазып келіп, ақындығы шынығып, қаламы төселіп келіп тудырған шығармаға ұқсайды» [4, 103].

Әрине, Мұхаң бұл өлеңнің басқа бір, бұдан бұрынғы варианты бар демейді. Оның есесіне Абайдың ақындық жолына барлау жасай келіп, тағы да мынадай ой үстегенін еске алайық. Мұхаң Абайдың жас шағындағы өлеңдерінің қорытындысы есепті болған «Сап, сап көңілім» және «Тайға міндік» деген бір бітімдес, бір мезгілде туған екі өлеңнің мазмұны мен стиль үлгісі сол шақтың өзінде де көркем шебер жырлар туғызуға жетіп қалғанын және осыларға қарап, ақынның жігіттік шағында жазған шығармалары бір бұлар ғана емес, екеніне нық сенеді.

«Тек өз өнерін әр кезеңде әр өлеңмен сынап, барлап жүрген ақын (Абай – З.Т.) ол кездің шығармаларына өз басы толық мейірлене алмай, ұқыпты сақтамаған сияқты. Сол себепті осы алуандас әлденеше шығармалары жоғалып, кейінгі шаққа жетпей қалған болуы керек». Абайдың ақындық жолының «... басы – жеңіл, сыртқары еліктеуден басталып, соңғы кезеңі – ойы да, көркі де өсіп, пісіп қалған болашақ ойшыл, сыншыл ақынның іздену, өсу кезеңін көрсетеді. Бұл шығармаларына бойлай қарап, танып, біліп талдамай, кейінгі өскелең үлкен шығармалар беретін классик Абайды сол шығармаларынан ғана бастап тексеріп, тану, жарым жолдан бастағандай жартылай тексеру, шалағайлық тану болар еді» [4, 103].

Атам қазақтың жеті қазынасының бірі – қыран құстың қандай болмағының сыны Абай ақынды әлденеше мазалағанын оймен шолып **барлағымыз** келіп-ақ тұрады. Ақынның еміне толғап, мейірі қана суреттейтін құс сипатына да тағы да бір көз жүгіртіп көрейікші.

Мерзімді баспасөзге Қ. Мұхаметханов ұсынған «Бүркіт сыны» [5, 44–54] деген өлеңінің екі нұсқасы да терең зерттеуді, оның

Абайға тән екен-еместігін анықтауды тілейді. «Абай» энциклопедиясында (401-б.) бұл өлеңнің ақынның төл шығармасы екені әлі дәйекті дәлелдеуді қажет екендігі атап көрсетілген.

Бірінші – Әсенов Мәди [5, 44] (1879 – ө.ж.б.) деген мұғалім тапсырған нұсқасы. Бұл адам Абайдың бәйбішесі Ділдаға жиен болғандықтан, жасынан араласқан. Ақын жездесінің өлеңдерін жазып алып, жаттап жүрген деген дерек бар (Мәди нұсқасын М. деп аламыз).

Екінші – Мәкеев Сүлеймен жіберген нұсқа – «Сүлеймен нұсқасы». Қ. Мұхаметханов та осындай шартты атаулар қойып, екі нұсқаны салыстырған (Оны С. деп аламыз).

Мәди нұсқасы – бес шумақ (жиырма жол), Сүлеймен нұсқасы – тоғыз шумақ (отыз алты жол) екендігі көрсетілген [5–48].

Қ. Мұхаметханов: «Екі нұсқаның да бастапқы бірінші шумағы бір-бірімен дәлме-дәл келіп отырады. Тек төрт қана сөзде айырма бар. Ол сөздерге бұл мақалада талдау жасамаймыз», – дейді.

Бұл мына сөздер:

1. М: Мелжемді қожыр **аяқ**, бұты талтақ.

С: Мелжемді қожыр **табан**, бұты талтақ.

Бүркіттің, оның ішінде қарулы бүркіттің аяғы қожыр-қожыр болып келетіні белгілі. Бұл қолданыста табаннан гөрі кең мағынада қолданылған сын есім.

2. М: **Көк тұмсығы**, жұқалау келсе жалпақ,

С: **Жұқалау көк тұмсығы** келсе жалпақ.

Мағынасы жағынан екі нұсқаның айырмасы жоқ. Бір ғана ұғымды, көк тұмсықтың сипатын, екінші нұсқада жұқалау анықтауышы бұрын келіп, өлеңнің ырғағын күшейткен.

Бұған қарап М. нұсқасының өлеңдік сапасына мін тағуға болмайды. Бұл өрнекті осы шумақтың үшінші жолындағы:

Көз ауданы қып-қызыл, кешкіл маңдай, – деген жол жақтап тұр. Яғни, «көк тұмсығының» сипаты мен «көз ауданының» сипатының берілу түрі бірдей. Алтыншы жолдағы «жүнді басты» деп басталатын жол да осы өрнекті дәл қайталайды. Яғни 2-4-6 жолдардың түзілімі айнымай келуі, ақын санасының заңдылығы, өзіне ғана тән стилі екенін айғақтайды. Бұл тезисті бекіте түсетін дәлелдер ретінде, осы өлеңдегі әр жолдың басында ретімен келіп отыратын: «көк тұмсығы», «көз ауданы», «құйрығы», «жүнді басы», «топшысы», «шалғысы», «еріні» – қандай екендігінің белгілері рет-ретімен суреттелгенін да айта кетсек, артық емес.

3. М: Көз ауданы қып-қызыл, кешкіл маңдай.

С: Көз ауданы шүңірек, кешкіл маңдай.

Көз ауданы қандай деп сұрақ қояр болсақ, әрине, шүңіректі қолдаймыз. Бұл жерде құстың көз жанарының түсі қандай деген мәселе жоқ. Демек, «қып-қызыл» өзін-өзі теріске шығарады.

4. М: Іші кең, саны жуан, өзі шалқақ.

С: Кең иық, саны жуан, өзі шалқақ.

Әрине, кең құрсақ құс алғыр болмас керек, сондықтан бой қуатының көрінісі иығының кеңдігі болар-ау деп қабылдап, С. нұсқасына қол қоймасқа лаж жоқ.

Үстірт қарағанға осы төрт қана сөздің маңызы айтарлықтай көрінбеуі мүмкін, ал талдауға қарап отырсақ, екі мәтіннің көркемдік деңгейінде елеулі айырмашылық бар. Қарамен жазылған сөздерді екі мәтіннің біріне, өз орнын тауып апарып қойсақ, бұрынғы екі нұсқадан да ілгері жаңа шумақ туып, жайнап кетер ме еді, қайтер еді. Ол, мысалы, мынау болса:

Көк тұмсығы жұқалау, келсе жалпақ,

Мелжемді қожыр аяқ, бұты талтақ.

Көз ауданы шүңірек, кешкіл маңдай,

Кең иық, саны жуан, өзі шалқақ.

Әрі қарай талдайық. Мұндағы айырма айта қалғандай, баршылық. Мысалы,

М: Баялы, құйымшақты, қауырсынды,

Құйрығы ап-ажарлы ұзын жүнді.

Жүнді басты, шекелі кең майдайлы

Жапырақ жирен шуда, жалпақ қылды.

Бұл шумақ С. нұсқасында жоқ.

М: Саңғыру жүн сабалақ, алқалы кер,

Тақысы, бүкісі жоқ қомағай ер.

Айыр сүйек ашамай, арасы кең,

Болса жақсы бұл-жағы бір қарар жер.

Бұл шумақ та С. нұсқасында жоқ.

М: Топшысы әлді біткен жоғарылау,

Шалғысы құйрығына барса таяу.

Ұһса ұшқыр, тау басында шақырмайтын,

Бір түлкіден басқамен болмаса жау.

С: Топшысы келсе алдына жоғарылау,

Шалғысы құйрығына тұрса таяу.

Көкте ұшқыр, тұғырында шаңқылы жоқ,

Бір түлкіден басқаға болмаса жау.

«Топшысы әлді біткен» құс артық па, әлде топшысы алдына біткен құс артық па? Немесе, «топшысының алдына бітуі»

құстың әлділігін көрсете ме? Екінші нұсқадағы белгіге күмандана қарайтын оқырман, әрине, ешбір күдіксіз, сұраусыз анық көрініп тұрған «әлді топшыны» қабылдамақ керек. Сонда М. нұсқасы – бағалырақ.

Шалғысы құйрығына жақын біткен құс тәуір екен. Екі нұсқадан да ұққанымыз осы. Енді қалғаны – осындағы «барса» мен «тұрсаның» қайсысы орнықты? «Барса» – бейнелі сөз, қозғалмайтын, енді қайта бітпейтін дене мүшесінің орнын көрсетеді. «Тұрса» – түсінікті. Тексеріп отырғанымыз өлең болғандықтан, поэзияның бейнелілік ерекшеліктерін есімізге алып, «барсаға» қол қояр едік. М. нұсқасындағы құсты ұшырып қойып, ұшқырлығын, тау басына шығарып қойып шақырмайтын (шаңқылдамайтын) қызықтағаннан гөрі С. нұсқасындағыдай жақсы құстың бір қасиетін «көкте», екінші қадірін «тұғырда» көрген артық емес пе? С. нұсқасындағы нақтылық төңті қылады. Оның үстіне М. нұсқасындағы «тау басында шақырмайтын» деген проза текті шұбалаңқы бейнеленген бұлдыр сурет тағы бар.

М: Қалың ерін, қара тіл, қанға тоймас,

Қанша қымбат алсаң да басын жоймас.

Жирен тұяқ шұбарды тауып салсаң,

Жаза ұстаса және ұшып өсте қоймас, – деген бесінші және соңғы шумақ С. нұсқасында басқа, аңшылық қызығын суреттейтін екі шумақты аттап барып орын алған. Ол мынау:

С: Қара тіл, қанжар қияқ, қанға тоймас,

Қанша көріп тұрса да алмай қоймас,

Шұбар тұяқ жиренді тауып салсаң,

Ердің құнын берсең де басын жоймас.

Мазмұны біреу: Екі нұсқаға да ортақ құс белгісі – «қара тіл», «қанға тоймас», қанша қымбатқа алсаң да басын жоймайды, мұндай алғыр құстың әкелер пайдасы шаш етектен. Тұз тағысына жаңылып түсіп, ала алмай қалса да қоймайды, қайта ұшып, дегеніне жетеді. Қарасөздетсек, осылай түсінеміз. Поэзияның өз заңы бар.

Ал, сол құсымыздың түрі-түсі қандай өзі? М. нұсқасында «Жирен тұяқ шұбар», С. нұсқасында «шұбар тұяқ жирен».

«Абай тілінің сөздігіне» қарасақ, ақын «жирен», «шұбар» деген сөздерді қолданбаған болып шығады.

Білгір абайтанушы Қ. Мұхаметхановтың өзі кезінде осы өлеңдерді бастыра отырып мынадай жар салуы тегін емес: «... құс салуға машықтанған саятшы, бүркітші, құсбегілерден күтетініміз: осы жарияланып отырған «Бүркіт сыны» өлеңінің екі нұсқасы туралы өз пікірлерін дәлелдеп жазып жіберсе екен» [5, 49].

Сондықтан, екі нұсқаның қайсысы құстың табиғи түсіне жақынырақ екен, деген мәселеге келетін болсақ, саятшылық тақырыбындағы көркем әдебиетте қарашұбар бүркіттің де, «Сарыбалапан» атанған қызғылт түсті бүркіттің де болатыны кездеседі. Ақынның жирен деп отырғаны, бәлкім, құстың осындай түрі шығар. Сонда да қара шұбар бүркіттің тұяғы сары немесе қызғылтым, яки жирен екенін көргенімізді айтсақ артық болмас. Сирек кездесетін алғыр бүркіттің түсі жирен болуы да мүмкін екендігін айттық. Демек, өлеңдегі құс түсінің ауыс-түйістігі бәллендей маңызды болмай қалады. Бұл – тек ақынның шабытына байланысты мәселе.

М: Қанша қымбат алсаң да басын жоймас.

Әрине, С. нұсқасындағы «Ердің құнын берсең де басын жоймастан» осалдау. Қазақ үшін қымбат – қанша қымбат болса да, ердің құнына (ер азаматтың басына, қадір-қасиетіне – З.Т.) ештеңе жетпейді. «Ердің құны» санаса таусылмайтын, «есепке сыймайтын» ең жоғары бөс. Оның өлшеуі біреу ғана екенін «Аттың сыны» жөніндегі мақалада айтылып кеткен:

Сат десе мың тіллаға сатпас едім,

Қимайтын достым келіп қаламаса, – деген Абай сөздерінде.

М. нұсқасын тәмамдадық. Мәтін жөнінде мынадай түйін жасауға болады: Бұл – алғыр құстың статикалық бейнесі, натурадан салынған кескін-кейпі. Онда қымбат бағалы, ер жігіттің қолына сирек түсетін, мұндай арман құстың көз тоятын сырт бітімі, көрік-келбеті суреттелген. Құстың іс-әрекеті, қырандық қимылы, мінезі, алған жемісі әлі жоқ. Көр де, тамсан, қызығып қана қой.

Ал, С. нұсқасында жаңағы жақсы құс нағыз саят үстінде сыналып, танылады. Бұл жерде «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңіндегі аңшының әсері, көңіл-күйі, есімізге түседі. Тіпті, кейбір жерінде сол өлеңнің сарыны, сөз қалыбы, сондағы табиғат көрінісі, аңшылықтың қызығы бар. Кейбір тұстардағы қанық бояулар, қан қыздыратын қызықтар «Қансонардағыдан» да көрікті кесте тапқан:

С: Қолыңнан өзі тілеп ұшса самғап,

Құрғатпай қанжығанды, күнде қандап.

Шегір көз, қанды балақ қыран бүркіт.

Бозбала, қапы қалма, малынды іркіп.

Алпыс екі айлалы түлкі ұстап,

Байласаң қандай қызық, қарға сілкіп.

Қарамен жазылған сөздер мен тіркестер осының алдында ғана талдап қарастырған «Қансонардағыны» дәл қайталайды. Әрі қарай:

Лып етіп, етпетімен кетсе зулап,

Тым епті сыпырғанда жер бауырлап, – деген жолдар «Қансонардағыдан» да көркем, сәрелі, екпінді. Аңшы еместің де назарын өзіне тартып алатындай қуатты. Осылай емініп, еміреніп, енді не болар екен деп, елегізіп отырған оқырманды селт еткізетін мына жолдардың осы уақытқа дейін Абай жинақтарындағы болмауы тіпті, обал-ақ:

Жарқ етіп жақпар тастан түлкі қашса,

Шаңқ етіп қызды ұстаған бозбала нақ.

Түлкі «жарқ етіп» еді, бүркіт «шаңқ етіп» сол мезетте шап берді.

Бұл – «Тастан түлкі табылар аңдығанға» деген босаң баяндау емес. «Жарқ етіп, жақпар тастан» қашқан қызыл түлкі. Бір ғана «жарқ ету» мен «жақпар тас» деген «ж» дыбысынан басталып, жылдам үндесуінің өзі неге тұрады. Нағыз Абай осы емес пе? Абайға ғана жарасатын шапшаң ақындық сергек сезім, жасандысы жоқ жарасым осындай болмас па? Теңеу қандай! «Жарқ еткен» қызды шап етіп ұстаған бозбала қандай!

Әрі қарай: бүркіт пен түлкінің, жігіт пен қыздың «ұстасуын», сол ұстасудың нәтижесін көреміз. Ақын көзімен көріп тұрмыз. Ол мынау:

Бұлқынып, болмайды деп шайқасқандай,

Сытылып, құтылмақ боп байқасқандай.

Арпалыс, күрес осымен аяқталды. Оқиға әрі қарай өз қисынына бағынып, арнасына түсіп, баяулап барып, былайша сабыр тапты.

Қараңдап дөң астында жатса басып,

Тар жерде екі ғашық айқасқандай.

Осы бір арпалыс сәтті бағамдап, шарықтап кеткен көңіл құсы орнына қонып, шалқыған сезім жалыны сабасына түсіп, бір сәттік аңшылық қызығына ертіп, көтеріп әкеткен қиял қанатымен ілесіп жерге қонып қарасақ: көдімгі бүркіт, көдімгі түлкіні:

Жібермей басып алса жұлқынғанда,

Босатпай бүре түсіп, бұлқынғанда.

Бұлтартпай жұмарлап, тек жатыр

Шынымен ынтасы ауып ұмтылғанда,

Көк тұмсық көзге дейін қанға батып,

Үстіне аттай мініп отырғанда,

Көңілге көрмек үшін о да қызық.

Ұқсайды қыз бен жігіт қосылғанға.

Соңғы алты жолдың иі қанбағандығы көрініп-ақ тұр.

Көк тұмсық көзге дейін қанға батып, – дегенде-ақ, ақын ұпайы түгел. Ал, мына:

Шынымен ынтасы ауып ұмтылғанда,

Көк тұмсық көзге дейін қанға батып.

Үстіне аттай мініп отырғанда,

Көңілге көрмек үшін о да қызық.

Ұқсайды қыз бен жігіт қосылғанға, – деген жолдардың сыбағасы алдыңғы шумақтарда өтелген. Қайталау болған күннің өзінде арқауы бос, шикілі-пісілі осындай шумақтар ғой, жинақтарға кіргізбей жүрген.

Әлбетте, төрешінің әділдігі: «Не жоқ деп емес, ненің бар» екенін көріп, бағалай білуде болса керек. Осы ұстанымға сай, қорыта айтар болсақ, «Бүркіт сыны» Абай поэзиясының бір кезеңінің бедері ретінде өз бағасын алуға тиіс. Басқа мысалдар сияқты Абайдың ақындық шеберханасының өзіне тән ерекшелігін танытатын біз талдаған төрт өлең («Қансонарда» – **екі нұсқа**, «Бүркіт сыны» – **екі нұсқа**) ақынның «Саятшылық туралы өлеңдер циклы» деп толық мойындауға лайық шығармалар деп санаймыз. Төрт өлеңге де ортақ тақырып, ақындық әдіс-тәсіл, тіпті тұтас сюжет деуге тұрарлық құбылыстар осыған дәлел бола алады.

«Қансонарда» өлеңінің сөздік қоры туралы кезінде М. Әуезовтің тамсана отырып, жазғанын осы «Бүркіт сынына» да қатысты екенін айтсақ, қателеспеспіз. «Шындыққа, нақтылы деректілікке ерекше мән берген ақын, реалистік дәстүр бойынша өз шығармасының барлық бұйымын, бар тұрманын тұтас ету керек. Соның белгісін бұл шығармада Абай өзінің сөздігінен де анық танытады» [8, 190], – дейді де Мұхаң өлеңде қолданылған «сонар», «қағушы», «қайтқан із», «үйірімен үш тоғыз» деген сөздер мен тіркестерді келтіреді. Саятшы сөздігінің осы қатарын «Бүркіт сынындағы» мысалдармен өсірер болсақ: «**Көк тұмсығы**», «**Мелжемді қожыр аяқ**», «**кескіл тұмсық**», «**кешкіл маңдай**», «**баялы**», «**құйымшақты**», «**жүнді бас**», «**жапырақ жирен шуда**», «**жалпақ қыл**», «**саңғыру жүн сабалақ**», «**алқалы**», «**тақысы, бүкісі жоқ**», «**айыр сүйек ашамай**», «**әлді топшы**», «**шалғысы**», «**қалың ерін**», «**қара тіл**», «**қанға тоймас**», «**жирен тұяқ шұбар**», «**шегір көз**», «**қандыбалақ қыран**», «**алпыс екі айлалы түлкі**», «**құл табан**», «**шұбар тұяқ жирен**» т.с.с. кете берер еді.

Мұханның басқа өлеңге берген: «...әрі мазмұн, әрі түрі қабысып келіп, ірі табысқа айналған ақындық туыс танылады» [8, 187], – деген бағасын осы «Бүркіт сынына» да лайықтасақ, ұшқары емес.

Өлеңдегі ұйқас, екпін мәселесі жеке сөз болуға тұрады. Сол ұйқасты құрайтын егістіктердің көркемдік-бейнелілігі де, сөз жоқ, үлкен суреткерге тән. Айталық, жыр тармағының төрт буынды болып отыратын, соңғы бунағы қандай әсерлі әрі нанымды. «Қанға тоймас», «алмай қоймас», «тауып салсаң», «басын жоймас», «кетсе зулап», «жер бауырлап», «түлкі қашса», «шайқасқандай», «айқасқандай», «байқасқандай», «жұлқынғанда», «бұлқынғанда»... Осылайша, әдемі үйлескен сөздердің дыбыс үндестігін қоюлатып, ұйқасты ірілетіп, ерекше қимыл-әрекетке оқырманын да қосып әкеткендей. Суретшіліктің осындай Абайға тән шеберлігін көре отырып, оның авторлығы туралы үндемей қалуға болар ма?..

Реті келіп тұрғанда абайтанудың білгірі марқұм Қайым Мұхаметханұлының ағынан жарылып, тебірене жазып кеткен мына ойларын еске алайық: *«Ат құмар, құс құмар, аңшылыққа соншама құштарлық мінездері, Абайдың ақындық қуатын одан сайын рухтандырып, шабытын шарықтатып: «Қансонарда бүркітші шығады аңға», «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» сияқты тамаша көркем өлеңдер тудырған.*

Олай болса, бүркітші Абайдың, қыран бүркітті сипаттап өлең жазбауы тіпті мүмкін емес еді. Сондықтан, 1951 жылы Мәди ақсақал жазып берген «Бүркіт сыны» осы күнге дейін Абай мұрасының ойсырып тұрған тұсынан орын алатын өлең деп сенеміз» [51].

Қ. Мұқаметханов өзінің бұл сенімінің Мұхтар Әуезов пікіріне негізделгенін де көрсетеді. Мұханның Абай ақындығының кемел шағына лайық: «Сап, сап көңілім» (1865–1870) мен «Қансонарданың» арасында... ақынның... бізге саны белгісіз бір топ өлеңдері болуға тиіс» [5, 47] деген тұжырымын келтіреді.

1. «Абай». 1-том. Алматы, 1995.

2. «Абай» журналы. 1992. №2.

3. «Абай» журналы. 1995. №42.

4. Абай тілінің сөздігі. Алматы, 1968.

5. «Абай». Энциклопедия. Алматы, 1995. 162-б.

6. «Әуезов М.». 20-том.

7. Жұмалиев Қ.Ж. Қазақ әдебиеті мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1960.

8. Мұхаметханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы. Алматы, 1959.

АРШЫНҒА ТОЛАР АТ ҚАНДАЙ? Абайтанудың қазіргі көкейкесті мәселелерінің бір парасы – ақын өлеңдерінің мәтіннамасына байланысты байыбын таппаған тұстары. Автордың түпнұсқалық қолжазбасы сақталмағандықтан, бұл мәселенің шешілуі күрделі болуы – заңдылық. Біздің ойымызша, Абай шығармаларының мәтіннамасы мен ақынның шығармашылық шеберханасы арасында үзілмес байланыс бар. Демек, қазір жарық көріп жүрген шығармалардың мәтінін қалың оқырманға белгісіз, ертеректе жиналып, ғылым игілігіне қосылмаған нұсқалармен салыстыра зерттеу жемісті болар еді.

Абайдың көзі тірісінде жарық көрген шығармалары қатарында «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ...» және «Қансонарда бүркітші шығады аңға...» деп басталатын екі өлеңі де ғылым үшін аса қымбат нұсқалар.

Бұл өлеңдер 1897 жылы Қазанда басылып шыққан «Князь білән Зағида» деген қиссаның мәтінінен табылған. «Кітапты бастырушы Бектұрған Сиқымбайұлы, өлең етуші – Жанұзақ ақын» деп көрсетілген. Бұл нұсқаларды ғылыми айналымға енгізген көрнекті баспасөз және әдебиет тарихшысы Үшкөлтай Сүбханбердина, мәтіндерді талдап, түсінік берген профессор Мекемтас Мырзахметов [1, 6–8]. Қисса тініне жымдастырыла қосылып, басты кейіпкерлер Князь деген жігіт пен Зағипа деген қыздың жұмбақ айтысы түрінде тұтас берілген бұл екі өлеңнің авторы қазақ ақыны Абай екені айтылмайды. «Қиссадағы өлеңде кездесетін өзгерістер, өлең жолдарындағы сөздердің орнын ауыстырулар, «кейінгі автордың» өзінше «жаңа жолдар» қосуы мұнда жиі кездеседі» [1, 8].

Зерттеуші М. Мырзахметов Абайдың шығармаларының қиссаға қосылғанда едәуір өзгеріске ұшырауына байланысты былай деп жазады: «... Сиқымбайұлының Абай өлеңінің гармониясын бұзып, өзінше омбылап жүруіне, өлең жолдарын көбірек ауыстыруына қарағанда бұл екі өлең кітап авторының қолына ел аузынан, бірден-бірге жеткен тәрізді» [1, 8]. Бұл пікірдің негізсіз емес екендігін айта отырып, толық келіспейтін де жайымыз бар. Мәселенің басын ашу үшін қиссаға қосылып басылған нұсқа мен өзімізге мәлім нұсқаны салыстыра отырып, тереңірек зерттеу қажет. Сонда ғана ақынның көзі тірісінде кітап болып, жұртқа тараған бұл екі шығарманың қадіріне жетуге болады.

Әдетте, әр уақытта басылған нұсқалардағы айырмашылықтар туралы сөз еткенде көшіруші немесе бастырушы айыпты болып жүреді. Абайдың өз қолымен жазып қалдырған, түзеген,

мінеген қолтаңбасы жоқ екені, Абайдың ақындық лабораториясының ерекшеліктері еске алынбайды. Демек, бұрынғы және қазіргі нұсқаларды салыстыра бағалағанда, бірыңғай бастырушыны жазғырмай, бастырушының қолында болған нұсқаның да қасиеттерін, өлеңдік үздік өрнектерін де байқап, ескеріп отырған жөн.

Біздің салыстыра зерттеуіміз осы бағытта. Қиссадағы «Сынағандағы аттың сыны» деген тақырыппен басылған нұсқаны «Қиссада», ал 1995 жылғы академиялық жинақтағы өлеңді «Жинақта» деп алдық. Сонымен:

Қиссада: Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойын, қоян жақты бөкен қабақ.

Жинақта: Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.

Буын саны түгел, тек «ты» жалғауы жинақта «мойынды» болып қосылған. Өлеңдік қасиеті бұзылмағандықтан, бастырушы өзгерткен жағдайдың өзінде кешіріммен қарауға әбден болады.

Қиссада: Шығыңқы ауыз-омыртқасы жалы майда,
Үзіліп ойлық желке тұрса сағақ.

Жинақта: Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке үңірейген болса сағақ.

Әрине, қиссадағы сурет солғындау. Бірақ, «сағағынан үзілген» тіркес те осал емес, «үңірейген сағақтың» бейнелілігі күштірек болса да, ұғымға қиындау.

Көрнекті абайтанушы ғалым Қайым Мұхаметханов та «Ой желке, үңірейген болса сағақ», – деген жолға күдік келтіреді [2, 49]. Күдік келтіреді де, Сәдуақас Шормановтың нұсқасымен келісе отырып, осы жол:

«... Үзіліп ойдық желке, тұрса сағақ», – түрінде өлеңнің бойында, өз орнында тұр деп санайды.

Демек, біздің топшылауымыз негізсіз емес.

Біраз шегініс жасап, Абай өлеңдерін жазып алған Сәдуақас Шорманов және оның қолжазбасы туралы мағлұмат бере кетсек артық емес. Әрине, бұл – Абай шығармаларының текстологиясы жөніндегі пікірімізді дәлелдейтін бірден-бір дәлел деген сөз болмаса керек.

Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов жан-жақты білімді, Шығыс-Батыс әдебиеті мен мәдениетін жақсы білетін, қазақ әдебиетінің қадір-қасиетіне жетік маман десе болғандай тұлға екеніне академик Әлкей Марғұлан куәлік етеді [3]. Әлекеңнің көрсетуіне қарағанда, Абайдың тұрғыласы әрі жақсы таныс, құдандалы

азамат Сәдуақас Шорманов Абай өлеңдерін ерте бастан-ақ жазып алып, жинап жүрген.

Сол Сәдуақас Петербургке бір барған сапарында, 1897 жылы Абай өлеңдері жазылған дәптерді «Петербург университетінің профессоры, шығыстанушы, қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші ғалым П.М. Мелиоранскийге сыйға тартқан. Қазір (1963 ж. – З.Т.) бұл дәптер Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада академик А.Н. Самойловичтің архивінде сақтаулы тұр» [3].

Өлекең С. Шорманов қолжазбаларына, ол жинаған Абай өлеңдерінің мәтіні дұрыстығына кепіл бере жазған. «Сәдуақастың жазбаларында Абайдың 17 өлеңі бар. Жалпы көлемі – 576 жол». Солардың ішінде біз қарастырып, тексеріп отырған екі өлең бар.

1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылардың көз жеткізуіне қарағанда «Сәдуақас қолжазбасындағы Абай өлеңдерін жинақтарда басылған нұсқаларымен салыстырғанда, ақын сөздерінің көпшілігі Сәдуақас қолжазбасында дәл беріліп, дұрыс жазылғаны анық байқалады» [4, 249].

Орайы келгенде айта кетейік, Сәдуақас Шорманов жазбаларын көпке мәлім Мүрсейіт қолжазбаларынан мүлде бөлек нұсқа ретінде дербес қарастыру қажет.

Сондықтан да Абай өлеңінің бір ғана жолының екі нұсқасы жөніндегі пікірлерімізді тиянақтау үшін С. Шорманов (1854–1927) қолжазбасына жүгіндік. Және онымыз нәтижесіз де емес. Тағы бір мысал мынадай:

Қиссадағы: Жығылмай әм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып белдеуде тұрса әсем, – деген екі жол
Жинақта: Тығылмай әм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып еліріп басса әсем.

Бірінші нұсқасында аттың «жығылып-сүрінбей» көсем жүруі туралы айтылады. Екі сөздің арасындағы дефистің орнына «сәм» шылауының қосылуына қарай, екінші нұсқада мүлде басқа мағына пайда болған.

«Тығылмай» деген сөздің мағынасы ашық. «Бүгежектемей, босаңсымай, тіпті қатар келе жатқан екінші атқа «тығылмай», «сүйкенбей» дербес, кербез басып еркін жүруі деп түсінеміз. Осындай көсем жүрісті аттың тұрпаты көзіңізге елестейді. Бұл жерде жинақтағы нұсқаның мәні айқын, сөні көркем.

Тағы бір ескерте кетерлік теңеу «басса көсем» тіркесіне қатысты. 1909 жылғы алғашқы кітаптан бастап, 1995 жылғы академиялық жинаққа дейін:

«Тығылмай, әм сүрінбей жүрдек көсем,
Иек қағып, еліріп жүрсе әсем», – болып келгені
мәлім. Мұндағы «жүрдек көсем» тіркесінде ең болмаса жүрдек-
тен кейін үтір қойылса, жақсы ат әрі жүрдек, әрі көсем деген ма-
ғына берер еді. Бірақ, «жүрдек» сөзі «көсемге» синоним бола ал-
майды. Күшейткіш шырай тұлғасындағы сын есім деп қабылда-
сақ қисынға келеді. «Жүрсе әсемнің» кемшілігі жоқ, тек бірінші
жолдағы «жүрдекке» қарап, қайталанып келген селкемдік деп
қабылдауға болар.

Осы жағдайды байқаған құрастырушылар Сәдуақас нұсқасын
тексергенде:

Тығылмай, әм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып, еліріп басса әсем, екенін тапқан.

Бас-аяғы жұмыр, сурет кестесі келісті осы екі жол жинаққа
енгізілген. Абай өлеңінің асыл нұсқасы қалпына келген. «Әсем
басу» атқа жарасымды екені де (Сүржекей әсем басып, елең-
дейсің!) айтылатыны ескерілген [5, 266].

Қиссада: Салпы ерін, теке мұрын, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті.
Бөп-бөлек ойынды еті, омыраулы,
Бүркіттей тоят алған салқы төсті.

Жинақта: Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жинақтағы нұсқаның инверсиясы айқын, төгіліп тұрғаны
рас. Бірақ, қиссадағы:

Бөп-бөлек ойынды еті, омыраулы,
Бүркіттей тоят алған салқы төсті, – деген жол-
дардың да кемдігі көрінбейді. Абайдың өз қолынан шыққан де-
сек те олқы емес. Әсіресе, «бүркіттей тоят алған» деген теңеудің
дәлдігі, ұғымға жеңілдігі қызықтырады.

Қиссадағы: Жуан сіңір бақайлар, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жер соғар бауыр сіңірі әлді келіп,
Жауырын етсіз бітсе, тақтайдай-ақ.

Жинақта: Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
.....
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік
Жауырыны етсіз, жалпақ, тақтайдай-ақ.

Қиссадағы «жуан сіңір бақайлар» жинақта «жуан, тақыр байқайлы» болып ауысуына да назар аударарлық жайлар баршылық.

Бақайдың жуан болуы екі нұсқаға да тән. Біріншісінде, бақайлардың «жуан сіңірлі» болып келуі қуатталады. Бұл заңды. Малдың бақайы көрініп тұрмайды, сіңірі жуан болса – әлділіктің белгісі. Ал, жинақта бұл теңеу мүлде басқаша реңкке бөленген. Мұнда бақайлар әрі жуан, әрі тақыр болуы шарт сияқты.

Байыптап қарасақ, бақайдың жуандығы ма, әлде бақай сіңірлерінің жуандығы ма? Әңгіме неде? Әрі бақайдың тақырлығы деген нені білдіреді? Түсініксіздеу емес пе? Әлбетте, поэзия проза емес, ғылым емес – бейнемен, өрнекпен кестеленетін сөз өнері екеніне дау жоқ. Дегенмен, қиссадағы «сіңірі жуан бақайды», «тақыр бақайдан» құндырақ көретінімізді жасырмаймыз.

Сонда, Абайдың сөз өрнегін басқа біреу жөндеп жіберген бе? деген сауал да тууы мүмкін. Біздің жауабымыз: екеуі де Абай нұсқасы, екі түпнұсқа. Біреуі алғашқысы, екіншісі ақынның редакциясы болуы мүмкін. Әрине, бұл байламға біз тек «бақай» төңірегіндегі ізденіспен ғана келіп отырғамыз жоқ. Әрі қарай талдайық.

Қиссадағы: Тар мықын, талғақ жая, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы...

Жинақтағы: Кең сауырлы, тар мықын, талғақ жая...
Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы...

Қиссадағы «Тар мықын, талғақ жая...» қандай әдемі. Қатаң «Т» әрпінен басталатын екі сын есім, бірін-бірі күшейтіп, тасқа қашағандай айқын, дәп-дәл сурет құраған. Естілуі қандай әсерлі. «Кең сауырлы, тар мықым...» да осал емес. Сөйтсе де, «Тар мықын, талғақ жаяға» жетпей жатқанын мойындамасқа шара жоқ.

«Абай тілінің сөздігінде» [6, 365] «жалбағайлы» сөзіне «мықын сүйегі шығыңқы» деген түсінік беріліпті. Ал, «талғақ» деген сөз жоқ (Қаракесек-шаншар елінде «талғақ» бар, «жұқа, тықыр» дегенді білдіреді. «Қалың», «қоюға» антоним. – З.Т.) Егер осы біз талдап отырған жолды Абайдың өзіне қайтарсақ, ақынның сөздік қорына тағы бір қазақ сөзі қосылар еді. Қазіргі қолданыста жоқ, көнерген сөз ретінде лексикамызда болмағандықтан, бұл «талғаққа» біз де түсінік бере алмадық. Сондай-ақ, жинақтағы нұсқада аттың жаясының сыны туралы айтылмайды. Олай болса, Абай-ақынға біреу сырттан сөз қосыпты дегеннен

гөрі, әуелде бар сөз кейін белгісіз себептермен қысқарып қалған десек қисыны келетіндей.

Мұның екінші бір мысалы ретінде кейбір **жинақта жоқ, қисада бар** мына сынды да ұсынуға болады:

Қисада: Балтыры болса жуан, шақпақ етті,
Санды келсе, дөңгелек болса көтті.
Жүні қысқа, бауыры болса жазық,
Арты талтақ, ұмалы, үлпершекті.

Жинақта: Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті,
Өзі санды, дөңгелек келсе көтті.
Сырты қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті.

Екі нұсқада едәуір алшақтық байқалады. Жинақта аттың балтыры қандай болуы керектігі мүлде айтылмайды. Оның орнына:

«Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті», – деген жол жазылған.

Қисадағы: «Жүні қысқа, бауыры болса жазық» деген әбден-ақ түсінікті сурет жинақта: «сырты қысқа» түрінде берілген. Жақсы аттың тықыр жүні құндыздай жылтырап тұратыны, қазанаттың, қойторының жүндес, бауыр жүні сабалақ келетінін әр қазақ біледі. Ал, «сырты қысқа» деген не мағына береді? Ненің «сырты қысқа?» Аттың тұрқы ма? Жоқ. Жылқыны мақтағанда «есік пен төрдей» деп көсіле сөйлемеуші ме еді атам қазақ. Бәйгі аты болса «қаршығадай ғана шапеті, ықшам, жеңіл жылқы» деуші еді. Және де Абай аттың тұрқы ұзын-қысқалығын білдіру үшін қайдағы бір «сырты қысқа» деген сөзді қолдана ма? Егер, тіпті, «сыртқы жүні қысқа» дегенді айтқысы келсе де, «сырты қысқа» деген екіұшты мағыналы сөз таңдай ма?

Осы орайда, Абайдың Көкбайға айтты деген бір әңгімесі де бар: Көкбай ақын «Сабалақ» дастанын Абайға таныстырғанда, «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңінде сипатталған атты Абылай жырына кіргізбек болып сұрағанда: «Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой», деп өзі суреттеген аттың сынына көңілі толмаған. Яғни, тұрқы қысқа, жеңіл ат емес, дегені.

Демек, қисадағы «жүні қысқа» деген тіркес өз орнын тапса екен дейміз. Тағы осы «жүн» туралы мынадай бір мысал ойға оралады. «Жаз» өлеңінің «Дала уалаяты» газетіне басылған нұсқасында «Шалғыннан жүні қылтылдап» деген жол абайтанушылар тарапынан бірталай талас тудырып, ақыры «шалғыннан жоны қылтылдап» болып басылып кетті. Осы кітапта бұл туралы пікірімізді білдірдік.

Қиссада: Арты талтақ, ұмалы, ұлпершекті – болып басылған жол,

Жинақта: Арты талтақ, ұмасы ұлпершекті – түрінде беріліп жүр. Үңіле қараған адам жинақтағы: «**ұлпершекті, майлы ұманы**» көзге елестетеді. Жылқының ұлпершегі ұмасының майы емес, ең алғашқы қазының, телшіктің майы. Ұмада май болады, оны мақтайды, деп естіген емеспіз. Олай болса, қиссадағы «ұмалы, ұлпершекті» деген сөздер үтір арқылы, сөйлемнің бірыңғай мүшелері түрінде берілгені дұрыс көрінеді. Ал, «ұмасы ұлпершекті» деген тіркес жете назар аударылмағандықтан кеткен селкемдік қана.

Қиссада: Жұп-жуан шідерлігі, бота тірсек,
Бір атты дәл осындай мініп жүрсек,
Төңкеріп екі көзін тостағандай,
Жуас болса, белдеуде байлап қойып.

Жинақта: Шідерлігі жуандау, бота тірсек
Бейне жел тынышты, екпінді мініп жүрсек,
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек.

Бұл шумақтың екі нұсқасының айырмашылығы анадайдан көрінеді. «Жұп-жуан» мен «Жуандау» екеуі де бота тірсекке қатысты болғанымен, «жуандаудың» сыпайы екендігі дәйекті. «Жұп-жуан» тіпті поэзия атаулыдан алыс, дөңбектей дәреке сын есім. Жинақтағы екінші жолда автор ойы шапыраңқы. «Бейне жел» мен «екпіндінің» біреуі қалса да, аттың аяғын жеңіл бастынына иланасың. Ал, «тынышты» – үсті жайлы жылқы деген мағынада қолданылған. Ұйқасындағы ақаулар, буын санының артықтығы – автор мәтініне бөгде қол араласқанының дәлелі.

Қиссадағы: «Төңкеріп екі көзін тостағандай» деген сурет жинақтағы «Екі көзін төңкеріп, қабырғалап» дегенге есе бермейді. Бірақ, мәтінде бар сөздерді ескермеуге хақымыз жоқ, «Төңкеріп екі көзін» дегеннен кейін, сол екі көздің – «тостағандай» екендігін айту артық болғандықтан, бұл жолдың «Екі көзін төңкеріп, қабырғалап» деп автор-ақын аттың кербезденіп бүйіріне қабырғалап қарайтын суретін берген. Сонда, белдеуде «Екі көзін төңкеріп, қабырғасына қарап қойып, тыныш тұруы» аттың жақсылығының тағы бір белгісі екен. Бұл теңеу қиссадағы «Жуас болса белдеуде байлап қойыптан» әлдеқайда қуатты. Заты «жуас» ат көп, бірақ олардың бәрі жақсы ат емес. Аттың байлауда тыныш тұруы тәртібінің, тәрбиесінің жақсылығы, дегенмен жуастығының дәлелі бола алмайды. Ал «байлап қойып» дегенде не мағына, не ұйқас жоқ.

Қиссадағы: Алшысынан тымақты кигізгендей,
Шадландырып жігітті күлгізгендей, – деген ада-
сып жүрген екі жолды талдауға уақыт шығын етпесек те болар.
Өйткені жинақтағы:

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей, – деген шумақ-
тың төрт құбыласы түгел, үлкен шабыт үстінде құйылған асқақ
поэзия екеніне бас иеміз. Өлеңнің ең соңғы түйіні, «Шоқпардай
кекілінен», «қамыс құлағынан» бастап суреттелген жақсы ат-
тың ер жігітке арман болған қасиеті осындай аяңы мен желісі-ақ
шығар. Қиссада Абай аңсаған жақсы аттың сынын толықтыра
түсетін тағы бір шумақ бар. Дене бітімі, мінез-құлқы, жүрісі су-
реттелеген аттың түсі қандай болу керек? Ақын мұны ескермей
кете ала ма?

Оқиық: Қардан ақ, мақпалдан қара болса,
Әдемі мінген сайын жарау болса,
Сат десе мың тілләға сатпас едім,
Қимайтын достым келіп қаламаса, – деген шу-
мақта жақсы аттың бөсінің қаншалықты қымбат екендігін ай-
ғақтайды. Бұл шумақ жөнінде жинақты құрастырушылар еште-
ңе айтпайды. Оның есесіне «Абай» журналында басылған қис-
садағы нұсқаға: «Бұл шумақ, сөз жоқ, қисса авторының қоспа-
сы, өйткені, бұл өлеңнің қарпылмаған ырғағы мен үйлесімінен
көрініп тұр» деген кесімді түсінік берілген. Яғни, бұл жолдар
Абай ақындығына жат, деген сөз. Біз мұндай пікірге келісе ал-
маймыз. Өзгесін былай қойғанда:

Сат десе мың тіллаға сатпас едім,
Қимайтын достым келіп қаламаса, – деп ағынан
жарылса, Абайдың авторлығына жат бола ма?

«Қарпылмаған ырғақ пен үйлесім» дегенде сыншы бірінші
жолдың бір буыны жетпей, ақсап тұрғанын көрсетсе керек. Кім
біледі, түпнұсқасындағы «әппақ» деген сөз ақ болып «түзетіліп»
кетті ме екен? Сонда бұл жол:

Қардан әппақ, мақпалдан қара болса, түрінде берілсе 11 буы-
ны түгел, әдемі тіркес, жарасымды теңеу болып шығар еді.

Осылайша, «Шоқпардай кекілі бардың» біз көріп жүрген нұс-
қасы, ақтық, толық мәтін емес-ау, деген тұжырым жасаймыз.

1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылар тара-
пынан: «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңінде әлі де

текстологиялық талдау жасап, анықтауды қажет ететін сөздер бар» [5, 265], – деген ой айтылуы да тегін емес. Біздің ізденісіміз сол міндеттің атқарылуына аз да болса себін тигізсе деп, бұл өлеңді түсіну, игеру мақсатындағы талпынысымыз осы арнада.

1. «Абай» журналы. 1992. №3. 6-8-бб.
2. *Мұқаметханов Қ.* Абай шығармаларының текстологиясы жайында. Алматы, 1959. 49-б.
3. *Әлкей Марғұлан* // Қазақ әдебиеті. 1963. 6 тамыз.
4. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. ҚР ҰҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған. Жалпы редакциясын басқарғандар: З. Ахметов пен С. Қирабаев, жауапты шығарушысы Ж. Ысмағұлов. II том. 1995. 160-161-бб.
5. Абай. Сол басылым. I том. 1995. 249-б.; Алматы, 1968. 365-б.
6. Абай тілінің сөздігі. Алматы, 1968.

НИКИТИН. «ӨМІР». АБАЙДЫҢ ТЫНЫШТЫҒЫ... 1944 жылы Әмірбек Жылқыбаев қолындағы Абай өлеңдерінің көшірме жазбаларының арасында «Өмір» деген төрт шумақ өлеңді Қ. Мұхаметхановқа жібереді. Көшірме иесі бұл өлеңнің орыс ақыны Никитиннен аударылғаны, аударушы Абай екені туралы дерек ұсынған. Бұл өлең жинақтарға енген. Бәлкім, басы М. Әуезов болып, басқа да құрастырушылардың аршынына толмай қалуы да мүмкін.

Солай бола тұрса да қиырдағы бір Ресей қаласында (Новосибир) тұрып жатқан көзі ашық, көкірегі ояу қазақ баласының Абай есіміне қатысты іс-әрекетінде ұқыпсыздыққа, әлдебір шикілікке баруы мүмкін еместігін ескеріп, бұл төрт шумақты да күресінге тастай салуға болмас. Қ. Мұхаметхановтың осы қолжазбаға қырық жылдан кейін қайта оралып, сөз қозғауы тегін бе?

Зерттеуші И.С. Никитиннің (1824–1861) ХІХ ғасырда кең танымал орыс ақыны екенін көрсетіп, Абай назарына ілігуі әбден мүмкін, деп есептейді. Біздің бұған қосарымыз бар. И.С. Никитин есімі бізді тағы да «Дала уалаяты» газетіне жетелейді. Бұл басылымның бетінде дәл осы ақынның «Қырдағы көктем» деген өлеңі қазақшаға аударылып басылған. Оны аударушы Дінмұхамет Сұлтанғазин болуға керек деген жорамал жасағанбыз (қараңыз осы еңбектің 217-беті). Кім аударғаны басылымның өзінде жазылмаған. Салыстырып қарағанда, бұл өлең Ы. Алтынсариннің, Абайдың осы тақырыптас өлеңдеріне ұқсастығын, жеке

сөздер мен ұғымдар, теңеулер қайталанатынын көрсеттік. Тіпті, газеттен осы өлеңді оқығаннан кейін Абай көктем туралы өлең жазып, жыр жарысына түспеді ме екен деген ішкі пікірімізді де жасырмадық.

Никитиннің мықты ақын екеніне таласпай-ақ, әсіресе, оның өлеңдерінде қазақ даласына деген қызығушылық, тіпті құрмет сезімі айғақ табатынын айтуды борыш санаймыз.

Міне, Абай мен Никитиннің есімдері тоғысатын тұс осы болар. Екіншіден, «Дала уалаяты» газетін шығарушылар да басылым бетінде қазақ өмірі, қазақ даласының табиғаты көріне берсе, оқырманға жақындай түсерін білген. Баспасөз тарихында мұндай мысалдар аз емес. Газеттің орысша басылымында Никитиннің басқа да шығармалары басылып тұрған. Бірақ, бәрі бірдей қазақшалана бермеген. Әлбетте, өлең аударудың оңай емесі түсінікті.

Бұдан туатын ойымыз – орыс ақынының мына біз қозғап отырған «Жизнь» («Өмір») деген өлеңімен Абай «Дала уалаяты» газетінің бетінде таныспады ма екен? Өмірдің мәні туралы көркем толғауға ақын бабамыз да енжар қарай алмайды. Бірінші жолынан-ақ, қазақша, Абайша толғап:

Жазылып жатыр өмір сар даладай,

Жүріп өт, абайлай көр, қара, қандай.

Жүре бер, бөгелмей-ақ, бел асқан соң

Тыныштық табамын деп ойыңа алмай, – деп
көсіле жөнелген аудармашы тегін адам емес. Осы орайда:

Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға,

Алла асыраған пендесі апш бола ма?

Ер жеткен соң симайсың кең дүниеге,

Тыныштық пен зар боларсың баспанаға, – деген
Абай өлеңіндегі жолдарды есімізге алайықшы.

Бұл шумақ неміс ақыны Ф. Шиллерден (1759–1805) алып, М.Ю. Лермонтов «Дитя в люльке» деп аударған мәтін.

Орысшасы: Счастлив ребенок

И в люльке просторно ему,

Но дай время сделаться мужем,

И тесен покажется мир.

Осы мәтіннің қазақшасы Міржақып Дулатов қаламынан да туған. Ол түпнұсқаға жақындатып, ырғағын сақтап аударған:

Бақытты бала:

Бесікте еркін өседі.

Ер жетсе: қара дүние

Тар, деседі.

Ал, Абайдікі мүлде бөлек екені көрініп тұр. Абай сөз қумайды, ырғағын өзінше, қазақша алып, дүниеге келгеннен бастап адамға кешіп өтуге тура келетін өмір атты дарияның тарлық ететінін туралы пәлсапалық ой айтады.

Жоғарыдағы Никитиннің «Өмірі» де осы мазмұндас. Аудармасында Абайлық деуге бастайтын ойлар мен теңеулер баршылық. Айталық, Лермонтовтан аударған өлеңнің:

... Жазылып жатыр өмір сар даладай...

... **Тыныштық** пен зар боларсың... – деген жолдарына назар аударып көрейік:

Лермонтовтың түпнұсқасында «тыныштық» деген ұғымды беретін сөз жоқ. Бірақ мағына бар.

И тесен покажется мир, – дегендедегі **«мир»**: қозғалмай, тыныштық жағдайында, әрекетсіз жатқан ада бесікке де, дүниеге де сыя береді. Ал, өмір дегеніміздің күрес болатын себебінің өзі адам баласының жарық дүниеге сыймауының, өз орнын оңайшылықпен таба алмауының нәтижесі.

Никитин өлеңінде «тыныштық» туралы ашық айтылады:

Ты покоя найти не желай.

Яғни, өмірден тыныштық іздеме, күресе біл, тыныш өтемін деп ойлама.

Тиісінше, **«Тыныштық** табамын деп ойыңа алма» деп оқысақ, Абай айтарлық ойға жақындау келеміз.

Жалпы, осы «тыныштық» мәселесіне өз шығармаларында Абайдың әлденеше қайталап, оралатын тәсіліне назар аудару керек. Түбірі «тыныш» сөздердің Абай қолданысындағы біраз түрі мынадай: «тынбау», «тыным», «тынымсыз», «тыныс», «тыншу», «тыншығу», «тыншыту», «тыну», «тыныш», «тынышты», «тыныштық».

Олардың ішінде біз айтып отырған мәселеге, яғни «тыныштық» категориясына жақын келетіндері тағы мыналар:

«Көз ұйқыда, ой тыншып,

Дем алып жатсын көкірек.

Ол қарағым оралса,

Тыншыр еді жүрегім».

«Сілкіне алмас жапырақ,

Тыншығарсың сен-дағы».

«Қиял қып өмір сүріп, бос жүріппін

Жыбыр қағып, көңілді **тыншытпайды**».

«Ел аулақта оңаша қолына алып,

Көңілдегі сабағын айтып **тынар**».

Ел аулақта күш айтқан, топта танған
«Арсыз жұрттан көңілі **тына** алмай жүр».
«Құдай-ау бұл көңілім
Күн бар ма бір тынар.
Әуре қылды, салды ойды
Үйдегі **тыныш** жатқанға».
«Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде **тыныш** жүргенді теріс көрмедім».

«Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт **тыныштық** көрсе,
сәтке тұрмай, **тыныштықтан** жалыға қалайтұғыны қалай?»

«Босқа әуре болмай, шыныңды айт,
Шарқ ұрып, **тыныштық** бермейсің».
«Кейде ойлайды шылауға қайғы-зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бәрін...».

Абай қолданған сөздік қорды кеңінен бағамдағандағы мағлұмат осындай.

Ал, біз көңіл аударып, тексеріп отырған «Өмір» деген аударма өлеңнің өзінде ғана «**тыныштық**», «**тыным**», «**тынып**» деген үш сөз бар. Өлеңнің толық мәтіні мынау:

Жазылып жатыр өмір сар даладай,
Жүріп өт, абайлай көр, қара, қандай.
Жүре бер, бөгелмей-ақ, бел асқан соң
Тыныштық табамын деп ойыңа алмай.

Жап-жақсы-ақ күн күркіреп, жарқылдап жай.
Құйғанда жауын үдеп **тыным** алмай.
Жортқанда кең далада шаттықпенен
Пар атты зымыратып салып айғай.

Уау, жәмшік! Түпкі аттың божысын тарт,
Басады ма? Қара алға, неткен ұзақ.
Кеудем **тынып**, жүрегім бір жайлансын,
Жіберші тамылжытып әніңе сап.

Жанымды езіп орныққан мүлде мықтап,
Қасіреттен көзімнен жас моншақтап.
Төгілсін, күркіреген күн астында
Шексіз қиыр ұшалық біз шарықтап.

Орыс ақыны Лермонтовтың «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз» деген өлеңін аударып отырып Абайдың:

«Өлімнің ұйқысы емес, іздегенім,
Ұйқы, **тыныштық**, ұмыту – бер дегенім.

Көкірегімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін дем алысты үзбегенін», – деген толғаныстарын оқып отырғанда, ақынның толып жатқан тыныштықтарының бір сырын аңғарғандай боламыз.

Яғни, Абай ақын – өмірден қажыған, шаршаған, шалдыққан немесе өмір қызығына мейлінше тойған, ертеңгісінен үмітін үзген пенде емес, Лермонтовтан іріктеп аударған тағы бір жерінде:

Дүниеден үмітім жоқ менің деймін,
Өмірге өткен шиттей өкінбеймін.
Азаттық пен тыныштық көксегенім,
Ұйықтамақ пен ұмытпақ, деп іздеймін.

Және пенделік дүние құмарынан ада, еркін тыныштық жағдайында:

Су сылдырап, жел гулеп, күн шуақтап,
Жылылық пен достықты тұрсын мақтап.
«Өнген, өскен жақсы» деп емен ағаш
Теңселіп, айтып тұрса, ол шайқақтап.

Никитиннің осы шығармасындағы «жарқылдап жай» деген бір ғана тіркестің ұқсас қолданыстарын да Абайдан табамыз.

«Жалын мен оттан жаралып,
Жарқылдап Рағит жайды айдар».
«Жай отындай жарқылдап, қарауы өзге,
Ызасы қозғалған ба, ішке бүккен».
«Шатырлап тұрған жауыннан,
Жарқылдап тұрса түскен жай...».

Осылайша, талдап көрсете отырып, И.С. Никитиннің «Жизнь» деген өлеңін «Өмір» деген тақырып қойып Абай аударған деген болжам айттық, соны дәлелдеп көрдік.

Ақын шығармаларының жаңа жинақтарынан өзіне лайықты орын алуға тиіс, Абай мұрасы деп бағалауға лайық мәтін туралы пікірімізді ортаға салдық.

ОРАЗКЕ КӨШІРМЕСІНДЕГІ ӨЛЕҢДЕР ЖӨНІНДЕ. Абай шығармаларының әр жылдары жарық көрген нұсқаларында, тіпті түпнұсқа ретінде негізге алынған мәтіндерде өлең сөздерінің өзгеріп жүретінін көрдік. Былай қарағанда, сөз түгел, ақынның айтпақ ойын түсінуге болады. Өз қолтаңбасы жоқ. Сөйтіп, бір кітаптан бір кітапқа көшіп, көз үйреніп кеткенімен, селкемдігі байқалып тұратындай сөздер де бар.

Осындай бір күдікті кезінде Қайым Мұхаметханов ежелден көпке таныс «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым...» деп

басталатын өлеңнің осы бірінші жолына байланысты айтқан. Зерттеуші «Оразке қолжазбасы» деген мәтінге сілтеме жасай отырып, бұл өлең «Қазағым, қалың елім, қайран жұртым» деп жазылуға тиіс деген. Яғни, «қазағым» деген қаратпа сөзге екпін түсіріліп, оқырманды жалт қарататын қуаты бар екенін

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп басталып, сөздің орны ауыстырылып берілуі, өлеңнің ырғағын (ритм) бұзып, екпінін баяулатқан, әсерін әлсіретіп тұр. Оразке қолжазбасында өлең сөздері өз ретімен дұрыс жазылған. Абай бұл өлеңін өзінің қазағына арнап жазған соң, алдымен «Қазағым!» деп бастайды.

Өлеңді мұқият оқып шыққан адам бұл айтылғандардың қиынын түсінуге тиіс. Алайда, осынау ұсыныс қолдау таппай келеді. Өлең түзетілген жоқ.

Осыған ұқсас екінші бір түзету де ақын шығармаларының асыл нұсқасына сұранып тұр. Қ. Мұхаметханов Оразке көшірмесін негізге алып, «Жүректе қайрат болмаса» деп басталатын өлеңнің соңғы шумағы, ел арасында қанатты сөзге айналып кеткен:

Атымды адам қойған соң,

Қайтіп надан болайын.

Халқым надан болған соң,

Қайда барып оңайын, – деген жолдарды түзету қажеттігін дәлелдеп еді. Өлеңнің бірінші шумағының соңғы екі жолы:

Ақылға сәуле қонбаса,

Хайуанша жүріп күнелтпек.

Мұны тақырыптың беташары деп түсінеміз. Айтылар ойдың логикасы өрбіп отырып, соңғы шумақтың соңғы жолдарынан түйін табуға тиіс. Абай өлеңдерінің түзілімі, әдетте, осылай: тезис басталып, дамып, аяғында қорытынды қайырылып отырады. Демек, ақын сөз таңдағанда да, ойды жинақтап, өлеңнің соңына салмақ салатын, тақырыпты ашатын сөздерді қолдануы заңды деп есептесек:

Атымды адам қойған соң,

Қайтіп хайуан болайын.

Халқым надан болған соң,

Қайда барып оңайын, – деп аяқталғанын жөн санаған Қ. Мұхаметхановтың пікірі қуаттауға тұраралық. Бұл пікірге жақтас, дәлел бола алатын тағы бір көрініс ретінде өлеңнің соңына қарай келетін төртінші шумақтың мына екі жолын қарайық:

Малда да бар жан мен тән

Ақыл, сезім болмаса, – деп басталады. Осыларды айта келіп, өлеңнің түйінді кезеңі:

.....

Қайтіп надан болайын.

Халқым надан болған соң,

....., – деген жолдардағы «надан»

сөзінің екі рет қайталануы орынсыз көрінеді. Белгілі бір ұғымға, сөзге екпін түсіре қайталау өрнегі Абайға жат емес екені рас, бірақ жоғарыдағы екі-үш тұста байқағанымыздай: «Қайтіп хайуан болайын» қолайлырақ көрінеді.

Сондай-ақ, ақынның мәнеріне тән, бір шумақтағы қ (қойған), қ (қайтіп), х (хайуан), х (халқым), қ (қайда) қатаң дыбыстарының үндесуі де тегін емес.

Уақыт өтіп жатыр. Зерттеушілердің әрбір келесі ұрпағы Абай алдындағы өз жауапкершілігін сезініп, ақын шығармаларында әртүрлі айтылып, жазылып жүрген нұсқаларды қайта қараса – айып емес. «... Абайдікі дерлік өлең болса, ол өлеңдерді асықпай, байыппен қарастырып, зерттеп анықтаған соң ғана жариялауға болады» [1, 49], – деген Қ. Мұхаметхановтың пікірі, Абай өлеңдеріндегі жекелеген сөздерге де қатысты болса керек.

Біз қарастырған Оразке нұсқасының назар аударарлық құнының тағы бір мысалы бар. 1995 жылғы академиялық жинақты құрастырушылар 1909 жылдан бері қайталанып басылып жүрген:

Өздерінді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңмен кетпесе енді өз ырқың, – деген нұсқаны осы көшірмедегі «Өз қолыңнан кеткен соң, енді өз ырқың», – деп түзеткен. Және мұнысы дұрыс болған.

Оразке қолжазбасындағы «Тереңнен қозғап...» деп басталатын, көпке әйгілі «Сегіз аяқтың» екінші варианты деуге тұрарлық мәтін де өзінше құнды. Абайдың бұрын жазғанын олқысынып, кейін қайта қарап, түзететін машығына байланысты замандастары мысалға келтіретін өлең, бәлкім осы шығар.

Тереңнен қозғап,

Жүректен толғап,

Буынды, бойды босатқан;

Көргіштің көңілін,

Білгіштің өмірін,

Жаңғыртып, жайып жасартқан;

Жалынды, нұрлы күшті тіл,

Сайраймын десең өзің біл.

Мұнда «Сегіз аяқтың» алғашқы сызба-нобайы бар. Жазылашақ өлеңнің түзілімі, түрі, буын сандары ойланып, пішілген. Жоспары қағазға түскен. Ән қайырмасы сияқты әр шумақтан

кейін қайырып тастап отыратын дидактикалық әуендегі түйіні – бөрі-бөрі дүниеге «Сегіз аяқтың» туып келе жатқанын көрсетеді. Осы және «Ақылды әдет жеңбегі» деп басталатын үш шумақ, он екі жол өлең Қ. Мұхаметханов дәлелдеп берсе де, Абай жинақтарынан өз орындарын ала алмай келеді. Өлеңдік тұрпатынан ояңдық табылады, жетіле түсіруді тілейтін жерлері бар. Бірақ, олардың жарыққа шығуы Абайдың ақындық бейнесіне шіркеу түсіре алмайды, деп ойлаймыз. Қайта, өзіне де, өзгеге де қатаң талап қойғыш, талғампаз ақынның, еңбекқор талапқой ақынның лабораториясына үңілуге мүмкіндік беретін нұсқалар – осылар. Ақынның өзін-өзі өсіріп, мінеп, түзеп, жетілдіруге деген қайратты жігерін, табанды талпынысын көрсетеді деген ниетпен, бұл екі мәтінді «Қосымшаға» тіркедік (қараңыз: 239-бет).

1. *Мұхаметханов Қ.* Абай шығармаларының текстологиясы жайында. Алматы, 1959. 49-б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Абайтанудың революцияға дейінгі (XIX ғасырдың басы – XX ғасырдың бірінші ширегі) бастаулары, қайнар-көздері, жарық көрген түрлі мәтіндердің айырмашылығы осылайша қарастырылды. Ақын лабораториясына қатысты қызықты құбылыстар байқалды. Демек, тақырып аясы өте кең, әлі де жан-жақты бағдарлап, терең зерттеуді қажет етеді.

Революцияға дейінгі қазақ баспасөзінің материалдарын абайтанудың қайнар бастауы деп есептеуге әбден болады. Баспасөз бетінде, атап айтқанда, «Дала уалаяты» газетінде Абай шығармаларының тұңғыш рет жарық көруі қазақ мәдениеті мен әдебиеті тарихындағы аса маңызды, ерекше құбылыс ретінде бағалануға тиіс. Бұл материалдардың құндылығы:

а) кезінде Абай есімін қалың жұртшылыққа жария етіп, оның еңбектері қазақ қоғамында мүлде жаңа сипатты озық ой-пікірдің қалыптаса бастағанын көрсетуінде;

ә) қазақтың сөз өнерінің әлемдік үздік поэзия дәстүрінде дами бастағанын көрсетуінде;

б) баспасөздің әдеби процеске тікелей қатысуының, оны ілгері жетелеп, дамытуының өнегесі болуында деп санаймыз. Баспасөз бетіндегі жарияланымдар Абай үлгісінің қаншалықты маңызы бар екенін айғақтайды.

Саны көп болмаса да, сапасы жағынан мүлде жаңа Абай шығармалары баспасөздің бет-бейнесінің өзгеруіне, қоғамдық сананы жаңаша қалыптастыруға әсер етті.

Екіншіден, алғашқы қазақ баспасөзі Абай үшін ұшан-теңіз мағлұмат көзі болды. Абай кең-байтақ қазақ даласындағы саяси-экономикалық өзгерістердің қай бағытта өрбіп келе жатқанына баспасөз арқылы да қанықты. Абайдың кең алымды ой-пікір түйіндеуіне баспасөздің әсері болды. Даму жағынан әрқилы аймақтардан алған ақпарлар негізінде Абай жаңа қоғам туралы, қазақ тұрмысының қазіргі жайы мен келешегі туралы ой қорытты, бұл қорытындылар Абай шығармаларына тақырып ретінде өзек болды.

Отаршылдық саясаттың жаңа сипат алуы капиталистік өндірістік қатынастардың барған сайын тереңдеуі, қазақ даласына кең тарауы нәтижесінде, белең алып келе жатқан құбылыстарды саралау арқылы Абай бұл қатынастардың қазақ халқы

үшін пайдасын көре білді. Бұл пайда – қазақ даласына әлемдік білімнің алдымен орыс тілі арқылы таралуында еді. Екіншіден, Абай жаңа жағдайда экономикалық және рухани өмірде моральдық-этикалық тұрғыда қазақ ұлтына қатер төніп келе жатқанын байқады. Экономикалық жағынан алғанда жаңа қатынастарға тез көндіге алмаған қазақ халқының басындағы ауыртпалықты көрді. Көшпелі тірліктің күні өтіп бара жатқанын ескертіп, шаруашылықты жаңаша құруға шақырды. Бұл мәселеде Абай «Дала уалаяты» газетімен толық үндес екендігін атап көрсетеміз.

Моральдық-этикалық тұрғыда Абай ел билеудің жаңа құрылымының кеселдеріне сәйкес қазақ арасында өтірік, жала, паракорлық сияқты кесепаттың өршіп келе жатқанын айқын аңғарды. Баспасөз бетінде жария болған фактілер Абайға үлкен ой салды. «Дала уалаятында» жарыққа шыққан Абай шығармалары төңірегіндегі пікір алысулардың тарихи маңызы зор. Бұлар қазақтың тілі мен әдебиетінің келешегі жөнінде мәселе қозғаған шын мәніндегі салиқалы ой бөлісудің алғашқы көріністері еді.

Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда» және «Болыс болды кей кісі» деп басталатын өлеңдерінің «Дала уалаяты» газетінде жариялану фактісінің тарихи маңызы, сонымен бірге, Абай шығармаларының жазылған жылдарын дәлірек анықтау мәселесіне қозғау салды. Бұл өлеңдердің қалай шыққанын індете зерттеу үстінде біз «Жаздыгүн шілде болғанда» 1885 жылдың маусым, шілде айларының бірінде жазылған деген қорытындыға келдік. Демек, 1909 жылы шыққан алғашқы жинақтан бастап, осы уақытқа дейін, «1886 жылы жазылған» деген мағлұмат түзетуді қажет етеді. Сондай-ақ, «Болыс болдым, мінеки» деп басталатын өлең 1888 жылы мамыр айында жазылған. Бұл да «1889 жылы жазылған» деп жаңсақ көрсетіліп келді.

Ал, «Ескендір» поэмасының қашан жазылғаны осы уақытқа дейін анықталған жоқ, зерттеушілер бұған назар аудармаған. Біздің анықтағанамыз – «Ескендір» 1895 жылы жазылған.

Бұл шығармаларды тереңірек зерттеу үстінде Абайдың ақындық лабораториясына байланысты біраз ой түюге болады. Абай өзінің ақындық жауапкершілігіне өте зор мән берген. Көкітай Ысқақұлы атап көрсеткендей, «Абай өзінің тереңнен жазатұғын ақын екенін» білген. Бір жазғанын қайта қарап, тіпті қайыра жазып шығатын болған. Демек, ел арасында Абай шығармаларының бірнеше нұсқасы таралуы әбден мүмкін. Біздің бұл тұжырымымыз Абай шығармалары текстологиясының әлі де аяғы

жерге тимеген проблемаларын көрсетеді және келешектегі ізденістерде еске алуға тұрады деп есептейміз.

Баспасөз бетінде Абайдың тірі кезінде жарық көрген өлеңдерінің орысша жолма-жол аудармасы қатар берілуінің өзі өте маңызды еді. Олар Абай шығармаларын орыс тілді оқырмандарға таныстырудағы алғашқы талпыныстардың қандай екеніне нұсқайды. Мысалы, сол кездің өзінде орыс зерттеушісі А. Александров газетте жарияланған «Болыс болды кей кісі» өлеңінің Д. Сұлтанғазин аударған орысшасына сілтеме жасайды. Өлеңдегі азаматтық сарынға, ащы мысқыл-сынға назар аударады.

Ал, Ә. Бөкейханов Абайды «... қазақ поэзиясындағы жаңа ағымның өкілі» дегенде, тағы да сол «Дала уалайтындағы» «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінің орысша аудармасын негізге алған. Ол аударма арқылы Абайдың «... сәніне мазмұны сай (әсіресе, табиғатты суреттеген) өлеңдері көп» екенін көрсетеді.

Абай – баспасөз бетінде тұңғыш рет жыр жарысын бастаған ақын. «Жаз», «Жазғытұрым» тақырыбына Абай өлеңінен кейін «Дала уалайты» газетінің бетінде бірінен соң бірі бірнеше өлең қатар жариялануы осыны көрсетеді. Осылайша, Абайдың жылдың төрт мезгіліне арналған өлеңдер циклының тууына баспасөздің ықпалы тиді-ау, деп болжам жасауға болады.

Баспасөз бетінде аударма шығармалардың көп жариялануы Абай аудармашылығына да әсер етпеді ме? Сапасы әртүрлі аудармалар сыншыл Абайға ой салып, шығармашылық талпынысына қанат бітірген деп айтсақ, артықшылығы жоқ. Мысал ретінде И.А. Крыловтың өлеңдерін газет аудармашылары да, дәл сол өлеңдерді Абай да аударғанын жоғарыда айттық. И. Никитин шығармаларының аудармасы жөнінде де осындай бәсеке-жарыс бар сияқты.

Танымдық ақпарат көзі ретінде баспасөзді сұңғылалықпен пайдалана білген Абай өз замандастары болған білімді қазақ азаматтарымен танысты. Олардың ішінде Ы. Алтынсарин мен Ш. Уәлихановтың өмірбаянына, еңбектеріне қанықты. Ә. Бөкейханов, Ж. Ақбаев, Р. Мәрсеков, Д. Сұлтанғазин, А. Құрманбаев, О. Әлжанов сияқты қайраткерлердің жазғандарын оқыды, олардың саяси және ағартушылық көзқарастарымен танысты. Газет қаламгерлері мен Абай арасындағы идеялық, шығармашылық сабақтастық, үндестік анық байқалады. Мұны балаң қазақ публицистикасына Абайдың ұстаздық ықпалы деп түсінеміз.

Абайдың «Ескендір» поэмасын тәркіндетуге де баспасөз материалдары құнды дерек ретінде көмектеседі. Абай өзінің

осынау жоталы туындысын «Дала уалаятындағы», «Төкаппар әскербасы турасынан» деген тақырыппен орысшадан қазақшаға аударылып басылған аңыз-әңгіме негізінде жазған және сюжет желісіне басқа да қайнарлардан деректер қосқан.

Баспасөз бетінде Өскенбай, Құнанбай, Абай, Шөкәрім жайындағы, Абайдың туыстары мен балалары жөніндегі материалдар көп басылды. Абайдың айналасына қатысты бұл деректердің құны біз үшін қымбат.

Абайды, оның шығармаларын, әулетін көпке мәшһүр етуде бүкіл Қазақстанға, Түркістан өлкесіне, орыс қауымына таралған «Дала уалаяты» газетінің ерекше қызметіне лайықты баға беретін кез келді. Сондай-ақ, кейінірек шыққан «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің Абай шығармаларын таратып, насихаттаудағы орны айрықша екені дау туғызбайды.

Осы орайда «Абайды тірі кезінде көп қазақ білмеptі» дегеннің негізсіз екенін айту қажет. Тіпті көрнекті публицист әрі ақын Міржақып Дулатовтың өзі Абайдың «... туғанын, жасағанын өз елі тобықтыдан басқа қалың қазақтың көп жері білмей де қалды», деп жазуы да ұшқарылық еді. «Революциядан бұрын Абай жөнінде ешнәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды. Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған».

Абайдың ақындығы, ойшылдығы туралы революциядан бұрынғы баспасөз бетінде жарияланған материалдар абайтанудың қаз тұрып, қанаттануына қолайлы жоралғы болды. Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласында «Абайдың тарихи миссиясы, рухани болмысымыздағы орны, көркемдік-эстетикалық сипатта дұрыс көрсетіліп, алғаш рет қазақ оқырмандарының алдына тартылды». «Қазақ» бетінде Абай тақырыбына әсіресе көп барған қазақтың аса көрнекті публицистері Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатов болды. Олар Абайдың қазақ халқы үшін жасаған аса қымбат тарихи еңбегіне сындарлы баға бере отырып, ақын шығармаларын халық игілігіне айналдыруға барынша күш салу керектігін айтты. Өйткені, «Абайдың аты жоғалуы... қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей еді».

Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, С. Торайғыров, М. Дулатов т.б. Абайды өзіне ұстаз тұтты, онымен үндес болуға ұмтылды, өз жазғандарында Абайдан үзінділер келтіріп отырды. Міржақып публицистикасы, Мағжан поэзиясы Абай өнегесімен қалыптасты.

Абайдың революциядан бұрын насихатталуына қатысты Т. Кәкішевтің «... Абай даңқының жайылу жайы баспасөз бетінде жарияланған мақалалардан анық көрінеді», деуінің тиянағы берік екендігін жоғарыда көрсеттік. Зерттеуші бұл тұжырымын тереңдете келіп, «... баспасөз бетінде Абай жайында, оның шығармалары туралы арнаулы пікірлер айтылып, қорытындылар жасалуы – кемеңгер ақын творчествосының танымы және даңқы жайылуының ең негізгі жолы (астын сызған мен – З.Т.) еді», – дейді.

Абай шығармаларының текстологиясында әлі де шешімін таба қоймаған мәселелер бар екені дау туғызбайды. Бұл арада Мүрсейіт қолжазбаларына қоса, Сәдуақас Шорманов, Оразке Уақбайұлы, Өмірбек Жылқыбаев, Мәди Әсенов, Сүлеймен Мәкеев т.б. көшірмелерінің басшылыққа алынуы керектігін көрсете отырып, ертеректе баспа бетін көрген өзге де нұсқаларды ескермеуге болмайды. Осы жұмыста жасаған талпыныстармыз ақын шығармаларының 1897, 1906, 1909, 1916 жылдары кітапқа кірген нұсқаларына біз білмейтін тағы басқа қолжазбалар мен көшірмелер негіз болды-ау деген жорамалға әкеледі. Демек, ақын шығармаларының асыл нұсқасын түзу үшін бұл басылымдарды да еске алуды дұрыс санаймыз.

Өзгені былай қойғанда, 1933 жылдан бері қарай шыққан жинақтарда бірқатар сөздердің әрқилы басылып таралуымен кім келісер екен?

М. Әуезовтің өзі күмән туғызып, дұрыстығына күдіктеніп отырса да, «жеткілікті дәлелі болмағандықтан» қалам тигізе алмаған жайттар да баршылық. Ғалымның кейінде ғана «Абайтанудан жарияланбаған материалдар» (1988 ж.), «Абайтану дерістерінің дерек көздері» (1997 ж.) деген атпен шыққан жинақтарға кірген жазбаларында қазіргі зерттеушіге ой салатын ескертпелері баршылық. Мұхаң Абай шығармаларының бірнеше варианттары болғанын, олардың тіпті Абайдың өз қолынан шығып таралуы мүмкін екендігін де жоққа шығармайды.

М. Әуезов «Абай шығармаларының 1933 жылғы басылымын» тексеріп отырып жинақтың 206 тұсына текстологиялық өзгерістер дайындаған. Кей сөздерге түсінік берген.

Мысалы, «Бөтен елде бар болса...» деген өлеңде қарап, «Ауыр жұмыс кез болса», деген жол туралы ойланып отырып Мұхаң: «Кейбір көшірмеде осы жолдың артынан «Араздығы сөз болса» деген жол кездеседі. Бірақ, басқа көп көшірмеде ол жоқ. Тегі Абай өзі кейін тастаған болуы керек» деп жазып қойыпты. Бұл

сөздерді ғалымның тарапынан Абайдың шығармашылық лабораториясына жасалған барлаудың бір көрінісі ретінде түсінсек керек. Сол жол кейінгі жинақтарда өз орнын тапқан.

Сол сияқты 1933 жылғы толық жинақтың 96-бетіндегі «Бөрекелді батыр дептен» кейін «Мықты боп бара жатыр деп» деген өлең жолы қосылған» деген жазулар да Мұхаңдікі. Мұхаң сол қосылғанды құптаған.

Керісінше, содан кейінгі сегізінші жолдағы «Иман жүзін тоздырар», деген жолды «Иманның жүзін тоздырар» болып түзеткен Мұхаңның пікірі қабыл алынбаған. Осы өлеңнің аяғына қарай «Кесапатқа жолықты» деген тіркес туралы Мұхаң «Кейбір көшірмелерде бұл жерде «Кесапатқа жолықты» емес, «молықты», – деп жазыпты.

Ішім өлген, сыртым сау, – деп басталатын өлеңнің:

Мұның қалай, батыр-ау? – деген жолынан кейін Мұхаңның «Бес күн арқаң босаса» деген бір жол қосылған» деген ескертпесі бола тұра, қазіргі жинақтарда «Үш күн арқаң босаса» түрінде шығып жүр. Мұндай мысалдар аз емес.

М. Әуезовтің жарияланбаған шығармалары қатарындағы жазбалардың бірінде «Қарға мен түлкі? Екі вариант – ?» деген күдікті ойды білдіретін жазба да назар аудартады. Бұл арада мәселе Крыловтың «Қарға мен түлкі» деген өлеңінің «Жұрт біледі, күледі» және «Боқтықта талтаңдап» деп басталатын екі аудармасы туралы екені түсінікті. Абайдың ақындық мінезінің бір көрінісі ретінде жеке шығарманы екі рет аударуын атап өткенбіз. Ал, жоғарыдағы ескертпеге қарағанда Мұхаң осы екі мәтіннің қайсысы Абайдікі екеніне толық сене қоймағандай.

Абайтанудың көкейкесті мәселелері әлі де бар екенін атай келіп, Ә. Дербісәлин: «Абайды тану, зерттеу өмірдің өзі сияқты толассыз, тоқтаусыз құбылыс және солай болуға тиіс те. Өйткені, мәселеге шындап, бүгінгі интеллектуал оқушының көзімен қарасақ, Абайды тану тек халықтың, қоғамның, ғылымның ғана міндеті емес, оны оқып, үйрену – өзін мәдениетті, білімді санайтын әрбір азаматтың азаматтық парызы, оның ұлттық көркемдік түсінігін тәрбиелеу мен өсірудің бірден-бір құралы, деп бұдан жиырма жыл бұрын айтса, абайтанудың маңызды проблемаларына деген ықылас мына біздің заманда, қазақ халқының тәуелсіздікке қолы жетіп, ой-санасы жаңа биікке көтерілген шақта тіпті өсіп отыр.

Соңғы 10–15 жылдың өзінде Абайдың ойшылдығы, ақындығы, шешендігі туралы жүздеген мақалалар жарық көрді.

Әдебиеттанушылар мен тілшілер, философтар мен саясаткерлер, педагогтар мен экономистер, айта берсе ғылымның басқа да көптеген салаларының өкілдері Абай тақырыбына қалам тартуда. Сөйтіп, «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухына сонша жақындармыз», – деген М. Дулатов сөздері ақиқатқа айналды.

«Абайға әркімнің-ақ бар таласы», деп поэзияның қадір-қасиеті туралы ұлы ақынның өзі айтқанын сәл өзгертіп алсақ, Абай туралы айтып қалғысы келетіндердің аз еместігін байқаймыз. Өлбетте, Абай шығармашылығы туралы жеңіл-желпі жаза, сөйлей салу бір басқа да, оның ойларын зерделеп, әрбір сөзі мен тыныс белгісіне дейін терең, дәйекті зерттеулер жүргізудің жөні бөлек. Абай туралы жазудың жауапкершілігі өте ауыр.

Абай шығармаларының текстологиясына өлшеусіз еңбек сіңірген М. Әуезовтің бұл саладағы жұмыстарымен етене таныс ғалым Мекемтас Мырзахметов Мұханның «Мүрсейіт қолжазбаларының өзіне де сергек текстолог ретінде үлкен талғам, сыншыл ой көзімен қарап, ондағы бірсыпыра (астын сызған мен – З.Т.) өлең жолдары мен кейбір мысал өлеңдерге күдіктене қарайтынын...» айтады. Мұның дәлелі ретінде Мырзахметов: «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында», – деп басталатын Абай өлеңінің алғашқы жолы «тұрыпты» емес «болыпты» деп өзгерген нұсқасы Мүрсейітте кездескенін, «Мақтаным қалай демес ақсақал бай», – деп басталатын өлеңінің де екі қолжазбада көп өзгерістерге ұшырағанын мысалмен көрсетеді.

Мүрсейіттің көшіруші ретіндегі алақолдығына немесе сауатының кемдігіне сенімсіздік білдіруге бұл мысалдар негіз бола ма? Абайға барлық жағынан бізден жақын Мүрсейіттің жазбаларындағы әрқилы жазылған сөздердің астарында басқа сыр жатқан жоқ па? Ашып айту керек, әртүрлі жазылған сол сөздер, көбінесе, мағына жағынан бір-біріне өте жақын, кейде синоним түрінде келеді.

Зерттеуші М.Мырзахметов те осы тақылеттес сұрақтардың төңірегінде көп ойланған. Осынау күрделі мәселе жөнінде ол мынадай жорамалдар айтады:

1. Мүрсейіт ақын «шығармаларын асыл түпнұсқадан тікелей көшірумен бірге, кейбіреуіне Абай маңындағы жақын адамдар арқылы қол жеткізуі мүмкін. Ондай шығармалар Мүрсейітке ауызша немесе жазбаша түрде жетті ме?»

2. «Бір ғана асыл түпнұсқадан көшіріп отырған болса, не себепті абсолютті түрдегі текстологиялық бірізділік сақтала бермейді».

Міне, зерделі зерттеушінің осындай орынды сұрақтарды көлденең тартуының өзін бағалы қадам санаймыз. Ғылыми ізденістерде мәселені дұрыс қоя білу – мақсатқа жетудің кілті екені мәлім. Және де бұл – абайтануда тұңғыш рет айтылып отырған жаңа сөз. Абайдың абайлығы да сонда – бұл ақынның қолынан шыққан «асыл нұсқаның» неге бірыңғай бола бермегеніне күдік келтіруге ауыз бармайды.

Бірақ, даусыз бір ақиқат бар. Оны Абайдың өзі айтып кеткен. «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарай кісіні ал». Ендеше, біз «асыл түпнұсқалардағы» өзгешеліктер дегенде мәселені «Абайдікі» дегеннен бастамай, керісінше сөзін саралап: осы Абайдікі ме? болса, дәлел-қазығы беріктігіне көзіміз жетсе, Абайдікі деп неге қабылдамаймыз? Яғни, Абай өзі де екі немесе бірнеше түрлі ғып жазуы мүмкін-ау, деп айтатын кез жетті ғой. Абайдың ақындығының бағасы одан кеміп қалмайды. Осы еңбегімізде біз бұл ойымызды түспалдап та, ашық та айттық. Ендеше, Мүрсейітті жартылай болса да ақтайтын, жақтайтын ізденістерден неге тартынбас керек.

Әрине, басы-қасында болмағандықтан, кесіп айту – ұшқарылық. Бірақ, шама келгенше жақындап барып, қисынды жорамал жасауға хұқымыз бар деп санасақ, М. Мырзахметовтың мәселе көтеруін құптау керек. Құптай отырып, «Әйтеуір бізге беймәлім белгілі бір себептердің болуы да мүмкін ғой», – деп уақыт өткізе берсек, жауапкершіліктен тайсақтап, келер ұрпақтың мойнына жүк артып тастап жүре берсек, бізден де бір сұрау болар.

Әсіресе, «бұлардың бәрі де автордың еркінен тыс болып жатқан құбылыстар...», – деген Мырзахметовтың үзілді-кесілді пікіріне қол қоя алмаймыз.

Сонда не айтпақпыз? Абай да – адам, ол шығармашылық тұлға – ақын. Өлең – оның тұла бойын жарып шыққан перзенті. «Ермек үшін жазылмаған», «Ынталы жүрек сезген сөзді» иесіз қалдыра алмас. Қайта оқып, тағы толғанып, толықтырар, түзетер. Сол толықтыру, сол түзету алғашқы нұсқадан асып түсті ме, кемшін қалды ма? Ол да мүмкін. Сол сәттегі ақынның көңіл-күйі ойында қандай сөз, қандай бояу туғызса, сол қалпында қағазға түсер болар. Шығармашылық психологияның ерекшелігінің өзі – бір қалыпта тұрмайтындығында. Адам ойы – жансыз механизм емес, бір бұрап қойсаң сол беті тоқтағанша бір ырғақпен тақылдай беретін.

Абайдың жекелеген шығармаларының мәтіні жөнінде Мұханның айтқан, айтқысы келсе де айта алмаған ойлары аз болмағанын, көп толғанып, көп ізденіп шеше алмай кеткен түйіндері аз емес екендігін мойындау керек. Оған мына мысал да айғақ бола алады:

Қартаңнан жасқа жақпас қайғы ақылы,
Қартаң сүймес жайнақы, жайдарыны.
Қарны шығып, қабағы қалың тартқан,

Қасаң келіп қартаяр бай қатыны, – деген өлеңді Мұхаң жинаққа кіргізбегіті. Мазмұны да, қазақы сөз саптасы, өлеңдік түзілімі де «Абай сөзіне деңгейлес келіп жұтынып тұрғанына» біздің де көзіміз жетті. М. Әуезов мұны білмеді ме? Білді. Бірақ, біздің таңданып, тамсанып отырған Абайымызды осы бейнелес бірен-саран құнарсыз өлеңмен отбасы, ошақ қасының ақыны деңгейіне түсіргісі келмеді. Онсыз да қорғаштап, сол үшін өзі таяқ жеп жүргенде мұндай: «Қарны шығып, қабағы қалың тартқан, қайдағы бір бай қатынын» өлеңге қосқан, анайы болмаса да құлаққа тұрпайы, көзге қораш сөздерді ақынның аузына салғысы келмеді.

Өзінің де жазатыны бар: «Абайдың кей өлеңдерінде тұрпайы сөздер кездеседі. Әсіресе, Абай заманында онша өрескел, сөлекет көрінбеген, бұл күнде біздің жастар айтуға ұялатын, оқыса именіп оқитын», «ойнас», «көт», «ұма», – деген төрізді натурализмдер бар. Енді осыларды баттитып баса бермей, көп точка қойып, түсіріп кетіп отыру қажет сияқты».

Баспа редакторына осыны жазып отырған ғалым, әрине, өз қолынан келіп тұрса, мұндай қарапайым сөздердің қатарын толықтыра бергенше, жоғарыдағы бір шумақты құрбан етуді артық санауы мүмкін-ақ емес пе? Заман солай еді. Оған Мұхтар Әуезов жауапты да, жазықты да емес.

Мұхаңның архивінде дәл осындай басқа да мысалдар бар екеніне М. Мырзахметов бірнеше тұста куәлік етеді. «Өлеңді мен айтпаймын ермек үшін» – разночтение, шолақ, аяқтары жоқ, бірақ екі жақсы жолы бар:

Наданға айтқан ақыл сол мысалды,

Жауғандай тасқа жаңбыр қалар жұқпай», – деген жолдарға, мысалы, Мұхаң «ерекше мән бере қараған». Бірақ, осындай Абайға тән жолдар бола тұрса да, өлеңді ұлы ақын шығармаларының қатарына қоспаған.

Осындай басы ашық жағдайларды көре тұрып, ғалымдардың қолдауын оқи отырып, біз тағы да Абай өлеңдерінің, дәлірек айтқанда, қолтума жазбаларының әрқилылығы туралы пікіріміздің тиянағы біршама нығая түсті ме, деп ойлаймыз.

Мұхтар Әуезов сынды ұлы ғалым бүкіл өмірін арнап тұрғызған, іргесін бекітіп берген, абайтанудың ғылыми мұнарасы әлі де биіктей бермек, «мен қазақпын» деген әрбір ойшыл азаматты биік адамгершілік парасатқа, ләззаты мол көркем шындыққа жетелей бермек.

ҚОСЫМШАЛАР

АБАЙДЫҢ САНДЫҒЫ ҚАЙДА?

Абайдың қолжазбалары сақталмағаны, ұлы ақынның қол таңбасын «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққандығы турасынан» деген жазбасының бір ғана парағымен танып жүргеніміз баршаға мәлім. Сондай-ақ, Абайдың қолымен жазылған «Вадим» аудармасының бір ғана парағы қалған.

Осы орайда Абайдың қолжазбалары түгелдей жоғалып кетуінің сыры неде, деген сұрақ көкейден кетпейді. Неге екені белгісіз, Мұхтар Әуезовтен бастап, абайтанушылардың бірдебіреуі Абайдың қолжазбаларын іздеуді маңызды мәселе етіп көтермейді.

Тарихта Абайдың жеке қағаздары сақталған сандықтың болғандығы, ол сандықты сол кездегі өкіметтің әкімшілік қызметіндегі шенеуніктер, атап айтқанда, уезд бастығы Навроцкий қаттап, алып кеткендігі туралы айдан анық, құжат түрінде сақталған, дәйегі мықты мағлұматтар баршылық.

Түсінікті болу үшін бұл оқиғаны басынан таратайық.

1903 жылы Көкшетау мешітінің имамы Науан хазірет, дәлірек айтқанда, Наурызбай Таласұлы мен сол мешіттің жанындағы мектептің мұғалімі Шәйкен молда (Шәймерден Қосшығұлұлы) бастаған діни азаттық қозғалысқа байланысты Ресей патша үкіметінің ішкі істер министрлігі жүргізген қылмысты іске қатысы бар деп, Абайдың соңынан бақылау қойылған болатын. Сол жылдың қысында Шәймерден Қосшығұлұлы Баянауылдағы Сәдуақас Мұсаұлы Шормановқа, Абайға және басқа да беделді ел ағаларына хат жазып, бүкілқазақтық мұсылман съезін өткізу туралы ақылдасқан. Съезге дайындық ретінде қаражат жиналып жатқанын хабарлаған.

Сақталған архив құжаттарына қарағанда, алғашқы хатқа Абай жауап бермеген. Екінші хатты 1903 жылғы сәуір айында Абайдың өзін Арқат поштасына алып барып, қол қойғызып, Навроцкий Абайдың қолынан алған. Хаттың мазмұны қазақ тарихшыларына мәлім. Бұл жөнінде осы жолдардың авторы «Абайға хат жазған Шәймерден Қосшығұлов кім?» деген тақырыпта мақала жазған болатын (Абайдың саяси-құқықтық

мұрасы және жаңа кезең. Қарағанды мемлекеттік университетінің баспасы, 1995. 32-52-бб.).

Сақталған құжатта 1903 жылғы 25 сәуірде Абайдың үйін тінткен Семей уезінің бастығы Навроцкий Абайдың қолжазбалары, оқыған кітаптары мен журналдары сақталған сандықты қаттап, Семейге алып кеткен. Әрі қарай Омбыға жөнелткен.

Бұл қағаздарды мұқият зерттеп, «араб әрпімен жазылған қолжазбаларда үкіметке қарсы бағытталған ештеңе табылмағаны» туралы қорытынды жасаған Омбы пенеуніктері Абайдың сандығын қайтару туралы шешім алған. Бұл – 1903 жылғы қараша айындағы өңгіме.

Одан кейін қыс түсіп кетеді, қайдағы бір қазақтың сандығын қыс ішінде шанамен Омбыдан Шыңғыстауға жеткізіп беруі мүмкін десек, қисыны келе қоя ма? Көктемде, сәуірдің 20–25-не дейін Ертістен өткел ашылмайтыны тағы бар. Жаз шыға сандықтың иесі – Абайдың өзі қайтыс болды.

Сонымен, Абайдың қағазы салынған сандық Омбыдан қайтпай қалды. Бұған дәлел ретінде, Алаш көсемдерінің бірі, заңгер Жақып Ақбаевтың жазғанын ұсынуға болады. Ол 1905 жылы 26 маусымда Ресей үкіметіне қазақтар атынан жазған арызында былай деп көрсетеді: «... 1903 жылы Петропавл, Павлодар және Семей уездерінде белгілі-белгілі қазақтардың үйіне тінту жүргізілді. Сол тінту барысында олардан тартып алынған кітапханалар өлі күнге иелеріне қайтарылмай отыр...».

Бұл сөздердің Абай үйінен төркіленген сандыққа тікелей қатысы бар екені күмән туғызбауға тиіс. Осылайша, қазақтың даналық ақыл-ой қазынасына, өнері мен әдебиетіне орны толмас орасан нұқсан келді.

Саяси сенімсіздігі жөнінде Абайға жабылған жаланы, оның үй-жайының заңсыз тінтілгенін, сандықтың төркіленіп, Омбыға әкетілгенін Жақып Ақбаев жақсы білген. Және ол сандықтың ішіндегі қағаздардың, басқа да әдебиеттердің тарихи маңызын бағалай білген. Әйтпесе, «сол тартып алынған кітапханалар өлі күнге иелеріне қайтарылмай отыр», деген сөздерді еріккеннен жазбайды ғой.

Ал, Жақып Ақбаевтың Абайға байланысты бұл оқиғаны бүгешігесіне дейін білгеніне күмән келтіруге болмайды. Оның дәлелдері мынадай: 1904 жылы 8 маусымда Ж. Ақбаев Семей округтік сотына қызметке барған. Өзінің жерлесі саналатын Абайды бұрыннан білетін. Петербургте оқып жүргенде, жазғы демалыста елге келіп, халықтың тұрмысы, патша шенеуніктерінің заңсыз

алым-салық алатыны, қазақтарға қорлық көрсететіні туралы орталық басылымдарға мақала жазатыны да мәлім.

Екіншіден, Жақып Ақбаев Абайдың досы, облыстық санақ басқармасында істеген заңгер Н. Коншинмен жақын араласқан. Самодержавиеге, отаршылдыққа қарсы күресте пікірлес болған. Абай мен Коншиннің жақын болғандығы туралы деректер жеткілікті.

Ал, Ж. Ақбаев 1906 жылы күзде саяси қылмыскер ретінде сотты болғанда, өзіне қорғаушылыққа Семейдегі Коншинді таңдағанын қағазға жазып берген.

Міне, Абайдың сандығының қандай жағдайда қолды болғаны туралы әңгіменің ұзын-ырғасы осындай.

Әлбетте, бұл қудалау, Арқат поштасына жетектеп апару, үйін, қора-қопсысын, балаларының қойын-қонышын заңсыз тінту – Абайға моральдық жағынан үлкен соққы болғанын түсінуіміз керек. Кейін тергеу жұмыстары аяқталып, Абайдың орыс үкіметіне қарсы пиғыл-әрекеттері туралы күдік сейілгеннен кейін де, ұлы ақынның жүрегіне түскен жан-жарасы оңайлықпен жазылар ма? Мұндай жағдайда, үкіметке, оның әділ билігіне деген сенімі жоғалып, өмірден түңілген жанның сандықты іздеуге ықыласы болар ма?

Уақыт легімен келгенде, қазақ даласындағы бұдан кейінгі оқиғаларды шолып, айта кетейік.

1904–1905 жылдары панисламизм, пантуркизм деген желеумен Ресей үкіметі қазақтың азаттық күресін бастаушы ұлтшыл, оқыған азаматтарын түгелдей қуғындады. Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев бастатып, түрмеге жапты. Рақымжан Дүйсенбаев сияқты қаламгерлерін Архангельск, Котлас сияқты поляр шеңберінің сыртына жер аударды.

1909–1911 жылдары саяси көзқарасы үшін қазақ оқығандары тағы да қуғын-сүргінге ұшырады. Бұдан кейін 1916–1917 жылдардың оқиғалары келді. Тағы да қырып-жою, түрмеге жабу, жер аудару науқаны басталды. 1921–1922 жылдары жаңа ғана ес жиып, еңсе көтере бастаған хат танитын қазақ көсемдері «ұлтшыл-бүлікші» атанып, тағы жазықсыз жазаға ұшырады. 1925 жылғы «кіші октябрь» науқаны үлкен дүрбелеңнің басы болып, аяғы «кәмпескеге» ұласты.

1929–1930 жылдары жаппай тұтқындау басталды. 1932 жылғы аштық, 1937 жылғы «қызыл қырғын», одан кейінгі екінші дүниежүзілік соғыс, 1950 жылғы жаппай қаралау науқаны... бұл қазақтың есін жиғызды ма?

Міне, осылайша, Абайдың қолжазбаларын іздеу түгілі, есі бүтін азаматтар қара басының қамымен әлек болды.

Бұдан мың жыл бұрынғы жәдігерлерді іздеп, тауып, қалпына келтіреміз деп жатқанда, жүз-ақ жыл бұрын қолды болған, ізі бар Абай сандығын іздестіру керек-ақ. Осы жолдардың авторы Абайдың қолжазбаларын өз әлінше іздеп жүргеніне ширек ғасырдай болды. Омбы қаласына жыл аралатып барғанда, ондағы зиялы деген көнекөз қарияларды тауып, тілдестім. Кейбіреулерінің ұрпақтарын сұрастырдым. Үйлеріне бардым.

Жоғары оқу орындарында бұрын жұмыс істеген қарт ұстаздарды іздестірдім. Өлкетанушылар мен тарихшылардың біразына кездесіп, пікір алыстым. Бірақ, үміт ұшқыны әлі көрінбей тұр.

Тіпті, сол кездегі шығыстанушылардың біреуінің қолына түсіп, қызықтырса, Абай қолжазбалары Омбы шегінен шығып, Ресейдің орталық қалаларына, одан асып шет елге кетіп қалуы да ғажап емес. Ұлы сүргін, қанды төңкеріс кезінде бас сауғалап, шет елге ауып кеткен орыс зиялыларының біреуінің қолына түспеді дей аламыз ба?

Осынау көп сұраққа бір ғана жауабым бар: Қалай болған күнде де, Абайдың сандығы, оның ішіндегі қағаздар отқа жағылған жоқ, әлдебіреу күресінге лақтырған жоқ. Ол қағаздардың құнын хат танитын әркім білгеніне шүбә келтірмеймін. Сандықтың ішінде Абайдың араб әлібімен жазған қолжазбалары ғана емес, діни кітаптар, орыс тіліндегі кітаптар, журналдар мен газеттер болған. Абайдың атына келген хаттар болған.

Патша заманында пошта-байланыс қызметі ішкі істер министрлігіне қараған, іс-қағаздарының тәртібі күшті болған. Мысалы, сол Арқат поштасының бастығы Абайдың атына келген хатты әкімшілік орындарына беруден бас тартып, «Ресейдің пошта Жарғысына сәйкес, хатты адрес иесі өзі қол қойып қана ала алады», деген уәжбен, тіпті, облыстың әскери губернаторының жарлығы бола тұрса да, уезд бастығына бермей қойғаны туралы архивте жазулы тұр. Сондықтан, бір із қалды ма екен деп, Дала губернаторлығының пошта әкімшілігінің архивін де қарап шықтым. Бәлкім, осы жолды жалғастырып көру керек те шығар.

Қалай да, бұл – мемлекеттік маңызы бар мәселе ретінде қолға алатын шаруа болуға тиіс. «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас», дегендей, бір ғана адамның талпынысы өзір нәтиже беретін емес. Абайдың сандығын, өз қолымен жазған

мұра-қазынасын іздеп-табуды ұрпақтардың ұрпақтарына кететін ізгі міндет, азаматтық борыш ретінде түсінсек екен деймін. Осы сөзді жариялап айтатын кез келді.

ХАЛИОЛЛА ЖӘНЕ Д. СҰЛТАНҒАЗИН

«Дала уалаяты» газеті бетінде Абай есіміне байланысты ендігі бір мағлұмат 1896 жылғы қарашаның 27-де шыққан газетке жарияланған еді. «Қазақтың тәуір адамдарының қылатын ісі» деген тақырыпта берілген бұл мақалада» [86] Құнанбайдың тоқалы Айғыздан туған, Абайдың інісі Халиолла туралы әңгіме болады. Мақала августте шыққан «Русское богатство» журналында Потанин деген кісінің Көкшетауға қараған Шыңғыс Уәлихановтың ауылына барып қайтқаны туралы жазылғаны хабарланады.

Бұл арада әңгіме Г.Н. Потаниннің «Русское богатство» журналының 1896 жылғы 8-санында басылған «В юрте последнего киргизского царевича» деген мақаласы туралы болып отыр. Бұрын Г.Н. Потанин жинақтарында, Шоқан Уәлиханов шығармалары жинақтарында жария болғандықтан, бұл мақаланың мазмұнына тоқталмай-ақ қояйық.

«Дала уалаятының» тілшілері орталықта шығатын осынау беделді басылым бетінен қазақ тұрмысына қатысты материалды сергек аңғарып, мазмұнын шолып, өз газетіне аударып басқан. Себебі, газетте көтерілген мәселе қазақ халқы үшін аса көкейтесті еді.

«Дала уалаятында» Потанин мақаласынан келтірілген аударма үзінді мынадай: «Білім оқуын үйреніп шыққан қазақтар қараңғы халқын жарыққа шығарып, өз білген білімін білдірмекке ешбір жаһат етпейді, қайта білімді халықтың арасында көп жүріп, білімнің дәмін татқан секілді көрінсе де, қырға қайтқан соң қазақтың жөніне түсіп, солардың қылғанын қылып кетеді, оларға өз білуін жеткізіп, ілгері ұмтылмайды» [86]. Бұдан әрі газетте:

«Рас-ақ, кейінгі уақытта қазақтан орыс медреселерінде оқығандар аз емес. Сөйтсе де, солардың қазақ тілінде кітап шығарыпты дегені естілмейді. Потанин мырзаның айтуы бойынша бұл турадан жалғыз-ақ ондай қылған, қырға барып тұрып дүниеден қайтқан Өскенбайдың ұлы екен», – делінген.

Г.Н. Потаниннің (1835–1920) «Русское богатство» журналында бастырған мақаласында [88] Халиолла Құнанбайұлы

Өскенбаевтың (1849–1870) орыс тілі мен әдебиетіне жетіктігі, жалпы әдебиет, әдебиет сыны мәселелеріне ден қойғандығы туралы былай көрсетілген:

«... Кей уақыттарда мұндай әдебиет кештерінде киіз үйдің ішінде өзара таластар туатын, сол мезгілде, дейді, көрген адам (астын сызған мен – З.Т.) Өскенбаев орыс оқымыстыларының беделіне сүйенетін. «Тыңдаңыздар, бұл жөнінде орыстың белгілі сыншысы Белинский (1810–1848) не депті екен, не болмаса, бұл жөнінде орыстың белгілі сыншысы Добролюбов былай деген, – деп түсінік беріп отырады екен» [88].

«Дала уалаяты» газетінде Өскенбайұлының аса дарынды, мол білімді адам екендігін көрсетіліп, оның Тургенев (1818–1883), Лермонтов (1814–1841), Толстой (1828–1910) шығармаларын еркін аударып, баяндай алатындығы мадақталады. Бір қызық мәлімет мынау. Өскенбайұлы жоғарыда аты аталған орыс жазушыларының «шығарма кітапшасын ... еркін переуат қылып шығарған» [86], – деген хабар бүгінгі ұрпақты елең еткізеді. Бұған қарағанда, Өскенбайұлының орыс классикалық әдебиеті нұсқаларын қазақша аударып кітап, мақала түрінде бастыруы да мүмкін. Бірақ, мұндай деректер қолымызда жоқ.

Енді осы әңгімеге арқау болған мағлұматтарды кім берген дегенге келейік. «Дала уалаяты» газетінің 1895 жылғы 24-санында «Григорий Николаевич Потаниннің Ақмола облысындағы Көкшетау оязына баратұғыны турасынан» деген хабар басылды. Онда былай делінген: «19 июньде теміржолмен Петербург шаһарына атақты жиһан кезуші Г.Н. Потанин деген келді» [87]. Жеке басы жөнінде: «Мәзікүр Григорий Николаевичтің өзі момын, кішіпейілді, һәм жұмсақ, жақсы мінезді кісі» екендігі көрсетілді.

Газеттің хабарлауына қарағанда Потанин: «Қазақтардың ертегісі мен бұрынғыдан қалған сөздерін жинамақ үшін келген». Хабардың жариялану себебі Г.Н. Потанинді халыққа алдын ала таныстырып, «қазақтар да оның жүрген сапары туралы ойына алған нәрселерін болжай келтіруіне болысып, уа көмек беруден тартынбауын» сұрау болса керек. Бұл жолы Потанин Петербургтен жалғыз келмеген еді. Оның жанында бұрын осы «Дала уалаяты» газетінде қызмет істеп, кейін Мәскеудегі Лазарев атындағы шығыс тілдері институтында оқып жүрген Дінмұхамед Сұлтанғазин бар еді. Газет хабарының екінші бір құнды жағы – одан Потаниннің Петербургтен Шоқан мұраларын іздеп, жинастыруға қазақ сахарасына арнайы келгені көрініп тұр.

Әлбетте, Омбыға келген соң, Д. Сұлтанғазин оқуға кетердің алдында өзі жұмыс істеген «Дала уалаятының» редакциясына Г.Н. Потанинді апаруы қисынды. Мына хабар осыған байланысы шыққан. Сол жылы Көкшетауға барған, Шоқан қайтыс болғанынан 30 жыл өткен соң оның хаттары Потанин сияқты қамқор досының қолына тиіп, бүгінгі ұрпақтың игілігіне жарап отыр.

Бұл арада журналист Д. Сұлтанғазиннің еңбегіне лайықты баға беру керек. Міне, Абайдың інісі Халиолла Өскенбаев туралы Потанинге әңгімелеп берген де осы Сұлтанғазин екен. Потанин оны «көрген адам», яғни Халиолланы білген адам деп берген. Шоқан ауылында Халиолла Өскенбаев төңірегіндегі сөз қозғалатын жөні де бар. Өйткені, Халиолла Шоқанның Махмұт деген інісімен Омбы кадет корпусында бірге оқыған.

Халиолла Құнанбайұлы Өскенбаев 1849 жылы туған. 1866 жылы Омбы кадет корпусын бітірген. Тарихта Абайдың Халиоллаға жазған хаты да мәлім. Мысалы, 1866 жылы 8 наурызда Абай Аягөз поштасы арқылы Омбы кадет корпусына, Халиолланың атына 30 сом ақша жіберіп, хат жазған. Осы ақша мен хат наурыздың 23 күні кадет корпусына жеткізілген.

Басқа екі хатты, яғни Құнанбай мен Ғабитхан молданың хатын да тапқан Әлкей Марғұлан (1904–1985). Осы мақаласында автор: «Тек жастай өтіп кеткені болмаса, Халиолла ағасы Абай сияқты асқан ойшыл, қаламы төгілген жазушы болуы анық еді» [89], – деп сүйсіне жазады.

Халиолла 1867–1868 жылдары Москвадағы III Александр атындағы әскери училищесінде оқып, бітірген. Сібір казак әскерлері корпусына қызметке барған жерінде 1870 жылы шілденің 25-де қайтыс болған.

Абайдың інісінің тек әскери қызметкер ғана емес, оқымысты, халқына пайда берген азамат екендігі туралы кезінде баспасөзге, оның ішінде қазақ баспасөзіне жазылуының өзі аса маңызды тарихи оқиға еді.

С. Мұқанов «Абай осы Халелдің ақыл-кеңесімен орысша кітаптарды көп оқыған», – десе, Ә. Марғұлан Халиолланың қабілетіне төнті болып, оның да «ағасы Абай сияқты асқан ойшыл, қаламы төгілген жазушы болуы анық» екендігін айтады.

Ғалымның көрсетуіне қарағанда, Еңілік-Кебек, Қалқаман-Мамыр хикаяларын арқау еткен «Қазақтардың ертеден есінде қалғаны» деген ұзақ очеркті Халиолла «қазақша да, орысша да жазған». Бұл әңгімені «Дала уалаяты» 1892 жылы 29-санынан бастап 40-санына дейін он бөліп, «Сибирский вестник» газетіне көшіріп басқан.

Бірақ, бұл нұсқаның авторы Халиолла Өскенбаев екендігіне күдігіміз бар. Себебі қазақша текстін аяғына «Ұмтылған» деп қол қойылған. Жалпыға мәлім, бұл – Шәкәрім Құдайбердіұлының баспасөздегі бүркеншік аты. Демек, Халиолланың архивінен алып баспаға ұсынса да, өзі жазып шықса да оған Шәкәрімнің тікелей қатысы бар. Ә. Марғұланның көрсетуінше, «Халиолла жинаған әдебиет мұрасының ішіндегі аса қызықтысы – Еңділік–Кебек пен Жиренше шешен әңгімесі» Осы қолжазбаның соңында: «Үшбуны Николай Федорович язуб берген. Аяғөз дуаны Тобықты елінен Халиолла Құнанбайұлы деген». Бірақ бұл – «Дала уалаятындағы» әңгіме емес.

Ә. Марғұланның Х. Өскенбаев жинаған қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің И.Н. Березиннің (1818–1896) архивінде сақталғандығы туралы дерегі де құнды. Халиолла жинаған материалдар Березиннің қолына басқа бір зерттеуші арқылы, бәлкім, сол Потанин арқылы жетуі мүмкін. Ал, Халиолланың өзі Березинмен тікелей таныс болды немесе хат алысып, хат жазып тұрды деудің реті келмейді. Петербург университетінде шығыс тілдері факультеті 1855 жылы ашылғанда И.Н. Березин Қазаннан сонда шақырылған. Ол кезде Халиолла әлі жас бала.

Әлкей Марғұлан бұл материалдардың «барлығын Березинге тапсырушы Омбы кадет корпусының оқытушысы, Березиннің ескі досы Н.Ф. Костылецкий», деп түйіп айтады. Олай дейтін себебі – «Бұл кісі байтақ әдебиет мұраларын сол кезде корпуста оқитын қазақ балалары арқылы жинатып алады...» Кадет корпусында оқып жүргенде Халиолла Шоқан сияқты халықтың ауыз әдебиетіне үлкен көңіл бөліп, оның үлгілерін өзінің оқытушысы Н.Ф. Костылецкийге жеткізіп отыруы, шынында, қисынды шаруа.

Міне, осыған байланысты тағы да Дінмұхамед Сұлтанғазин есімі ойға оралады. Ол 1886 жылғы маусымның 14-де Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген. Сол кездің өзінде-ақ, ауыз әдебиетінің нұсқаларын жинаумен әуестенген.

Зерделі зерттеуші Д. Сұлтанғазин Мәскеудегі Лазарев атындағы Шығыс тілдері институтында оқып жүрген кезінде шығыстанушы И.Н. Березинмен байланысты болуы әбден мүмкін. Халиолла еңбектерін жақсы білетін және ол еңбектердің шығыстанушы ғалым үшін қажеттігін түсінгендіктен И.Н. Березинге апарып берген деп жорамал жасауға әбден болады. Ал, Д. Сұлтанғазиннің қазақ тарихы мен фольклорына қатысты мол

материалдар жинағаны, оларды «Дала уалаяты» газетіне үнемі бастырып отырғаны тағы мәлім.

Енді Д. Сұлтанғазин туралы бірер сөз. Дінмұхамед Сұлтанғазин революцияға дейінгі қазақ баспасөзінде ерекше орны бар ірі тұлға еді. Ол «Дала уалаяты» газетінің аудармашысы, іс жүзінде редакторы болған. Олай дейтініміз, бұл газет Дала генерал-губернаторының кеңсесі арқылы шығарылып тұрған, ресми редакторы қазақ емес, орыстың ірі ұлықтарынан болған. Бір жағынан аударма газет саналғандықтан, екі тілдегі газетке бір ғана редактор қол қойған.

Ал, қазақ тіліндегі басылымына «аудармашы», «аға аудармашы» деп қол қойған Д. Сұлтанғазин жоғары білімді санаулы мамандардың бірі. Журналист, әрі аудармашы, жап-жақсы ақындығы да бар. Көптеген көркем туындыларды орыс тілінен қазақшалаған, Абай, Ыбырай шығармаларын, қазақтың қиссадастандарын орыс тіліне әдемі аударған.

Кейін бір саны шығып, таралып, екінші саны тұтқындалған «Серке» газетін шығарысуға Ш.Қосшығұлов пен Ә.Ибрагимовке Міржақып Дулатовпен бірге көмектесіп, 1907 жылы Ресейдің астанасында жария оппозициялық ұлттық газет ұйымдастырушылардың бірі де – осы Дінмұхамед Сұлтанғазин.

Ол қазақ зиялыларының көбімен қарым-қатынаста болған. Абай және Абай айналасы туралы мол мағлұматқа қаныққан. Анықталған баспасөз материалдарына қарағанда, Абайды орыс оқырмандарына алғаш танытқан қаламгерлердің бірі және бірегейі. Қазақ тілінің тазалығы, оны байыту жолдары, ғылыми грамматикасын түзу жөнінде алғаш баспасөз бетінде ғылыми деңгейде мәселе көтерген оқымысты.

Демек, білікті тіл маманы әрі әдебиетші Дінмұхамед Сұлтанғазинді алғашқы абайтанушылар қатарынан көруіміз заңды.

АБАЙДЫҢ НАҒАШЫЛАРЫ МЕН ҚАЙЫН ЖҰРТЫ ТУРАЛЫ

Ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығына байланысты мағлұматтардың неғұрлым толық болуы үшін оның нағашылары мен қайын жұрты жөніндегі деректерді де қамту маңызды болмақ. Ақынның ата тегі туралы біршама зерттеулер баршылық. Алайда, оның біржарым ғасырлық мүшел тойы кезінде де,

кейін де Абайдың анасы жағынан келетін туыстары ескерілген жоқ. Азаматтың қалыптасуына белгілі дәрежеде әсер ететін отбасы, оның ішінде бәйбішесі туралы мағлұматтар аз.

Абай десек – қазақ деп, қазақ десек – әрқайсымыз-ақ бір көтеріліп, қанатымызды бір қомдап қалғымыз келді. Халқының ұлы болып туып, ту ұстары болып өткен данышпан дүниеден жүз жыл бұрын озса да, ұрпақтарына азық болып отыр. Азық болғанда көмейден өтіп, төнге қуат бергенін емес, көкейде жаңғырып жанға берген рухани байлығын айтамыз. Осыдан жиырма жыл бұрын бір топта академик Зейнолла Қабдолов: «Апырай, қазақтың бағына Абай тумаса, Абайды айдай әлемге жайған Мұхтар тумаса, не болар еді?» деп қалғанын отырған қауымның ішінде аңғарғаны да, аңғармағаны да, естісе де түсінбегені болғанына өзіміз куә...

Уақыт кейуана өз дегенін істеді. Кезінде кім қандай баға берсе де, әкесінің атымен Құнанбайдың ұлы десе де «мен адамның ұлымын» деп кеткен Ибраһим есімді қазақтың нағашысы кім екен? деген сауал әркімнің көкірегінде тұратын. Абайды білгенде оның нағашы жұрты Шаншар елі екенін білетін. Біле тұра, одан бері кімдер екені көп жұртқа беймәлім. Бірақ құны қалжың деңгейінде ғана қалып келе жатқан бір мақал бары рас. «Жігіттің ірік болмағы – нағашыдан, үйдің берік болмағы ағашынан».

«Нағашыдан» деген мақалды шығарған мен емес, халқының Абайын қақпайлап, Қаракесекке тықпалағысы келіп отырған ниетіміз жоқ. Білгеннің артығы жоқ, мына төмендегі біраз сөз Абайдың нағашылары туралы.

Ұлы Абай туралы ұлы Әуезовтен сөз қалған ба, Мұхтар не дейді: «Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертис тұқымы болады. Ұлжанның әкесі Тұрпанмен бірге туысқан Қантай, Тонтай қалжыңмен даңқы шыққан белгілі мысқылшыл, тапқыр күлдіргілер. Бұл әдет – Бертис, Шаншар руына түгел жайылған мінез. Осы Шаншардың бұрын-соңды заманға шейін аузынан тастамайтын атақты қуы – Тонтай. Тонтайдың барлық өмірі тұтас күлкі боп кеткен. Түгелімен бастан-аяқ жеке-жеке күлкі әңгімеден құралады. Сол әңгімелерге қарағанда Тонтайлар – қалың қазақ ортасының үнемі көңілін көтеріп жүрген, таусылмайтын думан, ұдайы қызық күлдіргісі. Осы Тонтайдың інісі Тұрпаннан туған әйел бала – Ұлжан. Ұлжанда тұқымының тауып айтқыш қалжыңшылдығы әбден белгілі болған: ... кесек қалжың, әжуаға да Ұлжан көнтерлі, созырлы, тапқыр болған...».

Қатты сырқаттанып, үшкіртуге тағы молда шақыртпақ болған бала-немерелеріне: «Жазыла-жазыла қожа-молдадан да ұят болды, енді өлмесек болмас» деп өз бетін өзі жапқан, пәниден бақиға күліп аттанған әулие атамыз Тонтай – Абайдың нағашыларының бірі.

Енді бірде Мұхаң осы ойын өрбітіп: «Ұлжан – мысқылшыл, сатирик, қалжыңшыл адам болған. Міне, осы мінездер Абайға, тегінде, шешесі арқылы енуі керек».

Абайдың жас кезіндегі мінезін, өзіне ғана тән ұтқыр да ұшқыр сөз тұрпатының тамырын Мұхаң осылай тапқан, таратқан. Абайдың Абай болуының бір ұшығын ұлы жазушы осылай аңғартып қана өткен. Сол Абайдың кіндігінен өрбіген перзенттерінің аяулысы (әке үшін баланың жаманы болмайды) Ақылбай өз нағашылары туралы:

Нағашым Ер Қазыбек әулие өткен
Пәниден уақыт жетіп ол да кеткен.
Сасқан жан жер түбінен «Бабам» десе,
Әруағы күңіреніп келіп жеткен, – дейді ғой.

Абай айтқан десе де, сиятын сөз емес пе? Ақылбайдың ақыл-парасаты мен ақындық қарымына тәнті болған Абай кезінде осынау алмастай өткір шындыққа дау айтпаған шығар. «Ұлым-ау, Қазыбек сенің ғана нағашың ба, менің де нағашым ғой» деп, тостағандай көзін бір төңкермегеніне кім куә? Қасында болғанымыз жоқ, қалған дерек те жоқ, өткенге болжау айтсақ, болжауымыз дәйексіз болмаса, реті келіп тұр емес пе?

Енді Абай нағашылары туралы аз-кем сөзді әріден бастайық.

Орта жүз Арғынның бір бұтағы Мейрам сопының кенжесі Қаракесек атанған Болатқожадан тарайтыны мәлім. Болатқожаның баласы – Бошан. Ертіске қарай құлаған елді бауыр Бошан дейді, ол бір кезде Қазыбек би ауданы атанып, бір шеті Қарқаралыға жалғас жатқан үлкен өңір. Батысқа қарайғы бөлікті сырт Бошан дейді.

Бошаннан – Таз (басқасын таратпай-ақ қояйық, баршаға мәлім бес Бошан), Таздан – Бұлбұл, Бұлбұлдан – Шаншар. «Болашақты болжаушы Шаншар абыз» атанған бабамызға байланысты әңгімелер көп, олардың жөні өзінше.

Тексіз біреулер айтып жүргендей, атам қазақ әйел сыйламаған деген бос сөз (Сыйлау дегенді кім қалай түсінеді, ол басқа мәселе). Сыйламаса, Қаракесектің ұраны «Қарқабат ана», Әйбике және Нұрбике елдері деп ту көтеріп, атау бере ме?

Сол Шаншар бабамыздың Әйбике, Нұрбике деген әйелдері сонау XVII ғасырдың аяғында Тәшкенді билеген қатаған Тұрсын ханның қыздары болса керек. Еңсегей бойлы ер Есім ханмен тізе қосып, хан Тұрсынның бүлігін басқанда, Шаншар батыр оның қыздарын олжалап, елге әкеліп, алақанға салып өсіріп, бой жеткізсе керек. Айтпақшы, сол бикелердің біреуі – Қоңырбике тобықтының анасы деп, шежіре айтады.

Аталған екі анамыздан өрбігендер бұл күнде баршылық, шүкір ұрпағы жаман емес. Айта кетейік, кейбір «жазушылар» «Айбике» деп жазады. Онысы – қазіргі салтқа сай ат қою жөніне келтіргендігі. Қазір мына біз, бізден бұрын өткендер Әйбике ұрпағымыз деп атаймыз. Соны мақтан тұтамыз.

Сол Әйбикеден тараған ұрпақты Әйбике Шаншар, Нұрбикеден – Нұрбике Шаншар деп кеткен. Кейін, XIX ғасырдың II жартысында қазақ даласын жат жұрт баса-көктеп билеп, әкімшілік жер бөлісі атауларын бергенде де дәл осылай «Әйбике Шаншар елі» деп жіктеген. Осылай деп болыстық басқармаларға атау берілген. «Таттымбет – киргиз Нурбике Шаншаровской волости» дейтіні сондықтан. Әйтпесе, бәрі бір атаның, бір адамның баласы.

Нұрбике анамыздан Бертіс туған. Бертістің бір баласы Бектемірден Мөшеке, Битен, Шитен есімді балалары болған.

Мөшекеден – Қазанғап. Қазанғаптың 1772 жылы туғаны туралы мәлімет бар. Өлген жылы белгісіз, әркім әртүрлі айтып жүр, көзбен көрген құжатымыз жоқ, сондықтан қашан қайтыс болғанын айта алмаймыз. Қазанғаптан Тәттімбет туғанын бүкіл қазақ біледі. Қазақтың ұлы күйшісі Тәттекең туралы басқа сөз айтпайық, әңгіме Абайдың нағашылары туралы.

Битеннен – Қантай, Тонтай және Тұрпан. Қыр елінде Битенді Шитеннен бөлмейді, тетелес болғандықтан ба, арасына жыл толмай туған егіз деп есептей ме, әйтеуір Битен-Шитен деп қосақтап айтады. Сөйтеді де, Абайдың нағашысы, оның ішінде туған нағашысы Битен-Шитен деп қосақтап жібереді. Орайы келіп тұрса, сөздің жымы қабысып тұрса, айып жоқ қой, әйтсе де Абайдың туған нағашысы – Битен.

Міне, сол Битеннен Қантай, Тонтай, Тұрпан дедік. Мұхтар Әуезовтің деректерінің бұлжымас дәлдігінің дәлелі осындай. Тұрпанның Ұлжан, Молқара атты қыздары болған екен. Ұлжан апамыз – Абайдың анасы.

Кітапта жазылмаса да, Қаракесек ішінде әлі айтылады: «қарадан хан болған, қараңғыда жол тапқан қара барыс Құнанбай» Ұлжан анамызға қарсы сөзге келе бермейді екен. «Сен айтасың, сенің сөзің емес аталарың сескендіреді» деп басылып қалады екен. Сол Ұлжан анамыз – дүниеге Абайды әкелген.

Битенұлы Қантай мен Тонтай туралы Ресейдің отарлаушы үкіметінің жазып қалдырған деректері баршылық. Оқырман қауымға мағлұмат, кейбір үзінділер келтірсек, артық болмас.

Арғы атасынан ел билеп, ақсүйек текті болған Тонтай Битенұлы туралы Омбы мемлекеттік архивінде бірнеше құжат жатыр (Осы Омбы архиві туралы талай жаздық. Алматыға әлі әкелінген жоқ, құрып кетеді-ау!). Сонда Тонтай Битенов 55 жаста екені көрсетілген мағлұмат өз айтуынша толтырылған. Құжат 1842 жылы жасалған. Яғни, Тонтай 1787 жылы туған болады. Қантайдың қай жылы туғаны туралы қағаз кездестірмедік (бәлкім бар да шығар), бірақ көнекөз қариялар екеуінің арасы 2–3 жас деп отырушы еді. Сонда Қантай 1783–1784 жылдар шамасында туған.

Қаракесек – Шаншар ішінде Қантай – Тонтайды қосақтап, Тұрпанды атамай өте беретіні қалай? Сөйтсек, Тұрпан өз шаруасын күткен, көзге түсе бермейтін байсалды, көп тыңдап, аз сөйлейтін адам екен. Мұхаң «Абай жолында» Ұлжанды қандай байсалды, ойлы бірақ кесімді, айтқанынан қайтпайтын әйел заты ретінде суреттесе, сонысы тағы шындыққа келеді.

Біз келтірген деректер ағайынды Қантай мен Тонтайдың бір орыстың ұлығы (заседатель Негонский) пара алғаны жөніндегі іске куә болуына байланысты. Тіпті, бұл іске Қазанғап, оның баласы Ырысымбет те қатысты. Олардың да өз аузынан берген жауаптары, бармақтарының таңбалары да бар.

Қантай Битенұлының ауылнай екендігі, оған 50 шаңырақ, 350 жан басы қарағаны көрсетілген.

Бертін келе, 1860 жылдың аяғына қарай Нұрбике – Шаншар елінің жағдайы туралы іс қағаздарда Қантайдың Омар, Тонтайдың Әтеке деген ұлдары туралы мағлұматтар бар (Кезінде бұл есімдерге көп көңіл қойғанымыз жоқ. Қайта оралар болсақ, құнды деректер көп).

Осылайша, Абайдың нағашыларын Ұлжан анамыздың бауырларына дейін әкелдік.

Енді Ақылбай аузымен айтылған «Ер Қазыбек» деген сөз тұрасында ойымызды ортаға салайық.

Абайдың ұлы ақын екенін қазақ та, басқа да мойындайды. Ал енді бір аян жағы – Абайдың шешендігі туралы пайымдаулар олқы жатқан жоқ па? Ақынның бәрі – шешен бе, шешеннің бәрі – ақын ба? Арғы-бергіні шолып көрелікші. Бұл сұраққа жауап біреу: басқаны білмеймін – Абай әрі шешен, әрі ақын. Айыптап, талдап көрсек, Абайдың шешендігі озық тұрғандай. Оның әр өлеңі – ғақлия, әр ғақлиясы – өлең, Абайдың ақындығы – оның шешендігінің көрінісі. Абайша төгілдіріп айтатыны, сөзінің салмақты ырғағы, ұйқасы қиналмай, еркін келетіні – ақпа шешендігі.

Реті келгенде, Ахмет Байтұрсыновтың Абай ақындығы туралы пікірін еске салайық: Ахаң Абайдың ақындығына шек келтірмей, жоғары бағалай тұрып, «ұйқас жағынан кемшіліктері бар» демеуші ма еді? Бұған дау айтпайық. Ұйқас кемшіліктерін ой басып кетіп отыратыны шешендіктің күдіреті ғой. Шешендік ойлантайды. Көмейге келген сөз бұғып қалмайды, айтылып қалады. Абай дәстүрінде жазылып қалады.

Абай – шешен. Абай – әлденеше қым-қуыт дауды қыздырмаға жеткізбей тап басып шешімін тапқан әділ қазы. «Абайдың алдына барғанда дауынды ұмытып, оның сөзінен жаныңа дауа тауып қайтасың» дейді екен замандастары. Абайдың шешендігі талай топтағы билігі жөнінде М. Әуезов те, басқалар да аз айтпаған.

Нағашым «Ер Қазыбек» дейді Ақылбай. Нағашысы Қаз дауысты Қазыбек екенін Абай да біледі. Міне, Абайдың шешендік қасиетінің нәрі қайда жатыр.

Абай мен Қазыбекті, Қазыбек пен Абайды қиыстыру әрі оңай, әрі қиын. Оңайы – Абайдың арғы нағашысы Қазыбек. Қиыны – Абай жазып қалдырған мұраларда Қазыбек есімі аталмайды. Билер мен хандар қаһарға ұшыраған коммунистік сенім-наным заманында бұғып қалған бұл ақиқатқа дәл қазір неге жарық сөуле түсірмеске?! Демек, Абай нәрленген шығыс, батыс, тағы басқа қайнарлардың ішінде ерекше бір қастерлісі, ана сүтімен келген қасиеті – Қаз дауысты Қазыбектен!

Сөз орайы келіп қалған екен, Абайдың қайын жұрты туралы өңгіменің шет жағасын бастайық.

Қазыбек бабамыздың ұрпақтары туралы Ақылбай Абайұлы былай дейді:

«Бекболат туып қалған сондай заттан,
Қамысқа қарғағаны – жауын атқан.
Төресі Орта жүздің Абылайды
Тидің, деп қытығыма – сайдақтатқан.

Тіленші одан туып ел билеген,
Арғынға одан қорқып жау тимеген.
Бір өзі Орта жүзге билік айтып,
Ұрыны залымменен нанша илеген.

Алшы-екем би атанған сары қасқа,
Бақ берген қазақ басын шайқамасқа.
Болсын десе болады аға сұлтан,
Еш адам билеген жоқ одан басқа.

Жүсіп те артық туған өзім атам,
Сөзім шын, ешбірінде жоқ бір қатам.
Атама өлеңімді сәлемге апар,
Бір тонға өлеңімді берсе, сатам.

Осы төрт шумақтың бойында айтылған адамдарға, оқиғаларға тоқталайық. Заты, шын өнер ақылдан шығады, ақыл бұрын-соңғының қорытпасы, ғаделеттің түйіні ғой. Атам қазақ, жалғыз ауыз сөзін де босқа шығын етпеген. Осы әңгімемізге қатысы бар Иманжүсіптің әйгілі өлең-әнінің басталуы қалай еді?

Абылай аспас Арқаның сары белі,
Қуандық пен Сүйіндік жайлаушы еді...

Мына сөздердегі: «Абылай аспас Арқаның сары белі» деген сөйлемге зер салып көрген кім бар. Ол не? Сары бел, Арқаның белі Алатаудай биік емес, Абылай неге аса алмады?

Сөйтсек, шындық жоғарыда Ақылбай Абайұлы айтқан «Төресі Орта жүздің Абылайды, Тидің деп титығыма сайдақтатқан» деген сөздермен тікелей байланысып жатыр екен. Оның мәнісі – Абылай хан да пенде ғой, кейінде бір елге жағып, бір елді жығып, әділдік тізгінін бұра артқан кезі болса керек. Сонда Бекболат, бауыры Бөдене батыр Абылай ханға сес көрсетіп, Ерейменнің тауынан шығысқа қарай аттатпай қойған.

Бекболат пен Абылай арасындағы оқиға І. Есенберлиннің «Жанталас» романында айқын көрсетілген. Бұдан Абылайдың беделі кемімейді.

Кейінде Бекболаттың Тіленші деген баласынан туатын атақты Алшынбай би Қарқаралы дуан жаңа ашылғанда аға сұлтандыққа төре емес, қазақ нәсілінен Құнанбайды тағайындатады. «Қарадан хан болған Құнанбай» дейтініміз сондықтан.

Алшынбай да көпке мәлім, одан Жүсіп туады. Жүсіптің қызы Ділде апамыз – Абайдың бөйбішесі. Ділде мен Абайдың тойы

туралы Абайдың әуелі ұрын келуі, кейін қалыңдығын алуға келгені туралы Мұхтар Әуезов шындық негізінде көркем суреттейді ғой.

Ал, нақты дерекке келетін болсақ, М. Әуезов XX ғасырдың 50-жылдары Қазақ мемлекеттік университетінің студенттеріне оқыған бір дәрісінде (Сәкен Жүнісовтің жазбаларынан) былай депті:

«Құнанбай балаларына Тобықты ішінде бай-билердің қызын ғана әперіп қоймайды, ол неше түрлі саясат, есеппен, тіпті ауыл сыртындағы елдердің қыздарын да әпереді. Бірі – жер мәселесімен, бірі – әкімшілік мәселесімен байланысты болып жатады. Осы құдалық, осы айттыру Абайдың басына да тап болып, Алшынбайдың (Арғын, Арғын ішінде – Қаракесек) баласы Жүсіптің қызы Ділдәға үйленеді. Ділдә қартайып, өлген».

Ділдә бөйбішеге жолығып, ауызба-ауыз бірнеше мәрте тілдескені, Абай жөнінде сұрағаны туралы Мұхтар Әуезов одан әрі былай дейді:

«Мен Ленинград университетінде оқып жүрген кезімде, елге келгенде сұрайтынмын. Бірақ, ол бәрін айтпайтын, тек айтатыны: «Біздің ел (қаракесектер) Тобықтыдан мәдениетті және күшті болған соң, Абайды менсінбеген едім, алғашқыда» деуші еді».

Бұл сөздерді көркем шығармада дәйек ретінде пайдаланған ұлы жазушы 16 жасар Абайдың өзі бұрын жүзін көрмеген 17 жастағы Ділдә қалыңдығына алғаш рет ұрын келгені туралы оқығаны суреттегенін «Абай жолы» романынан оқуға болады.

Мұхтар Әуезов Абайдың қайындап барғанын осылай әспеттеп жазып қалдырды, сондай-ақ, Абайдың нағашылап, Едірей-Мыржық өңіріндегі бертістерге келгені туралы ел аузындағы әңгімелер де қызық.

Абай өмірбаянына байланысты әрбір деректің біз үшін өте бағалы екені даусыз. Абай атамыздың ат басын тіреген, табаны тиген жерлер де сонша қадірлі болса керек. Алайда, Абайтанудың ұзын-ырғасына қарап отырсақ, оның нағашы жұрты, қайын жұрты қалыс қалып бара жатқанына ішің ашиды.

Басқа ұлт нағашысын, қайнын қадірлемейтін шығар, ол жағы бізге мәлімсіз. Бірақ, Абай – қазақты нағашыларынсыз, қайындарынсыз көзге елестету оңай болып па?

Иншалла, ұлы адамның нағашысы қандай текті болса, қайындары да сол елден. Күн аралатпай барша қазақтың төрінен

күдіретті әнімен күңіренген Мәди сол Абайдың туған балдызы. Ділдәнің әкесі мен бірге туған Жүсіптің інісі Бәпидің жалғыз ұлы – осы Мәди батыр, әрі ақын, әрі әнші. Зер сала қараған адамға Мәдидің Абай ауылында болғаны, жездесімен кездескені, тілдескені көрініп тұр ғой. Мәдидің 1880 жылы туғанын еске алсақ, Абай дүниеден қайтқанда атпал жігіт, айтулы азамат, аты шыққан серінің бір көштей ғана жердегі апасы мен жездесіне сәлем беріп қайтпауы мүмкін емес. Сондықтан, Мәдиді реалист ақын десек, оған Абайдың, Абай ауылындағы ақындар қауымының игі өсері тигеніне дау бар ма?

Қазақтың от ауызды, орақ тілді ғаділ билерінің соңғысы саналатын Қаз дауысты Қазыбектің шөбересі атақты Алшынбайдың (Тіленшіұлы) алдын Абай сан мәртебе көрген. Абайдың сол ауылға барып, күйеу болуы Алшекеңнің дер шағы, алдынан ел, аузынан сөз кетпеген кезі еді ғой. Ал оның жақсы ұлдарының бірі Жүсіп атамыз Қазыбек тектілердің ішінде бөлек жаратылған, билік айтса жарастыққа жыға береді екен. Басқа ағалары мен інілеріне басалқы айтатын, сөзін өткізетін осы Жүсіп мырза болған.

Сахараның саңлақ биі әрі батыр Құнанбай да құда болам деп әркімге бостан-босқа ұрынбайды ғой. Сол Жүсіптің қызы Ділдә апамыз да айбарына ақылы сай, аймаққа абыройлы бәйбіше болған. Бидің немересі, байдың қызы деп кеңес заманында бағасы төмендегені рас та шығар. Көп жасады. Сексеннен асып барып дүние салды.

Сол жылы Қарқаралының қара түрмесінің қорған қабырғасының іргесінде Ділдә апамыздың немере бауыры Мәди Бәпиұлы қастықтың қанды оғынан құлады. Абай ауылының, Ділдә ауылының Жолаушыбай деген ер көңілді сері жігітімен Мәдидің дос болғанын да білеміз. «Ұрлаған жылқысын Тобықтыға апарып өткізіпті» деген айыпты да архив құжатынан оқыдық. Сол бір қысталаң заманда апасына барып Мәдидің жүгінгеніне, бата тілегеніне кім таласады? Уақыт жөнімен, оқиға жөнімен қуып отырсаңыз бәрі орайлы сияқты.

Ділдә апамыздан Абайдың өзі айтқандай, «жақсы» балалары Ақылбай, Әбдірахман, Мағауия туды. Әрқайсысы артына өшпейтін із қалдырды. Асылдың сынығы асылдығын көрсетеді ғой.

АБАЙДЫҢ КӨЗІ ТІРІСІНДЕ БАСЫЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР НҰСҚАЛАРЫ

Семей оязы, Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбай ауылының Бақанас өзенінде Көпбейіт деген жерге қонып жатқандағы түрі.

Жаздыкүн шілде болғанда.
Бәйшешек өсіп толғанда.
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда.
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жүні қылтылдап,
Құр ағарып алыстан
Суда тұрып шыбындап.
Құйрығымен шылпылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңқылдап.
Арасында құлын, тай
Айнала шауып, бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып тұрған сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап.
Ақ білегін сыбанып,
Сыбырласып сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Байлар келер ауылға
Аяңшылы жылпылдап.
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Әзілдесіп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала,
Жағалайды шешесін.
Тамақ бер қыңқылдап.

Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына.
Салтанатты байлардың,
Жай отырған сөйлемей,
Шаршағаннан ыстықта,
Самаурыны бұрқылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген.
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған,
Жас бозбала бір бөлек.
Су жағалап қутыңдап.
Қайырып салған құстары,
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап.
Тамашасын шалдардың
Қошамет қылып қарқылдап.

*«Дала уалаятының» газеті,
1889 жылғы 17 қаңтар*

1988 жылда май айында Ақшатау деген жерде, Семей облысы менен Жетісу облысының чрезвычайный сиезі болғанда, бір уездің ел билеушілерінің түрі.

Болыс болды кей кісі
Бар малдарын шығындап.
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе-дағы елдерін
Ұстай алмады мығымдап.
Сияз бар десе жүрегі
Орнықпайды суылдап.
Күштілерге ұшырасуға
Қайраты жоқ болған соң,
Бата алмайды шыбындап.
Өлсіздерге көз салмай,
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күледі жымындап.
Жай жүргенде бір күні,
Атшабар келді лепілдеп.

«Ояз шықты, сияз бар»,
«Ылау» деп, «ат» деп дікілдеп.
Сасқаннан халықтың
Жүрегі кетті лүпілдеп.
Старшын-биді жиғызды
– Ат жарамды, жақсы үймен
Шапшаңырақ күтін! – деп.
Құдай қосса осы жол
Ақтармын елдің сүтін, – деп.
Қайраттысып, қамқорсып,
Саймандарын бүтіндеп.
Жетімнің қамын жегенсіп,
Мақтанады кісімсіп,

Оязға сөзі сенімді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның жайы білінді.
Қазақты жеген қайратты «ер»,
Әрлі-берлі тартысып
Ісі арамы жеңілді.
Ағыны күшті асаулар.
Ноқтаға басы керілді.
Үлкен-кіші ақының
Бәрі бірдей терілді.
«Өз малым» деп қойған
Мал иесіне берілді
Қайрауы жеткен мықты би,
Қалдырып нетсін көңілді.
Ақылы жандар қамалап,
Үсті-үстіне ағалап,
Кептірді сонда ерінді.
Арызшылар көбейіп,
Болыстың көті шөмейді.
Таңертеңнен шабады
Әрлі-берлі далпылдап.
Болған соң апылып омырау күн ысты
Қойын кетті алқылдап.
Оязға жетсін деген боп,
Ұрсып жүр барқылдап.
Кейбіреуге таяғы,

Тиіп кетті бартылдап.
Елі жөнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Сөйлесе кетсе біреумен,
Ағыны қатты аңқылдап.
Үні бөлек өзгеден
Ояз кірсе жарқылдап
Елің бұзық болған соң.
Ояз жатыр шартылдап.
Табанынан тозады,
Құр жүгіріп тарпылдап.
Кісі емес, сен өздерің,
Бір мінезін ұқпайсың.
Момындық күшті екенін
Білсеңдағы тұтпайсың.
Сияздан соң еліңді,
Қысып алып кетпейсің.
Тентек пенен таязды
Арам істедің демейсің.
Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп «күп» дейсің.
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттейсің.
Сүйегі жасық, ақыл аз
Болыстықтың жолы тар.
Қолдан келмес жұмысқа
Мұнша болдың несіне іңкөр.
Келесі сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар,
Бұл күніне бір күні,
Боласың ғой деймін зар.

*«Дала уалаятының» газеті,
1889 жылғы 14 наурыз*

ТӘКАППАР ӘСКЕРБАСЫ ТУРАСЫНАН

Бұрынғы заманда Македонияда Ескендір патша болыпты. Мәртебені бұл жақсы көреді екен, һәм қызғаншақ екен. Өзінің қараған уалаятын азсынып, өздерінің қасындағы жақын тұрған

халықтармен соғыспаққа барыпты. Соғыс болып қандар судай ақты, көп халық қырылды, көп қандар бекерден-бекер төгілді.

Ескендір қасындағы патшаларды жеңіп, бұлардың халқын өзінің патшасына қосты. Сондада бұған разы болмай, алысырақ жайларға соғыспаққа барды. Өртүрлі көп жайларды қаратты. Мұның бұл атағы барша дүниеге жайылды. Мұнан бәрі де қорқар еді, хандардың ханы, патшалардың патшасы дер еді.

Ескендірдің көңілі тасып, төкаппарлық кіріпті. Бұл соғысып қаратқан жайлары тағы да аз болып көрініп, дүниенің баршасын қаратпаққа ойланыпты.

Дүниенің баршасын қаратып, жердің үстіндегі халықтардың бәрін билейін деп ойлады.

Ескендір қисапсыз көп әскер жинап алып, адам білмейтұғын алыс жайларға қарай жөнеліпті. Бір күні бұл әскерлерімен суыс үлкен құмнан жүріпті. Бұл жайдың жан-жағында адам жоқ, қу дала, медиен екен бұл алыс жол адам жеңбеген Ескендірді шаршатыпты. Бек қатты шөлдеп, ішейін десе су жоқ, өзіменен бірге алған суы таусылып қалыпты. Не қыларын білмей қатты сасыпты. Ескендір ашуланып қызметкерін ұрып өлтіруге де ойланған еді, сол мезгілде жарқырап бір бұлақ көрініпті. Патша қуанғанынан қасына жетіп барса, жіңішке таспадай болып мөп-мөлдір бұлақ ағып жатыр екен. Ескендір жата қалып бұлақтан су ішіп сусынын қандырыпты. Бұлақтың суы бұған бек дәмді һәм салқын болып көрініпті. Мұнан соң өзімен бірге алып жүрген балықты алдырып келіп суға жудырып жей бастапты. Балық бек дәмді болып һәм судан иісі сүйкімді болыпты, Ескендір таңқалып, ғажапқа қалыпты.

– Күдіксіз, мұндай ғажайып бұлақ бір бақытты жайлардан бастап ағады екен, – деп айғай салыпты, – қазір барып соғысып қаратып алалық, – депті.

Ескендір тұра келіп, бұлақты өрлеп жоғары жүріпті. Жүріп отырып ақырында ұжмақтың қақпасындай бір қақпаны көріпті. Қасына келсе, жабулы түр екен, ашайын деп байқаса, қатты жабулы түр екен, аша алмапты.

Патша қақпаны қағып «аш» деп айғай салыпты.

Ұжмақтың ішінен бір дауыс шығып:

– Сені мұнда кіргізуге болмайды, бұл есік құдай тағаланың тұрағына алып барады, – депті.

– Бұл құдайдың жайы болса, мен жердің патшасымын, – деп шыдамастан Ескендір жауап қайтарыпты. – Мен адам жеңбеген

Ескендірмін, апырым-ау, маған да ашпай ма? – деп айғай салады.

– Жоқ, – деп ұжмақтың күзетшісі жауап берді.

Біз мұндай бәрін жеңдім деген адамды білмейміз. Біз өзінің кінәсінің нәпсілерін жеңген адамдарды білеміз. Бұл жай бір-ақ әділ сопыларға тиісті, – депті.

Ескендір бұл белгісіз жайға қанша кірейін деп ұмтылса да, өтініп сұрап һәм қорқытса да дәнеңе болмайды. Қақпа бұрынғыдай-ақ жабулы күйіменен тұрыпты. Ескендір ештеме қыла алмай тұғынын көріп, қақпаны ашпаған соң, сонда тұрып ұжмақтың күзетшісінен былайша деп өтініп сұрапты:

– Сен білесің бе, менің дүниені қаратқан ұлық екенімді, барша халықтың үстінен қарап тұрмын, – дейді. – Баршалары менің алдымда құлдық ұрып, баршалары мені хандардың ханы, патшалардың патшасы деп біледі, – дейді.

– Егерде мені өздеріңнің жайларыңның ішіне жібергің келмесе, маған, тым болмаса менің мұнда келгенімнің белгісі үшін белгі қылып бір нәрсе бер, – дейді. – Барша халайықтар адам батып баспаған жайға менің барғанымды біліп таң қалсын, – дейді. Ұжмақтың күзетшісі:

– Алсаң ал, ақылсыз, – депті. – Мінеки, саған пайдалы нәрсе, бұл сенің жаныңның қайғы-қасіретін жазар, – депті.

– Бұл нәрсеге бір қабат қарасаң сенің бұрынғы ұстаздарыңнан есітпеген данышпандыққа үйретер, – деп, – енді өз жөніңмен жүр бер, – дейді.

Ескендір бұл сыйды асығып алып, өзінің әскеріне қайтып келді. Бұл берген сыйы кісінің сүйегінің жарықшағы екенін көріп аң-таң қалыпты.

– Патшаларды, жеңгіштерді қандай сыймен сыйлайды, – деп Ескендір ашуланып, айғай салыпты. – Менің мұнда бейнет шегіп келгеніме мұндай сый лайық па? – дейді.

Кісінің сүйегінің болымсыз жарықшағын ашуланып лақтырып жібереді. Әскердің ішінде бір данышпан бар еді.

Бұл айтты:

– Ұлық патшамыз, бұл сыйды жек көрмеңіз. Сүйектің бұл жарықшағы қанша кішкене болып көрінсе де, ғажайып кереметі бар. Сен мұны қазір көресің, бірақ мұны алтын я күміспенен бірге таразыға тарттыруға бұйыр, – деді.

Ескендір данышпанның сөзін тыңдап, оның айтқанынша бұйырды. Таразыны алып келіп, бір жағына сүйектің жарықшағын салып бір басына бір кесек сом алтын салды. Патша көрді

де ғажапқа қалады. Сом алтын кісінің сүйегінің жарықшағынан жеңіл шықты. Алтынды тағы да қосып еді, тағы да сүйек ауыр шықты. Күміс салып еді, тағы да сондай болды және тағы да мұндай ауыр нәрселерді бір басына салған сайын соншалық екінші басы төмендеп ауырлай берді. Ақырында Ескендір шыдай алмай өзінің айбалтасын алтынменен бірге салды.

Енді менің айбалтам басар деп ойлады.

Мұның айбалтасы ауыр болса да, сүйектің мұндай жарықшағы тұрған таразының басы бұрынғыдай-ақ басып тұрды.

– Ғажайып, – деп Ескендір айғай салды. – Сүйектің мұндай жарықшағы да, мұншалық ауыр нәрселерді де басады екен. Япырым-ау, бұл сүйекті басатұғын дүниеде амал бар ма екен, – дейді.

Данышпан айтты:

– Патшам, бар, – дейді. – Мұның амалы оп-оңай.

Сол жерде бір уыс топырақты алып сүйектің жарықшағының үстіне салып еді, таразының сүйек тұрған басы жоғары көтеріліп, алтын тұрған басы төмен түсті. Ескендір бұрынғысынан да қайран болып таң қалды.

Данышпан айтты:

– Ұлық патшам, бұл сүйек – сол сүйек, кісінің тірі күнінде көзі тұратұғын сүйек, – дейді. – Кісінің көзі үлкен емес. Сонда да мұның қызғаншақтығының һәм баршасын билесем екен деп ойлайтұғын нәпсінің мөлшері жоқ, – дейді. – Жан-жағындағы қызықты нәрселерді көп көрген сайын, мұның бәрін алғысы келіп тілей береді. Алтын да, күміс те һәм ғайри өзге байлық та һәм құрмет те адамды тірі күнінде тойғыза алмайды. Бәрі де бұған аз көрінеді. Бәрін де көбірек алсам екен деп тілей береді. Қашан ажал келгенде, кісіні топырақ жапқанда тоймайтұғын мешкейлік те, һәм қисапсыз мәртебені жақсы көретұғыны да тоқталып, ақыры тамам болады. Ол дүниеде байлыққа да, атаққа да ешбір құрмет болмайды, – дейді.

Ескендір ойланып тұра қалды, данышпанның сөзі мұны ұялтты. Мұның барша соғысып қаратқанының бәрі мұны тірі күнінде разы қыла алмайтұғынын, һәм өлгеннен кейін өзіне еш нәрсенің керек емес екенін білді.

Мұнан соң өзінің ғаскерлеріне: «Қайт», – деп бұйрық қылды.

«Дала уалаятының» газеті,

1895 жыл, №3

СЫНАҒАНДАҒЫ АТТЫҢ СЫНЫ

Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ,
Қой мойын, қоян жақты бөкен қабақ:
Шығыңқы ауыз-омыртқасы жалы майда,
Үзіліп ойлық желке тұрса сағақ.

Салпы ерін, теке мұрын, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті.
Бөп-бөлек ойынды еті омыраулы
Бүркіттей тоят алған салық төсті.

Жуан сіңір бақайлар, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жер соғар бауыр сіңірі әлді келіп,
Жауырыны етсіз бітсе тақтайдай-ақ.

Тар мықын, талғақ жая, қабағайлы,
Алды, арты бірдей келсе ерге жайлы...
Балтыры болса жуан шақпақ етті,
Санды келсе, дөңгелек болып көтті.
Жүні қысқа, бауыры болса жазық.
Арты талтақ, ұмалы үлпершекті.

Жұп-жуан шідерлігі, бота тірсек,
Бір атты дәл осындай мініп жүрсек,
Төңкеріп екі көзін тостағандай,
Жуас болса, белдеуде байлап қойып.

Жығылмай һәм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып белдеуде тұрса әсем.
Жуан жуас, мінуге болса берік,
Осындай риза емеспін ат мінбесем.

Алшысынан тымақты кигізгендей,
Шадландырып жігітті күлгізгендей.

Қардан ақ, мақпалдан қара болса,
Әдемі мінген сайын жарау болса,
Сат десе мың тілләға сатбас едім,
Қимайтын достым келіп қаламаса.

*Қисса «Кінәз білән Загила»,
Қазан, 1897 жыл*

БҮРКІТ

Бүркітші қансонарда шығады аңға,
Табылар тастан түлкі аңдығанға.
Жүйрік ат, тату жолдас бір ғанимат,
Жарасар ықшам киім аңшы адамға
Табылар салаң етіп қашқан ізі ,
Сымпаң қағып жылғадан із алғанға.
Бүркітші тау басында, қағушы ойда
Ізінің бетін түзеп аңғарғанға.
Тартқанда томағасын қыран бүркіт,
Қарайды сонда самғап бір қырымға.
«Түлкі өрлеп төмен ұшсам қалады» деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға.
Көріп тұра қалады соның түлкі,
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
Керіліп көкке қарап секіреді,
Аспаннан қыран қомдап құйылғанда,
Қыржаңдап қырық пышақпен қылар хайла,
Қылмай ма, о да талас шыбын жанға?
Қолында сегіз найза көрінеді
Бермейді батыр хаял ертең таңға.
Екеуі жарқ-жүрқ етіп алыспай ма?
Шыққандай жеке батыр қан майданға.
Біреуі көк, біреуі жер тағысы
Адам үшін батысар қызыл қанға
Бүркіт қара ақ қарда, түлкі қызыл,
Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға.
Сыртынан жауырыны бүлк-бүлк етер,
Астына қыран бүктеп дәл басқанда.
Қара шаш көтерілсе екі шынтақ,
О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанда?

Аппақ бет, жалаңаш ет, құмырсқа бел,
Баурыңа кіріп кетер қымтағанда.
Ақыл, көрік, мінезі бірдей болса
Бозбаланың арманы жоқ жалғанда.
Сонда бүркіт тойқаңдап әсемденер.
Алпыс екі хайлалы түлкі алғанға.
Көңілінде бахшы жаман неш нәрсе жоқ
Кеңесің аң болады құс салғанда.
«Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдасар,
Ең үлкеннің атына байлағанда.
Таудан жуа тергендей көп жиылса
Құмарың бір тарқайды әр алғанда.
Қызық көрем жалғаннан деп ойласаң,
Бозбала қарамай шап жығылғанға.
Кәдірі болмас көп сөздің көп мақтасаң,
Суретін біле алмассың көп бақпасаң.
Оқыса бұ сөзімді құсшы оқысын,
Құс салып біле алмайсың дәм татпасаң.
Тимей ме көңілімнен айтқан сөзім
Бір ұстап әр сөзімді салмақтасаң.
Насихат қып шығардым осы сөзді,
Бозбала, осыны ұқ, сөз таппасаң...

*Қисса «Кінәз білән Зағипа»,
Қазан, 1897 жыл*

БҮРКІТ СЫНЫ

Көк түмсығы жұқалау, келсе жалпақ,
Мелжемді қожыр аяқ, бұты талтақ,
Көз ауданы қып-қызыл, кешкіл маңдай.
Іші кең, саны жуан, өзі шалқақ.

Баялы, құйымшақты, қауырсынды,
Құйрығы ап-ажарлы үзін жүнді.
Жүнді басты, шекелі кең маңдайлы,
Жапырақ жирен шуда, жалпақ қылды,

Саңғыру жүн сабалақ, алқалы кер,
Тақысы бүкісі жоқ қомағай ер.

Айыр сүйек ашамай арасы кең,
Болса жақсы бұл-дағы бір қара жер.

Топшысы өлді біткен жоғарылау,
Шалғысы құйрығына барса таяу.
Ұшса ұшқыр, тау басында шақырмайтын,
Бір түлкіден басқамен болмаса жау.

Қалың ерін, қара тіл, қанға тоймас,
Қанша қымбат алсаң да басын жоймас.
Жирен тұяқ шұбарды тауып салсаң,
Жаза ұстаса жөне ұшып, өсте қоймас.
Мәди Әсенов тапсырған нұсқа

БҮРКІТІҢ СЫНЫ

Жұқалау, көк тұмсығы келсе жалпақ,
Мелжемді қожыр табан, бұты талтақ,
Көз ауданы шүңірек, кешкіл маңдай.
Кең иық, саны жуан, төсі шалқақ.

Топшысы келсе алдына жоғарылау,
Шалғысы құйрығына тұрса таяу.
Көкте ұшқыр, тұғырында шаңқылы жоқ,
Бір түлкіден басқаға болмаса жау.

Қолыңнан өзі тілеп ұшса самғап,
Құрғатпай қанжығанды күнде қандап,
Дүниенің бір қызығы қыран бүркіт,
Алыстан ат терлетіп тапсаң таңдап.

Шегір көз қанды балақ қыран бүркіт.
Бозбала, қапы қалма, малыңды іркіп,
Алпыс екі айлалы түлкі ұстап,
Байлансаң қандай қызық қарға сілкіп.

Қара тіл қанжар қияқ, қанға тоймас.
Қанша көріп тұрса да алмай қоймас,

Шұбар тұяқ жиренді тауып салсаң,
Ердің құнын берсең де басын жоймас.

Лып етіп етпетімен кете зулап,
Тым епті сыпырғанда жер бауырлап.
Жарқ етіп жақпар тастан түлкі қашса,
Шаңқ етіп қызды ұстаған бозабала нақ.

Бұлқынып, болмайды деп шайқасқандай.
Сытылып құтылмақ боп байқасқандай.
Қараңдап дөң басында жатса басып,
Тар жерде екі ғашық айқасқандай.

Жібермей асып алса жұлқынғанға,
Босатпай бүре түсіп, бұлқынғанда,
Бұлтартпай жұмарлап ап, илеп жатар,
Шынымен ынтасы ауыл ұмтылғанда.

Көк тұмсық көзге дейі қанға батып,
Үстіне аттай мініп отырғанда.
Көңілге көрмек үшін о да қызық.
Ұқсайды қыз бен жігіт қосылғанға.

Сұлеймен Мәкеев тапсырған нұсқа

АҚЫЛДЫ ӘДЕТ ЖЕҢБЕГІ

Тереңнен қозғап,
Жүректен толғап,
Буынды, бойды босатқан;
Көргіштің көңілін,
Білгіштің өмірін,
Жаңғыртып жайып жасартқан;
Жалынды, нұрлы күшті тіл,
Сайраймын десең өзің біл.

Сөзіңнің гүлін,
Шеберлік түрін,
Салуға деймін мінің бар;
Дарияны түптеп,

Меруерттей үштеп,
Өткізе берер кімің бар.
Қиналма бекер, тіл мен жақ
Көңілсіз құлақ ойға олақ.

Басында мый жоқ,
Қорықпаса сый жоқ,
Екі жүзді қайда жоқ.
Тасбиқсыз иман,
Тағылымсыз қылған,
Тағатында пайда жоқ.
Мұнафиқ мінез шыны жоқ,
Пайдадан басқа мұңы жоқ.

Оразке Уақбайұлы тапсырған нұсқа

ҚЫЗҒАЛДАҚТАЙ ҚЫЗЫҚТЫ ӨМІР

Қызғалдақтай қызықты өмір
Күні жетсе, солмай ма?
Еркін өскен ерке көңіл
Қайғы, шерге толмай ма?

Тасыған қайтып, толған солып,
Төгілер күн болмай ма?
Алтын жастық бекер болып,
Аһ ұрар күн болмай ма?

Ақ сұңқар құс торға түсіп,
Торығар күн болмай ма?
Тарықтырып, зарықтырып,
Сарғайтпай ма сондайда?

Мен қайғыдан қан жұтқанда,
Дерттің таппай дауасын.
Жар бол сонда, жалғыз Алла,
Жан сүйгенім, қайдасың?

*Жазушы Ғабиден Мұстафин 1944 жылы
Абай өлеңі деп жазып берген нұсқа*

Абайдың қазіргі жинақтарындағы кейбір өлеңдерді тексеруге қажет нұсқалар.

ӨЛЕҢ

Жаһут қазақ әдебиеті

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жұмсақ, көңілге жылы тиіп,
Теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы
Ол – ақынның білімсіз, бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушының көбі надан
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят, хадис сөздің басы,
Мінәжат уалилердің зар наласы,
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар
Әр бірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар тайталасы.
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Сырты алтын, іші күміс сөз жақсысын
Келістірер қазақтың қай баласы.

Көз жұмып дүниеден өткеніңше
Адамның таусылмайды қамтамасы.

ТОБЫҚТЫ ЫБЫРАЙ МАРҚҰМНЫҢ СӨЗДЕРІНЕН

Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқың сергек,
Ашуың ашытады ойың кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөз ұғарға
Кім көңілді көтеріп болады ермек?
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Ер жасы ақылға ерер, бойды жеңбек
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
Шыға ойламай, шығындап қылық қылмай,
Еріншек ездігімен көпке көнбек.
Надандар қыла алмай жүр халал еңбек
Ұрлық, қулық қылам деп қағар көлбек.
Харамдықтың асқыны бір күн тосар,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.
Сырттан сықақ туысқан өршеленбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек
Өз ғайыбын аңдамай сөзін жөндеп,
Еліріп шайтан жағына болар кірмек.
Біреуге малы бар деп бектік бермек,
Үш жыл өтсе тағы да сайлау келмек.
Өнерлі би, үлгілі жандар қайда?
Тағы да тартып біреуге алып бермек.
Қолдан келе бермейді жұрт меңгермек
Харам менен халал арасын кім теңгермек?
Мақтан үшін мал шашып болыс болып,
Өзіне иттей қорлық сөз келтірмек.

II

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады беклік сатып,
Мен дұшпаннан кегінді ап берем деп,
Дос алады бермесең, бұлт берем деп,
Жауыңа қосылуға серт берем деп.
Бір кетсем енді қайтып қайрылмаспын,
Мен саған сірә нағып ырық берем деп.
Ел жылар сайлау болса ат берем деп.
Кезінде сен мендік бол деп берем деп.
Мың теңге алып, уағда қылып кетсең,
Қайта айналып ойламас бет көрем деп.
Жалаңқия жат мінез қу алады,
Бермесең бір жерінді бөксерем деп.
Ел жүр ғой бұл қылықты еп көрем деп,
Тоқтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бай шашылар орынсыз бектенем деп.

Ысырап малын ойламас сектенем деп.
Қайыр, зекет, садақа, қаж сахауат
Шариғат турасымен тексерем деп.
Жақсы орынға бір қара жан шыққандай
Сүннәтсізге бай құмар көп берем деп.
Бір қараға екі жүз аларман бар
Ми қатар бас аяғын тексерем деп.

III

Ал, енді жақсы дейміз кімді қалап
Ар, намыс, ғақыл, білім, сабыр, талап
Асанқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тыңдар еді мыңға балап.
Ғақыл, ұят, ар, намыс, сабыр, талап
Бұларды керек қылмас ешкім қалап...
Ғәділет, туралықты іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.
Жұртты алдап, қарағайды талға жалғап
Өркім жүр алар жердің ебін ойлап.
Қақса, соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп, жау мұңдалап.
Мансап, атақ, ғақылы бекке бірдей.
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сөзін айтар жайқарсымай
Халаллықны сыпаттар ерікке жүрмей.

*1909 жылы Зейнелгабиден Әміреұлы
бастырған «Насихат қазақия» кітабынан*

М. Әуезовтің мұрағатынан тауып, ғылыми айналымға қосқан
Мекемтас Мырзахметов.

«АБАЙ ТЕРМЕСІ»

I

Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын,
Қайдан білесің өмірдің көбін-азын.
Бөйтеректі күндейді жетемін деп,
Жылы күнге мас болып, көрсе жазын.

Күз жеткен соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым.
Мен дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма лажың?
Боламынмен жүргенде болат қатып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім.

II

Ата-анаға көз қуаныш,
Алдына алған еркесі.
Көкірегінде көп жұбаныш,
Гүлденіп ой-өлкесі.
Еркелік кетті,
Ер жетті,
Не бітті?

Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің һәр нені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.

Жасында күтті,
Дәметті,
Босқа өтті.
Ата көңілі жанбай бір,
Артық өнер шықпаса,
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса.

Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла!

Сүйенер ұлың болса, сен сүй,
Сүйенерге жарар ол.
Сүйкімі жоқ құр масыл би,
Сүйретіліп өтер сол.
Табылмаса хайла,
Ойбайла!

Не фaйдa?
Зaрлaнaрcың, oйлaнaрcың:
«Не бoлaмын, – дeп, – eндi мeн».
Құрбылaрдaн қoрғaлaрcың,
Төңірі ісіне ceн дe көн.
Қайғысыз бeндe
Көрдiң бe
Өмірiндe?

Төңрі соры eтce, бeндe
Не бітірeр құр жылaп.
Жігері жоқ ақылы кемді,
Жанбасыңнан жaт cұлaп.
Бір жaмaн мeн бe
Дейсiң бe
Көңіліңдe.

III

Құр айқай бaқырғaн
Құлаққа ән бe eкeн?
Өнерсіз шaтылғaн
Кісіге сән бe eкeн?

Өңкей нaдaн aнт ұрғaн,
Не дeсe дe жaн eкeн.
Бос жүріп құрқaлғaн,
Өміріне сән бe eкeн?

IV

Білікті сөз ол: өлдi,
Белгісіз aның мөкaні.
Нехалетке өүрiлдi
Қайын қaндaй eкaні.

* * *

Күн артынан күн тyaр
Бір күн дaмыл eткізбeс.

Ой артынан ой қуар,
Желге мінсең жеткізбес.

* * *

Күшіктен асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Мерген болды, ол мені атты.

* * *

Тайға міндік,
Тойға шаптық
Жақсы киім киініп.
Үкі тақтық,
Күлкі бақтық
Жоқ немеге сүйініп.
Күйкентай күтті,
Құс етті,
Не бітті?

Атамыз бар,
Молдамыз бар,
Айтқанына көнбедік.
Арт жағында
Бір соған зар
Боламыз деп білмедік.
Ұрланып қаштық,
Жалғастық,
Шуластық.

Жазу жаздық,
Хат таныдық.
Болдық азат молдадан.
Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық –
Бозбастық,

Адастық.
Бозбалалық –
Қыз қарадық,
Қалжың, әзіл сөйлестік.
Ат жарттық,
Сән тараттық,
Әуейілік күйлестік.
Көңілге келер,
Кім жолар,
Кім көнер?

Қайын бардық,
Қатын алдық.
Енші тиді аз ғана.
Шаруа атандық,
Енді ойландық,
Қала берді бозбала.
Бұрынғы қайда?
Ойбайла,
Не пайда?

VI

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да.

Сорлы асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып жақсы сөзден жаңылса да,
Шыдайды ырза болып жар ісіне,
Қорлық пен мазағына табылса да.

* * *

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі-тұмар тағылса да,
Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,
Желігіп, қай шеттен қағынса да.

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да?
Тәңірі сақтар, табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсаңдап, арсылдайды,
Әр жерде-ақ керегеге таңылса да.
Құтырды көпті қуып азғанасы,
Арызшы орыс – олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау, Семейдің бұл қаласы.
*Бастырушы Самат Әбішұлы,
Орынбор, 1916 жыл*

ӨМІР

Жазылып жатыр өмір сар даладай
Жүріп өт, абайлап көр, қара, қандай.
Жүре бер бөгелмей-ақ, бел асқан соң,
Тыныштық табамын деп ойыңа алмай.

Жап-жақсы-ақ күн күркіреп, жарқылдар жай,
Құйғанда жауын үдеп тыным алмай,
Жортқанда кең далада шаттықпенен
Пар атты зымыратып салып айғай.

Уау жәмшік! Түпкі аттың божысын тарт.
Босады ма? Қара алға, неткен ұзақ.
Кеудем тынып, жүрегім бір жайлансын,
Жіберші, тамылжытып әніңе сап.

Жанымды езіп орныққан мүлде мықтап,
Қасіреттен көзімнен жас моншақтап,
Төгілсін, күркіреген күн астында
Шексіз қиыр ұшалық біз шарықтап.

ЖИЗНЬ

Жизнь раскинулась вольною степью...
Поезжай, да гляди – не плошай!
За холмов зеленеющей цепью
Ты покоя найти не желай.

Хорошо под грозою – метелью,
Хорошо под дождем проливным,
По степям бесконечном веселье,
Тройкой бешеной мчаться под ним!

Ну ж, ямщик! Пристегни коренную,
Что насупился? Вдаль погляди:
Что за пиры! Ну-ка песню родную,
Чтобы сердце заняло в груди.

Чтобы вышли проклятые слезы,
Те, что гнетом легли над душой,
Чтобы вдаль, под небесные грозы
Нам лететь бесконечно с тобой.

*1944 жылы Әмірбек Жылқыбаев орыс ақыны
И.С. Никитиннен Абай осы өлеңді
аударған деп жіберген*

* * *

Қартайсаң қайғы ойлайсың, ұйқы сергек,
Ашуың апытады ойың – кермек.
Ел жияр сайлау болса ет берем деп.
Кезінде сен мендік бол деп берем деп.
Мың теңге алып уағда қылып кетсе,
Бай шашылар орынсызға бектенем деп,
Сырап малын ойламас сектенем деп.
Қайыр, өсиет, садақа, қажы сақауат
Шариғат турасымен тексерем деп...
Жақсы орынға бір қара мал жан шыққандай,
Сүниетсізге бай құмар көп берем деп.
Бір қараға екі жүз аларман бар...

* * *

Ал енді жақсы дейміз кімді қалап,
Ар намыс, ақыл, білім, сабыр, талап.
Асанқайғы сықылды адам болса,
Бір сөзін тыңдар едің мыңға балап...

Ғадалат тұғырлықты іздемейді,
Өсекті, өтірікті жүндей сабап...

Мансап атақ ақылын бекке бірдей
Жұрт кісісі болады жұртқа бірдей.
Тура сөзін айтады жайқарсымай
Халаллықны сыпаттар ерікке жүрмей.

*М. Әуезов «Насихат Қазақия» кітабынан
көшіріп алған, бірақ, Абай жинағына кірмей
қалған өлең шумақтары.
(М. Әуезов. Абайтану дәрістерінің дереккөздері.
Алматы, 1997. 42-б.)*

МАЗМҰНЫ

Сөз басы	3
Бірінші тарау	
АБАЙ ЖӘНЕ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ	13
Екінші тарау	
АБАЙДЫҢ КӨЗІ ТІРІСІНДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН	
ШЫҒАРМАЛАРЫ	88
Үшінші тарау	
АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫН БАРЛАУ	142
Қорытынды	174
Қосымшалар	183

Зарқын ТАЙШЫБАЙ

**АБАЙТАНУДЫҢ
КЕЙБІР
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**Редакторы Гүлнәр Ахметжанова
Тех. редакторы Саят Ақылов
Беттеген Санат Төребайұлы
Дизайнері Константин Карпун**

25.08.2025 қол қойылды.

Пішімі 60х90 ¹/₁₆. Шартты баспа табағы 14,0.

Офсеттік басылым. Қаріп түрі «DS SchoolBook».

Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №9157

«Sardar G»

Алматы қаласы, 8 ы/а, 19а үй.

Тел.: 8(727) 249 68 05

E-mail: sardar_g@list.ru

Тапсырыс берушінің файлдарынан

Қазақстан Республикасы «Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

Бұл тапсырыстың мазмұнына баспахана жауап бермейді.